

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLERİNDE ORTAK TERMİNOLOJİ GELİŞTİRME
İMKÂN VE YÖNTEMLERİ**

Alina MİNSAFİNA

2502150511

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İSTANBUL – 2020

ÖZ

ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLERİNDE ORTAK TERMİNOLOJİ GELİŞTİRME İMKÂN VE YÖNTEMLERİ Alina MİNSAFİNA

Günümüzde Türk dili değişik dil ve lehçeler şeklinde geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. XX. yüzyılın sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk halklarının tarihî birliğini canlandırma faaliyetleri doğrultusunda Türkler için ortak dil arama çalışmaları önem kazanmıştır. Türkler için ortak dil olarak iki temel çözüm bulunmuştur: Her Türk halkının anlayabileceği yapay dil yaratma veya mevcut Türk dillerinden birini ortak dil olarak kullanma. Bu çalışma ortak dil arama sürecinde bir seçenek olarak Türk dilleri arasında ortak terminoloji geliştirme yolunu teklif etmektedir.

Çalışmanın amacı, Türk dilleri için değişik bilim alanlarında kullanılabilecek ortak terminoloji geliştirme imkanlarını ve yöntemlerini araştırarak, ortak terim yapma yollarını ortaya koymak ve ortak terminoloji oluşturma çalışmaları sırasında takip edilebilecek ilkeleri belirlemektir. Bu amaca ulaşmak için Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Kazan Tatarcası ve Özbekçe gibi beş Türk dili ele alınmıştır. Seçilen iki bilim alanı için her beş dilde de aynı kavramları ifade eden terim listeleri hazırlanmıştır. Her beş dilde de terimlerin yapılması için kullanılan yollar incelenip terim yapımında ortak yöntemler belirlenmiştir. Bir sonuca ulaşmak amacıyla Türk dilleri için ortak terminoloji oluşturma girişimleri, başvuru yöntemler ve ilkeler incelenmiştir. Sonuç olarak ortak terminolojiyi geliştirebilmek için ortak unsurlara (ortak kök, ek ve söz dizimi yapılarına) baş vurmak gerektiği tespit edilmiştir. Bunun için ortak kök ve ortak ek listeleri hazırlanmış, takip edilmesi gereken ilke ve yöntemler önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortak dil, terminoloji, ortak terminoloji, çağdaş Türk dilleri, terim çalışmaları.

ABSTRACT

POSSIBILITIES AND METHODS FOR DEVELOPING COMMON TERMINOLOGY IN MODERN TURKIC LANGUAGES

Alina MINSAFINA

Turkic language nowadays is represented on a wide geography as different languages and dialects. At the end of XIXth century with the disintegration of Soviet Union reviving the historical unity of Turkic people and as a result efforts to find common language for Turks gained great importance. There are two main solutions represented to solve the problem of common Turkic language. One of them is to create an artificial language which could be understandable by all Turkic people. The second one is to use one existing Turkic language as a common language for all Turkic people. This research proposes its own way to common language through developing common terminology for Turkic languages.

The purpose of the study is to investigate the possibilities and methods for developing common terminology, to find out common patterns in terminology of Turkic languages and determine principle to be followed while developing common Turkic terminology. To achieve this goal five Turkic languages were chosen (Turkish, Azerbaijani, Kazakh, Tatar and Uzbek languages). Selected 300 basic concepts in two scientific fields were translated into these five Turkic languages. This material gives ideas about methods in developing terminology common for all selected languages. As a result, it was determined that using common elements such as common roots, affixes and syntax structures will contribute into developing common Turkic terminology. For this, there were common roots and affixes lists prepared and principles and methods proposed.

Keywords: Common language, terminology, common terminology, Turkic languages, terminology studies.

ÖN SÖZ

Bu çalışmada çağdaş Türk dilleri için ortak terminoloji geliştirme imkân ve yöntemleri incelenmiştir. Türk dilleri için ortak terminoloji temelini oluşturulması güncel sorunlardan birisidir. XX. yüzyıl sonlarından itibaren Türk halkları arasında siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin canlanmasıyla birlikte dil temasları da artmıştır, ortak bir Türkçe ile anlaşılabilirlik gündeme gelmiştir. Ortak alfabe kullanılması, farklı Türk yazı dilleri arasında ilk yakınlaşma arayışı olsa da, daha ileri adımların atılması gerekeceği açıktır. Morfolojik ve sentaktik yollarla farklı değişkelerden (varyasyonlardan) yapılacak bir seçme ile oluşturulacak yapay bir iletişim dili veya yaşayan bir Türk dilinin ortak hâline gelmesi öne çıkan başlıca iki yoldur. Bu çalışma ise ilmî ve kültürel seviyedeki ortaklığın zamanla söz varlığı açısından bir ortaklığı kolaylaştıracağı tezine dayanmaktadır: Ortak terminolojinin oluşturulması karşılıklı anlaşılabilirliği ilk olarak ilmî seviyede sağlayarak daha sonra günlük dili de etkileyecektir.

Birinci bölümde ortak dil, terim ve terminoloji kavramları açıklanmıştır, Türk Cumhuriyetlerinde terminoloji gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, bilim terminolojisinin yaratılması için kullanılan yöntemler tahlil edilmiş, çalışmamız için uygun olan terim yapma yolları tespit edilmiştir. Üçüncü bölümde seçilmiş beş Türk dilinin terminolojisi incelenmiş, ortak yapılar ve terim yapma yöntemleri ortaya konulmuştur. Dördüncü bölümde Türk dillerinde ortak terminoloji üzerine yapılan çalışmalar ele alınmış, ortak terminolojinin oluşturulması için ilke ve yöntemler teklif edilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında akademik tartışma ve fikirleriyle yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Hayati DEVELİ'ye; tezin materyallerini toplama sürecinde maddi ve akademik desteklerini esirgemeyen Türk Dünyası Belediyeler Birliği ve Türk Akademisi'ne gönülden teşekkür ederim.

Türkiye Burslarından yararlanarak Türkiye'de doktora çalışması yapmak imkânı sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na da şükranlarımı ifade etmeyi bir borç bilirim.

Alina MİNSAFİNA

İstanbul, Haziran 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖN SÖZ	iv
TABLolar LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Ortak Dil Kavramı	10
1.1.1. Doğal Lingua Frankalar	13
1.1.2. Picin Dilleri.....	15
1.1.3. Yapay (Planlı) Diller	17
1.2.Terim Nedir? Terim – Genel Dil İlişkisi	19
1.2.1. Terimbiliminin Gelişmesi	22
1.2.2. Terimin Özellikleri	26
1.3. Türk Halkları Arasında Ortak Dil	31
1.3.1. Lehçe, Dil veya Türk Yazı Dilinde Birlik	31
1.3.2. Ortak Türk Yazı Dilinin Kısa Tarihi	34
1.3.3. Ortak Türk Alfabesi	38
1.3.4. Türk Halkları Arasında Ortak Dil Arayışının Bugünkü Durumu	40
1.4.Türk Dillerinde Terim Çalışmalarının Gelişimi	44
1.4.1. XX. Yüzyıl Başına Kadar Terimbiliminin Gelişimi	44
1.4.2. Yenileşme Döneminde Terim Çalışmaları	46
1.4.2.1. Türkiye Cumhuriyeti’nde Terim Çalışmaları	46

1.4.2.2. Sovyetler Birliği’nde Terim Çalışmaları	51
1.4.2.3. Sovyetler Birliği’ne Dâhil Olan Türk Cumhuriyetlerinde Terimbilimi Çalışmalarına Genel Bir Bakış.	55
1.4.2.3.1. Azerbaycan’da Terim Çalışmaları	62
1.4.2.3.2. Kazakistan’da Terim Çalışmaları.....	65
1.4.2.3.3. Özbekistan’da Terim Çalışmaları	67
1.4.2.3.4. Tataristan’da Terim Çalışmaları	69

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK DİLLERİNDE TERİM YAPMA YOLLARI

2.1. Türkiye Türkçesinde Terim Yapma Yolları	71
2.2. Diğer Türk Dillerinde Terim Yapma Yolları	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TERİMLERİN DİL YAPILARININ İNCELENMESİ

3.1. Türkiye Türkçesinde Terim Yapıları	84
3.2. Azerbaycan Türkçesinde Terim Yapıları	87
3.3. Kazakçada Terim Yapıları	89
3.4. Özbekçede Terim Yapıları	91
3.5. Tatarcada Terim Yapıları	94
3.6. Türk Dillerinde Terim Yapılarının Genel Özellikleri	96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLERİNDE ORTAK TERMİNOLOJİ GELİŞTİRME İMKÂN VE YÖNTEMLERİ

4.1. Tartışmalar, Öneriler ve Faaliyetler	110
4.2. Türk Dillerinde Terim Birliği için Ortak Dilsel Yapılar	127
4.2.1. Ortak Kökler	128
Ünsüzlerde ses denklikleri:	128

Ünlülerde ses denklikleri:	131
4.2.1.1. Ses-şekil-anlam bakımından Ortak Kökler.....	134
4.2.1.2. Ses ve Şekil bakımından Ortak, Anlam bakımından Ortak Olmayan Kökler: Yalancı Eşdeğerlikler Meselesi	146
4.2.2. Terim Yapmada Kullanılan Ortak Ekler	151
4.2.2.1. İsimden İsim Yapma Ekleri	152
4.2.2.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri	160
4.2.2.3. Fiil Yapma Ekleri	175
4.2.2.4. {+sAl} Eki üzerine	178
4.3. Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme Yöntem ve İlkeleri	180
SONUÇ	187
KAYNAKÇA	191
EKLER	209
ÖZGEÇMİŞ	307

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1 : Ortak Türk alfabesi.....	39
Tablo 2.1 : Tek-dile yönelik terim oluşturma yöntemleri.....	75
Tablo 3.1 : Türkiye Türkçesinde terim yapma yolları.....	85
Tablo 3.2 : Azerbaycan Türkçesinde terim yapma yolları.....	87
Tablo 3.3 : Kazakçada terim yapma yolları.....	90
Tablo 3.4 : Özbekçede terim yapma yolları.....	92
Tablo 3.5 : Tatarcada terim yapma yolları.....	94
Tablo 3.6 : Türk dilleri terminolojilerinde kavram karşılıklarının dağılımı....	97
Tablo 3.7 : Terim yapma yollarının kullanımı (%).....	100
Tablo 3.8 : Terim oluşturma sırasında kullanılan ortak ekler.....	103

KISALTMALAR LİSTESİ

ACK	: Almaty Corpus of Kazakh
Alm.	: Almanca
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Bk.	: Bakınız
CWT	: Corpus of Written Tatar
Fr.	: Fransızca
İng.	: İngilizce
Kaz.	: Kazakça
Lat.	: Latince
OTA	: Ortak Türk Alfabesi
Özb.	: Özbekçe
Rus.	: Rusça
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
Tat.	: Tatarca
TGI	: Tatar Grameri, I. Cilt
TT.	: Türkiye Türkçesi
ULKA	: Corpora collection Leipzig University Azerbaijani Language
ULKK	: Corpora collection Leipzig University Kazakh Language
ULKU	: Corpora collection Leipzig University Uzbek Language
Yun.	: Yunanca

GİRİŞ

Günümüzde Türk dili, Balkanlar'dan Çin'e, Kuzey Buz Denizi'nden Tibet'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada değişik dil ve lehçeler şeklinde kullanılmaktadır. Yaklaşık olarak 180-200 milyon civarında olduğu tahmin edilen Türk dünyasının büyük bir bölümü Türkçe¹ adını verdiğimiz dilin çeşitli kollarını konuşmaktadır.²

XX. yüzyılın sonlarında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda beş Türk cumhuriyeti (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) bağımsız devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bunun dışında Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşya, Saha (Yakutiya), Tuva (Tıva), Hakasiya gibi cumhuriyetler de Sovyet anayasasındaki haklarını koruyarak Rusya Federasyonu içerisinde özerk cumhuriyet statüsünü sürdürmüşlerdir. Bu süreç Türk halklarının tarihî birliğini canlandırma yolunda kültürel faaliyetler için yeni imkânlar ortaya çıkarmıştır.

Bu cumhuriyetler arasında kısa zamanda bilhassa kültür, eğitim, ticaret ve turizm gibi alanlarda yeni işbirliği alanları açılmış, TÜRKSOY, Türk Akademisi, Türk Keneşi (Konseyi), Türk Dünyası Belediyeler Birliği gibi uluslararası kurumlar oluşturulmuş; çeşitli üst düzey resmî kurumlar arasında ortak projeler geliştirilmiş; Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde TİKA (= Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı), YTB (= Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı) gibi kuruluşlar eliyle çeşitli işbirliği imkânları desteklenmiştir. Yaklaşık otuz yıldır devam

¹ Bu çalışmada Türk dili/Türkçe denildiğinde bütün Türk halklarının konuştuğu genel Türkçe kastedilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kullanılan Türk dili için Türkiye Türkçesi ifadesi kullanılmıştır.

² Bunun için şu kaynaklara bakıldı: Karl H. Menges, **The Turkic Languages and Peoples**, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1968, s. 12 ve sonrası; Hendrik Boeschoten, "The Speakers of Turkic Languages", **The Turkic Languages**, Ed.by Lars Johanson and Éva Á. Csató, London and New York, Routledge, 2006, pp. 1-15; Nevzat Özkan, Türk Dünyası: Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat, Kayseri, Geçit Yayınları, 1997, s. 304. Bu konuda **Wikipedia** (Çevrimiçi)

<http://wiki.pinsify.xyz/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvVHVya2ljX2xhbmd1YWdlew> 2 Mayıs 2020 ve **Ethnologue** (Çevrimiçi)

<https://www.ethnologue.com/subgroups/turkic> 2 Mayıs 2020, sitelerinde de güncel bilgiler vardır. Bu verileri karşılaştığımızda tahmini olarak bu rakama ulaştık.

eden bu süreçte öne çıkan sorunların başlıcasının “karşılıklı anlaşılabilirlik”, yani ortak dil problemi olduğu görülmektedir.³

Ortak bir kökene sahip olan çağdaş Türk dilleri zaman içerisinde siyasî ve kültürel nedenlerden dolayı birbirinden farklı derecelerde uzaklaşmıştır. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi, Kazakça ile Kırgızca veya Özbekçe ile Yeni Uygurca arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik seviyesinin yüksek olmasına rağmen Türk dillerinin genel durumu için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre Türk dilinin tarihî geçmişi milattan önceye kadar götürülmektedir⁴; bununla birlikte ilk Türkçe metinler II. Gök-Türk Kağanlığı dönemine aittir. Bu metinlerdeki yazı dilinin aynı siyasi birlik içinde yaşayan ve Türk adını alan halkların ortak dili olduğu kabul edilebilir. Türk toplulukları arasındaki siyasî mücadeleler başka kavimlerin baskıları, iklim değişiklikleri ve göçlerin başlamasıyla Türk halkları Ötüken dışına yayılmışlar, başta kültürlerle karşılaşmış ve karışmışlar, merkezi bir siyasi birlik muhtemelen bir daha kurulamamıştır.

Anadolu’da gelişen Türk siyasî varlığı XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Oğuzcaya dayalı bir Türk kültür muhiti geliştirmiş, Orta Asya’da devam eden Türk yazı dilinin yanında ikinci bir standart oluşturmuştur. Böylece, XIX. yüzyıla gelindiğinde iki Türkçe yazı dili standardının geliştiği söylenebilir: Doğu (Çağatay) ve Batı (Osmanlı) Türkçeleri.⁵ Her iki standart da esasen konuşma diline değil, klasik dönemin dil yapısına dayanıyordu. Bu yüzyılda gelişen modernleşme düşünce ve hareketleri toplumsal gelişmenin gerekli kıldığı fikir ve kurumların daha yaygın kitlelerce benimsenmesini ve uygulanmasını talep ediyordu. Elde bulunan dil imkânları ise standart dil-konuşma dilleri farklılığından dolayı bu talebin yerine gelmesine yardımcı olmuyor; ayrıca konuşma dilleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik

³ Türkiye Türkçesi ve diğer Türk dilleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik ile ilgili bk.: Talat Tekin, **Türk Dilleri Ailesi**, (Çevrimiçi) http://www.dilbilimi.net/Tekin_Turk_Dilleri_Ailesi.pdf 2 Mayıs 2020.

⁴ Türklerin ve Türk dilinin tarihî dönemleriyle ilgili şu kaynaklara bk.: Karl H. Menges, **The Turkic Languages and Peoples**, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1968; Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi I**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970; A. Rona-Tas, **An Introduction to Turkology**, Szeged 1991; Talat Tekin, Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri Giriş**, İstanbul, Simurg Yayınevi, 1999; Ahmet B. Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ, 2004.

⁵ Hayati Develi, “Türk Halkları Arasında Ortak Dil Arayışları”, **Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı**, İstanbul, 2019, s. 125.

oranın düşük olması geniş Müslüman Türk dünyasındaki fikir alışverişini ve işbirliği arzularını engelliyordu. Bu ihtiyaç yerel konuşma dillerinin yazı dili seviyesine yükseltilmesini gündeme getirdi. ⁶ Bu durumda iki muhtemel çözüm ortaya çıkmış gibi gözükür: Birincisi, Doğu (Çağatay) ve Batı (Osmanlı) Türkçelerini kullanmak, ikincisi, bunların da üzerinde ortak bir Türk dili geliştirmek.

Türk halkları arasında ortak dil arayışının yüz elli yıla yakın bir geçmişi vardır. XX. yüzyılın başında Kırım, Azerbaycan, Türkiye gibi Türk dilli coğrafyalarda millî uyanış süreçleri Türk halklarının birliği fikrini de gündeme getirmiş; uzun zamandır Çarlık Rusyası topraklarına dâhil olan Türk halkları için ortak dil arayışı bu dönemin önemli konularından biri hâline gelmiştir. Türk dil birliği konusunda en başarılı girişim şüphesiz İsmail Gaspıralı'ya aittir. *Dilde, işte, fikirde birlik* fikrini savunan İsmail Gaspıralı, özellikle ortak dil sorununu ön planda tutarak çıkardığı *Tercüman* gazetesiyle bu düşüncesini gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁷

İsmail Bey Gaspıralı (Rus kaynaklarında Gasprinskiy), anadil bilinci, eğitim ve dil sadeliği, imla gibi konuları makale ve kitaplarında sıkça kaleme almıştır.⁸ Türk dünyasının kültür ve eğitim alanlarında işbirliğinin geliştirebilmesi için bütün Türk halklarının anlayıp kullanabileceği ortak bir dilin kurulması ve yaygınlaşması gerektiğini savunan Gaspıralı⁹ bu doğrultuda her bölgedeki aydınların ortak Türkçe, dil ve imla birliği gibi konularda anlaşması gerektiğini düşünmekteydi¹⁰. İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi, hem Osmanlı Devletinde hem de Rusya egemenliği altında bulunan yerlerde Türk aydınları tarafından sevilerek okunmuş ve etkili olmuştur.¹¹

⁶ Mahalli dillere yönelişin sebepleri konusunda genel bir değerlendirme için Hayati Develi, a. g. e.

⁷ Ertuğrul Yaman, "Tarihi Seyirden Hareketle Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 12, 2001, s.461.

⁸ Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

⁹ Yavuz Akpınar, **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, İstanbul, Ötüken, 2008 (bk.: "Til ve Lisan Meseleri" s.102-103, "Refiklerime Açık Mektup" s. 114-118 "Can ya ki Dil Meselesi I, II" s. 119-125).

¹⁰ Akpınar, a.g.e., bk.: "İmla Bahsi" s.48-51, "İmla Meselesi" s. 165-170, "Savtî İmla" s.186-188, "Mektup" s. 190-192, "Türk Yurdu'na" s. 192-194, "Anlamaganlar-Anlamamışlar Var" s. 195-198.

¹¹ Akpınar, a.g.e., s.103, 123, 195.

XX. yüzyılın başlarında Türkiye ile ilişkilerinin canlanması da ortak dil fikrini gündeme getirmiş; Türkiye’de eğitim görmüş Azerbaycan aydınları bu fikrin gerçekleşmesi yolunda önemli adımlar atarak ortak dil sorununu çeşitli neşriyat aracılığıyla ele almışlardır. XX. yüzyılın başında Azerbaycan’da diğer Türk halklarının yaşadığı coğrafyalarda entelektüel uyanış süreçleri Türk halklarının birlik fikrini güncel bir konu hâline getirmiştir. Hiç şüphesiz Türk halklarının birlik fikri çerçevesinde önemli konulardan birisi ortak dil sorunuydu. Uzun zamandır Çarlık Rusya topraklarında yaşayan Türk halkları için ortak dil kurma sorunu günceldi.¹²

I. Dünya Savaşı’ndan sonra işler daha da kötüleşti. Osmanlı Devleti’nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, daralan sınırlara paralel olarak, daha içe dönük kültür politikaları izlemeye başladı. Yeni bir kimlik olarak “Türklük” yüceltilse de, bu siyasi sınırlar içinde tutuldu ve diğer Türk halkları konusu gitgide unutturuldu. Seküler idare biçiminin oluşmasıyla yeni bir Türk kimliğinin yaratılması için dilde de ciddi değişiklikler oldu. Türkiye’de Latin temelli alfabenin, Sovyet Türk cumhuriyetlerinde zamanla Kiril temelli alfabenin kabul edilmesi edebî ve ilmî metinlerin serbest dolaşımını imkânsız hâle getirdi. İkinci adımda, ‘Dil Devrimi’ adı ile bildiğimiz Arapça ve Farsça etkisinden uzak bir dil yaratma çabasının sonucu olarak başlatılan “tasfiye” süreci, çoğu Türk dillerini birleştiren Arapça ve Farsça unsurların Türkiye Türkçesinden atılıp yerlerine yeni üretilen sözcüklerin getirilmesi sonucunu doğurdu; bu da Türkiye Türkleri ile diğer Türk halkları arasında karşılıklı anlaşılabilirliği azalttı.¹³

İşin diğer yönü ise diğer Türk halklarının başına gelenlerdedir. Neredeyse Osmanlı Devleti’nin dağılmasıyla aynı zamanda Avrasya topraklarında 1922 yılında Sovyetler Birliği kurulmuş, başlangıçta nispeten kültürel alanda kendi kimliklerine sahip olma konusunda özgür ve tek bir bütün hâlinde varlıkları kabul edilen Türk halkları hızla ayrı siyasi ve kültürel kimlikler olarak organize edilmiş, uygulanan katı bir dil planlaması sonucunda bu yeni kimlikler dilsel olarak da ayrıştırılmıştır. Arap

¹² Elçin İbrahimov, **Türk Xalqlarının Ortaq Elifba, İmla ve Ünsiyyet Dili**, Bakı, Mütercim, 2017, s.109 ve sonrası.

¹³ Dil devrimi süreçleri için bk.: Agah S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara, Dil Derneği: 22, 2011; Tuğrul Şavkay, **Dil Devrimi**, Ankara, Gelenek Yayınları, 2002; Hüseyin Sadoğlu, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003; Geoffrey Lewis, **Trajik Başarı: Türk Dil Reformu**, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004.

alfabesinden önce Latine, sonra da ayrı Kiril kökenli alfabelere geçirilen Türk halklarının o güne kadar yazı dili olmamış diyalektleri yazı dili seviyesine çıkarılmış, böylece dilsel statüleri yükseltilmiş onlarca yeni Türk dili doğmuştur.¹⁴ Bu yeni diller anlaşılmaktan çok anlaşamamaya, yakınlaşmaktan çok uzaklaşmaya yarıyorlardı. XX. yüzyıl esasen Türk halkları arasında yeni kimliklerin doğup birbirinden uzaklaştığı bir yüzyıl olmuştur.

Dünyadaki siyasi gelişmelerin Türk dil birliği bakımından olumsuz bir atmosfer oluşturduğu bu dönemde; Türk dillerinin farklılaşmasının iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki; ortak olan Arap alfabesinin hemen hemen her yerde kaldırılıp Latin ve Kiril temelli alfabelere geçişin sağlanması, diğeri de Türkiye Cumhuriyeti'ndeki dil devrimi sürecinde Arapça ve Farsça sözcüklerinin yerine yapma kelimelerin konulmasıdır.

Sovyetler Birliği'nin uyguladığı dil politikası ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan dil devrimi sonucunda bugün yirmiye yakın karşılıklı anlaşılabilirliği derece derece güç, hatta imkânsız Türk dilleri ortaya çıkmıştır.

Türk halklarının ortak bir dil kullanması, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yine gündeme gelmiştir. Ortaya çıkan kültürel, ilmî, ticarî ve siyasî işbirliği imkânları, karşılıklı anlaşılabilirlik oranı ciddiye farklılaşmış olan halklar arasında, XX. yüzyıl başlarının küllenmiş hayallerini, ötelenmiş ideallerini canlandırdı. Bilhassa dile dayalı yerel kimliklerin iyice sağlamlaştığı bu yeni dönemde ön plana çıkan amaç ise, tek yazı dili oluşturmaktan ziyade, farklı Türk halkları temsilcilerinin bir araya geldikleri zaman etkili iletişim kurabilmeleri için karşılıklı anlaşılabilirliği sağlayacak **ortak iletişim dilinin** oluşturulması olmuştur.¹⁵

¹⁴ Sovyetler Birliği'nde yeni Türk yazı dillerinin 'oluşturulması' sürecini esasen Sovyetçi bakış açısıyla değerlendiren önemli bir çalışma ve Stefan Wurm'un bu çalışmayla ilgili değerlendirmesi için bk. **The Turkic Languages of Central Asia: Problems of Planned Culture Contact** (A translation of an article entitled "The Turkic Peoples of the U.S.S.R.: The Development of their Languages and Writing" by Professor A. N. Baskakov, with comments by Dr. Stefan Wurm), Issued by the Central Asian Research Centre in association with St. Antony's College (Oxford) Soviet Affairs Study Group, t.y.

¹⁵ İbrahimov, **a.g.e.**, s. 114-123

Ortak iletişim dilinin kurulması için, ortak dil merkezi kurulması, ortak alfabe konusunun çözülmesi, Türk halklarının ortak mirası olan eserlerin her Türk dilinde yayınlanması, ortak sözlüklerin hazırlanması, Türk dünyası şair ve yazarların eserlerinin ortak alfabe ile yayınlanması, genel ağ (internet) ve televizyon gibi çağdaş imkanların ortak dilin yayılması için kullanılması gibi çalışmalar yapılması, bu yeni dönemde akademisyen ve aydınlar tarafından ortaya konulan görüşlerden bazılarıdır.¹⁶

Ortak dil arayışlarında iki yolun öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan biri, var olan Türk dilleri temelinde her Türk halkının anlayabileceği bir dil standardının oluşturulmasıdır. İkincisi ise yaşayan Türk dillerinden bir Türk dillinin ortak iletişim dili rolünü üstlenmesidir. Her iki yolun avantaj ve dezavantajları vardır. Birinci yolun temel dezavantajı yapay olması ve bütünüyle hiçbir kullanıcının zihninde tam karşılığının olmamasıdır. XVI. yüzyılda Türkiye’de üretilen Baleybelen dili,¹⁷ XIX. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan Volapük veya Esperanto gibi yapay diller¹⁸ geniş ve yaygın bir kullanım sahası bulamamışlardır. Bu yolun avantajı ise, bütünüyle hiçbir kimliğe ait olmamasıdır. İkinci yol olan yaşayan bir dilin ortak dil niteliği kazanması/kazandırılması ise esasen belli bir kimliğe ait olma dezavantajını taşır, diğer halkların milliyetçi duygularıyla çatışmaya girebilir. Avantajı ise yaşayan ve günlük iletişimde karşılığı olan bir sistem olmasıdır. İngilizcenin bugün dünyanın adeta ortak dili hâline gelmesi, muhtemelen bu avantajı sayesinde olmuştur.

Bu çalışma, ortak bir Türk dili yaratmanın yollarını aramaktan çok, ortak iletişime katkı sağlamak üzere terminoloji alanında ortaklık yaratmanın mümkün olup olmadığı sorusuna cevap aramaktadır. Eğitimin yaygınlaştığı, her türlü bilgiye ulaşmanın kolaylaştığı günümüzde felsefi ve ilmî terminoloji günlük dili daha yoğun

¹⁶ Ortak dilin kurulması için gereken tedbirler ile ilgili bk.: Afat Qurbanov, **Ortaq Türk Edebi Dili**, Bakı, Genclik, 1999; Elçin İbrahimov, a.g.e, s. 120-123; Sadık Tural, “Açış Konuşması I”, **Türk Dünyasında Ortak Dil Türkçe Bilgi Şöleni (25 Eylül 2002)**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2008, s.7-10, Şükrü H. Akalın, “Açış Konuşması II”, **Türk Dünyasında Ortak Dil Türkçe Bilgi Şöleni (25 Eylül 2002)**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2008, s.11-14; Mustafa Argunşah, “Ortak Dil Yaratırken Yapılanlar ve Beklentiler”, **Türk Dünyasında Ortak Dil Türkçe Bilgi Şöleni (25 Eylül 2002)**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2008, s.15-22.

¹⁷ Mustafa Koç, **Baleybelen Muhyi-i Gülşeni İlk Yapma Dil**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005.

¹⁸ Esperanto için bk.: “Esperanto”, **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/Esperanto> , 3 Nisan, 2020; Volapük için bk.: “Volapük”, **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/Volapuk> , 3 Nisan 2020.

bir biçimde etkilemektedir. Bilişim alanı terimleri olan *bilgisayar*, *yapay zekâ*, *site*, *yazıcı* sözcükleri modern hayatın günlük iletişimin sıradan sözvarlığına girdiği gibi, 1999 yılı depreminden sonra jeoloji terimleri olan *Richter ölçeği*, *sismik dalgalanma*, *artçı deprem*, *fay kırığı* gibi terimler de günlük dile yerleşmiştir. 2020'nin ilk aylarından itibaren *pandemi*, *epidemi*, *küresel salgın*, *entübe*... gibi terimler günlük iletişimde kullanımı en sık kelimeler olmuştur.

Bu çalışmanın hipotezi, Türk halkları için ortak iletişim dilinin kuruluşunu mümkün kılacak temel faktörün terminolojik ortaklık olduğudur. Felsefî ve ilmi düşüncenin taşıyıcısı olan terimler konusunda ortak sözvarlığı havuzu oluşturulabilirse bunun teknoloji yoluyla gündelik hayata da yansıtacağı ve orta-uzun vadede Türk dilleri arasında ortak söz varlığını zenginleştireceği, ortak söz varlığının da her seviyede iletişimi kolaylaştıracağı varsayımından yola çıkılmıştır. Bilim dilindeki terminolojik ortaklık yaygınlaşınca genel dildeki ortaklık da yaygınlaşmış olacaktır. Değişik bilim alanlarını kullanarak bilim dilinde ortaklık sağlanması, bunun Türk dili aydınları arasında yaygınlaşmasını temin edecek ve bu ortaklıklar genel dili de etkileyecektir.

Çalışmanın amacı, Türk dilleri için ortak olan terim yapma yollarını ortaya koyarak Türk dillerinde her bilim alanında kullanılabilecek ortak terminoloji geliştirme imkân ve yöntemlerini araştırmak, ortak terminoloji çalışmaları için temel ilkeleri belirlemektir.

Çalışmanın temel sınırlılığı; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca ve Özbekçe gibi beş Türk dilinin dilbilimi ve fizik-matematik alanındaki terim varlığıdır. Bu dillerin söz konusu bilim dallarındaki sözlükleri taranarak bugün kullanılmakta olan terimler belirlenmiş ve bu terimlerin yapıları incelenmiştir.

Bu çerçevede, Türk dillerinde belli bir bilim dalında kavram karşılamak için başvuru yöntemleri ve bu yöntemlerin değerlendirilmesi çalışmanın temel amaçları arasındadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmamızda yanıtı aranan temel sorular şunlardır:

- 1) Türk dillerinde terim oluşturmada ortak yöntemler var mıdır; varsa, nelerdir?

- 2) Türk dillerinde ortak terminoloji mümkün müdür?
- 3) Türk dillerinde ortak terminoloji nasıl oluşturulabilir?

Bu soruların cevaplarına ulaşmak için, çalışmada aşağıdaki düzen takip edilmiştir:

- 1) Seçilen iki bilim alanı için (dilbilimi ve fizik-matematik) Rusça temel terim listeleri hazırlanmıştır. Bu listelerde yer alan terim sayısı yüz ellidir.
- 2) Oluşturulan terim listelerindeki terimlerin beş Türk dilinde (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca, Özbekçe) karşılıkları tespit edilmiştir; bu karşılıklar iki dilli terim sözlüklerinden veya ilgili dilde yazılmış ansiklopedik veya terminolojik sözlüklerden alınmıştır.
- 3) Her bir Türk dilinde, seçilen iki bilim dalında kullanılan terimlerin yapıları tespit edilmiştir.
- 4) Tespit edilen sözcükteki ortak yapılar ortaya konulmuştur.
- 5) Ortak yapılar temelinde Türk dilleri için ortak terminoloji oluşturma imkân ve yöntemleri belirlenmiştir.

Bu çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde *ortak dil, terim ve terminoloji* kavramları açıklanmış, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Tataristan ve Türkiye Cumhuriyetlerinde bilim terminolojisinin gelişimi hakkında bilgi verilmiş, her birinde terminolojinin bugünkü durumu da ele alınmıştır. İkinci bölümde, bilim terminolojisinin oluşturulması için kullanılan yöntemler tahlil edilerek, çalışmamız için uygun olan terim yapma yöntemleri tespit edilmiştir. Üçüncü bölümde beş dilin terminolojisinin incelenmesi sonucunda ortaya çıkan yapılar gösterilmiş, ortak yapı ve modeller ortaya konulmuştur. Dördüncü bölümde ise Türk dillerinde ortak terminoloji üzerine yapılan çalışmalar gözden geçirilerek, ortak terminolojinin oluşturulması için ilke ve yöntemler teklif edilmiştir.

Çalışmamızda ortak yazı sistemi olarak 1991 yılında Marmara Üniversitesinde gerçekleştirilen **Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu** sonuç

bildirgesinde kabul edilen ortak Latin alfabesi kullanılmış¹⁹ (Ek 1); fonolojik fark ve usulleri göstermek gerektiğinde özel transkripsiyon işaretlerinden de yararlanılmıştır.

¹⁹ **Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991)**, Yayına haz. Nadir Devlet, İstanbul, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1. 1. Ortak Dil Kavramı

Ortak dil (İng.: *common language*, Alm.: *Gemeinsprache*, Rus.: *общий язык*) kavramı, farklı dil ve lehçeleri konuşan insanlar arasında iletişim kurmak için kullanılan bir dili açıklar.²⁰

Ortak dil kavramını dilin farklı düzeylerinde incelemek mümkündür; fakat hangi düzey olursa olsun, ortak dil olarak kullanılan dilin amacı daima aynıdır: Farklı dilleri veya lehçeleri konuşan insanlar bir araya geldiklerinde karşılıklı anlaşılabilirliğin (İng.: *mutual intelligibility*) sağlanması. Bu, en az iki insan arasında birbirini yeterince anlayabilecek kadar iletişim kurmak demektir. Bu çerçevede ortak dil bir *ünsiyet dili* olarak kabul edilebilir. Bir insan toplumu dilbilimi yaklaşımıyla bir dil topluluğu (İng.: *language community*) demek olup, dili olmayan insan topluluğu yoktur. Ortak dil ise farklı toplumlar arasında karşılıklı alışverişi, iş birliğini sağlamak için ihtiyaç duyulan bir üst dil sistemidir. Şu hâlde ortak dil için *ünsiyet dili* demek yanlış olmayacaktır.²¹ Yani iletişimi sağlayabilecek herhangi bir sistem ortak dildir. Bu bağlamda dil terimini *lisan*, *zeban* olarak anladığımızda, doğal veya yapay dil, konuşma veya yazı dili, gelişmiş veya gelişmemiş dil ortak dil görevini üstlenebilmektedir.

Potansiyel muhataplar iletişim sırasında karşılıklı anlaşılabilirliği sağlayamadıkları durumlarda veya bildirişim basit jestlerle ifade edilemeyecek kadar zor olduğunda, muhataplar yeni bir bildirişim aracına baş vururlar. Bu durumlarda ya bildirişim kuracak insanların ana dili olmayan ama ikisinin de vakıf oldukları başka bir dil kullanılır ya da söz varlığı dar ve grameri gelişmemiş yardımcı karma dil yaratılır.

²⁰ M. Barotchi, “Lingua Franca”, *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Ed. by Rajend Mesthrie, Elsevier, Oxford, 2001, s. 503.

²¹ Ortak dil, farklı dilleri ve lehçeleri konuşan insanlar arasında iletişim kurmak için kullanılır. Buna iletişim dili denilebilir. Ancak iletişim zaten dilin doğal işlevi olduğundan dolayı bu durumda “ünsiyet dili” terimini kullanmayı tercih ettik. Bu terim Tofik Hacıyev tarafından teklif edilmiştir, bk.: Tofik Hacıyev, *Türkler Üçün Ortaq Ünsiyyet Dili*, Bakı, Tehsil, 2013.

Sosyolingüistikte, farklı milletler arasında bildirişimi sağlayabilecek herhangi bir dil için *lingua franka* terimi kullanılır. *Lingua franka* terimi ilkin orta çağlarda Akdeniz bölgesinde (Levant) Fransızca, Provence ve İtalyanca söz varlığına dayanarak geliştirilmiş ve öncelikle Arap ve Türk tüccarların Levant'ta *franklar* adını taşıyan Avrupalılarla iletişim kurmak için kullandıkları karma dil anlamına geliyordu. Haçlı Seferleri döneminde bu karma dilin rolünün genişlemesi sonucunda dile İspanyolca, Yunanca, Arapça ve Türkçeden sözcükler de girmiştir. Adı Arapça *lisan al-ifrang*'dan alınan ve İtalyancada *lingua franka* biçiminde kullanılan bu karma dil XIX. yüzyılın sonuna varıncaya kadar *sabir* (Lat.: *sapere* – anlamak) olarak da bilinmiştir.²²

Lingua franka terimi geniş bir anlamda kullanıldığı için mümkün olduğunca genel bir tanımının ortaya konulması doğru olacaktır. UNESCO tarafından teklif edilmiş tanım genel kabul görmeye değerdir. Bu tanıma göre *lingua franka*, “aralarında iletişimi kolaylaştırmak için ana dilleri farklı olan insanlar tarafından alışılmış bir şekilde kullanılan bir dildir”.²³

Bazı tanımlarda yer alan ek şart *lingua franka*'nın bir *picin dili* (karma dil) olması gerektirir; ancak her *lingua franka*, *picin* değildir. Bazı tanımlarda görülen diğer bir şart ise *lingua frankanın* ticarî ilişkilerde kullanılan bir dil olması gerektirir. İlk *lingua frankalar* ticarî ortamlarda ortaya çıksalar bile bu şart da günümüzdeki *lingua frankalar* için her zaman geçerli değildir.²⁴

William J. Samarin'in *Lingua Francas of The World* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi *lingua franka* yerine bazen diğer terimler de kullanılır:

- **ticaret dilleri** (İng.: *trade languages*): Genellikle dünyanın çoğunluk dilleri arasında yer almayan ve bazı insanlar tarafından ticarî amaçlarla ikinci dil olarak kullanılan bir dildir. İletişim kurmak için

²² “Lingua Franca”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C.14, 2004, s. 508; Viktor V. Vinogradov (b), “Lingua Franca”, **Lingvističeskiy Entsiklopedičeskiy Slovar**, (Çevrimiçi) <http://tapemark.narod.ru/les/267c.html>, 20 Şubat, 2019.

²³ UNESCO'nun yaptığı bu tanımlama için bk.: Ronald Wardhaugh, **An Introduction to Sociolinguistics**, 2nd editon, Oxford, Blackwell, 1992, s. 56.

²⁴ Wardhaugh, **a.g.e.**, s.56.

kullanıldığından dolayı bütün ticaret dilleri *lingua franka*'dır. Örneğin, Afrikada Kituba ve Hausa gibi diller.

- **temas dilleri** (İng.: *contact languages*): Kullanımı zorunlu olmayan bir *lingua franka*'dır. Ortak dil konusu çerçevesindeki terimler arasında en tarafsız olanıdır.
- **uluslararası (veya evrensel) dil** (İng.: *international or universal language*): Her zaman veya neredeyse her zaman uluslararası anlaşmayı sağlamak için kullanılan *lingua franka*'dır.
- **yardımcı dil** (İng.: *auxiliary language*): Esperanto gibi genellikle yapay olarak tasarlanan bir *lingua franka* için kullanılan terimdir.²⁵

Samarin'i takip ederek bu çalışmada, iletişim amacıyla kullanılan herhangi bir dil için *lingua franka* terimini kullanmaya uygun görüyoruz. Bu bağlamda *ortak dil*, *ünsiyet dili* ve *lingua franka* terimleri eş anlamlı terimler olarak kabul edilebilir:

ORTAK DİL = ÜNSİYET DİLİ = LINGUA FRANKA

Lingua franka, dilleri tarihi veya yapısı bakımından açıklayan bir terim değildir. Bu terim, dilleri üstlendikleri görevler bakımından, yani işlevsel bakımdan tanıtır. *Lingua franka*, ana dilleri/lehçeleri farklı olan insanların iletişim amacıyla başka bir dile başvurmaları durumudur. *Lingua franka* statüsünde olan dil, yardımcı bir bildirişim sistemidir ve ana dili kullanımını ortadan kaldırmaz. *Lingua franka*, dil engelini aşmak için kullanılan bir vasıta olarak kabul edildiğinde herhangi bir dil bu niteliği kazanabilmektedir. Bundan dolayı William J. Samarin *lingua frankaları doğal lingua frankalar, picin lingua frankalar* ve *yapay lingua frankalar* olmak üzere üçe ayırmaktadır.²⁶

²⁵ William. J. Samarin, "Lingua Francas of The World", **Reading in the Sociology of Lanaguage**, ed. by Joshua A. Fishman, The Hague, Paris, Mouton, 1968, p. 661.

²⁶ Samarin, **a.g.e.**

1.1.1. Doğal Lingua Frankalar

Doğal dil terimi, normal gelişme sürecinde ortaya çıkan dil için kullanılır. Doğal diller bu nedenle insanların ana dilleridir. Farklı insanlar tarafından ikinci dil olarak edinildiği zaman herhangi bir doğal dil *lingua franka* rolünü üstlenebilir.

Batı medeniyeti tarihinde üç doğal dil *lingua franka* olarak öne çıkar. Bunlar, Ortak Yunanca (Koiné), Latince ve Fransızcadır.²⁷

Koiné, M.Ö. IV. yüzyıldan M.S. VI. yüzyıl ortalarındaki İustinianos dönemine değin konuşulan Helenistik Dönem Yunancasıdır. Birçok *lingua franka* gibi Ortak Yunanca da kökenini askerî fetihlere borçludur. Her ne kadar şehir devletlerinin kültürü başkalarını hayranlık içinde bıraksa da Yunancanın stratejik dil haline gelmesi Makedonyalı Büyük İskender'in imparatorluğunun kurulmasından sonra gerçekleşmiştir. Tek bir imparatorluk tek evrensel dile ihtiyaç duyar. Ancak Koiné bir dil olarak imparatorluktan daha dayanaklı olmuştur. Büyük İskender'in ölümünden sonra da bu *lingua franka* birkaç yüzyıl daha esnaf ve bilim insanları tarafından kullanılmıştır. Papirüsün keşfedilmesi ile Koiné'nin günlük hayatta da bir *lingua franka* olduğu ortaya çıkmıştır. Koiné, Yunanistan ve Makedonya'nın yanı sıra Afrika ve Yakındoğu'da Helen kültürünün yayıldığı bölgelerde Mısırlı, Fars ve Arapların da konuşma ve yazı diliydi. Eski Yunancanın öteki lehçelerinin yerini alan Koiné, Eski Ahit ve Yeni Ahit'in Yunanca çevirileriyle tarihçi Polybios ve filozof Epiktetos'un yapıtlarının dili olmuş ve Çağdaş Yunancanın temelini oluşturmuştur.²⁸

Çağdaş sosyolingüistikte *koine* terimi daha geniş bir anlama sahiptir. *Koine* (Yun.: *ortak dil*), farklı dil veya lehçelerin konuşmacıları arasındaki sosyal temas alanlarında günlük iletişimin ana aracı olarak işlevsel bir dil türünü ifade etmektedir.²⁹

Koine görevini, bir veya birçok lehçe temelinde gelişen bir dilin üst lehçesi ya da bir bölgede mevcut dillerden birisi yapabilmektedir. Sözlü koine, üst lehçe

²⁷ Harold Goad, **Language in History**, London, Penguin Books, 1958.

²⁸ “Koiné”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C. 13, 2004, s. 443; William. J. Samarin, **a.g.e.**

²⁹ Viktor V. Vinogradov (a), “Koiné”, **Lingvističeskiy Entsiklopedičeskiy Slovar**, (Çevrimiçi) <http://tapemark.narod.ru/les/230b.html>, 20 Şubat 2019.

fonksiyonunda özel yere sahip olup edebi dilin oluşması için önemli ön şart olmaktadır.

Sonraki dönemlerde daha çok dinî sebeplerden dolayı Latince bir *lingua franka* durumuna gelmiştir. Roma Kilisesi, Roma'nın yıkılmasından sonra konuşma Latincesini benimseyerek bu dili kullanmaya devam etmiştir. XVI. yüzyılın sonuna kadar korunmaya değer belgeler de Latince olarak yazılmıştır.

Rönesans'ın olgunlaşması ile Batı dünyasının siyasî ve kültürel hayatında yerel diller önem kazanmıştır. Değişik eserler Latince dışındaki dillerde de kaleme alınmaya başlanmıştır. XVIII. yüzyıla geldiğinde Fransızca, Batı'nın yeni *lingua frankası* olmuştur.

Dünyanın başka bölgelerinde de milyonlarca insan tarafından kullanılan *lingua frankalar* bulunmaktadır. Afrika ve Asya topraklarına gelince M.Ö. VII. yüzyılın başlarından yaklaşık M.S. 650 yılına kadar Güneybatı Asya'da Aramice *lingua franka* görevini yapmıştır. Sonraki dönemlerde Arapların fethettikleri topraklarda Arapça *lingua franka* olmuştur. Birkaç önemli Çin dili arasında ilk önce Mandarin Çincesi eğitim ve devlet *lingua frankası* olmuştur. Daha sonra Mandarin Çincesi bir standart dil haline gelip Tayvan'da olduğu gibi diğer yerel dillerin ikinci plana atılmasına sebep olmuştur. Hindistan'ın ulusal dili olan Hintçenin kökeni ülkenin kuzeydoğu bölgesinde konuşulan ve aynı adı taşıyan dile dayanmaktadır. Müslümanların XII. yüzyılda bölgeyi fethinden kısa bir dönem sonra Hintçe mahkemelerde, ordu kamplarında ve ticaret merkezlerinde *lingua franka* olarak kullanılmaya başlanmıştır. Afrika'nın batısında Bambara ve Fulani ya da Kuzey Kongo'da Ngbandi gibi Nijer-Kongo dil ailesine ait birkaç dil *lingua franka* olarak hizmet etmiş veya hizmet etmeye devam etmektedir.

Batı Türkçesi de XVI.-XX. yüzyıllar arasında geniş Osmanlı Devleti sınırları içinde yönetim, edebiyat ve ticaret gibi alanlarda ortak dil işlevine sahip olmuştur.³⁰

Ortak dil konusu çerçevesinde çeşitli ulusların ve devlet temsilcilerinin aralarında bildirişimde bulunmak amacıyla ortak dile ihtiyaç duyduklarını da

³⁰ Hayati Develi, *Osmanlı'nın Dili*, İstanbul, Kesit Yayınları, 2009, s. 9.

belirtmek gerekir. Modern uluslararası *lingua franka*lar resmi dil veya resmi olmayan dil statülerine sahip olabilirler. Örneğin, Birleşmiş Milletler altı dili resmi olarak kullanmaktadır (Arapça, Çince, Fransızca, İngilizce, İspanyolca ve Rusça). Uluslararası hava trafik kontrolü, ortak dil olarak İngilizceden istifade etmektedir. Doğu Afrika ülkeleri için Swahili, Batı Afrika için ise Hausa resmi statüsü olmayan *lingua franka* durumundalardır.³¹

Genel olarak dünya ölçeğinde bahsetmek gerekirse, uluslararası *lingua franka* statüsünde olan dil şüphesiz İngilizcedir. Evrensel iletişim dili olan İngilizce çoğu insan tarafından ikinci dil olarak öğrenilmektedir.

1.1.2. Picin Dilleri

Lingua franka olarak kullanılan doğal tek dilden bahsederken aynı görevleri gören karma dilleri de belirtmek gerekir. Birbirleriyle geçici ve sınırlı ilişkiler kuran topluluklar tarafından kullanılan karma diller için sosyolingüistikte *picin* terimi kullanılır. Bir dil *lingua franka* olma sürecinde bazı durumlarda söz varlığının bir kısmını kaybeder, dilin fonetiği ve dilbilgisi basitleşir. Dilin yapısı ciddi değişimlere uğradığı durumlarda bu dil *picin* olarak adlandırılır. *Picin*, dillerin akrabalık kategorisinden daha çok bölgesel-tipolojik bir kategoridir.³²

Karma diller XVII. yüzyıldan sonra Avrupa ticareti ve sömürgeciliğinin yayıldığı bölgelerde gelişmiş ve yerleşmiştir. Bu dillerin benimsenmesi, bu bölgelerin yerli halkını düşünce ve kültür bakımından aşağı seviyede gören Avrupalının bakış açısını yansıtır. Yerli halklar, ülkelerine gelen Avrupalılarla karşılaştıklarında büyük olasılıkla onların dilindeki birkaç sözcüğü kullanmaya başlamış, yerli halkın Batı dillerini öğrenemeyeceğini varsayan Avrupalılar da onlarla anlaşabilmek için basitleştirilmiş bir dile başvurmuş, yerliler ise kendi dillerinin bazı dilbilgisi özelliklerini ve sözcüklerini ekleyerek bu dili benimsemiştir.³³

³¹ Vinogradov (b), a.g.e.

³² Viktor V. Vinogradov (c), “Pidjini”, **Lingvističeskiy Entsiklopedičeskiy Slovar**, (Çevrimiçi) <http://tapemark.narod.ru/les/374b.html>, 20 Şubat 2019.

³³ “Karma Dil”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C. 13, 2004, s. 27.

Picin grubundaki diller, gelişim ve yapı bakımından *lingua franka* türü dillerin tipik bir örneğidir. *Picin*'ler dünyanın her tarafında bulunur ve yüzlerce yıldır kaydedilir. Ne var ki, yakın bir zamana kadar bu diller ciddi bir araştırma konusu olmamıştır. Bunun sebebi, en iyi ve gelişmiş *picinin* bile, İngilizce veya Fransızcanın zayıf bir örneği olduğu görüşüdür. Bilim insanlarının göremediği şey, *picinlerin* Fransızca veya İngilizcenin yerel dillerle rastgele bir karışımı olmamasıdır. Araştırmalar sonucunda karma dillerin gerçek ve nispeten gelişmiş bir yapıya sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Karma dil araştırmalarının ilk örneği Hall tarafından (1943) Melanesian Picin English³⁴ üzerine yapılmıştır.³⁵

Gelişmelerini etkileyen sebepler bakımından *picin*'ler aşağıdaki özelliklere sahiptir:

1. Yüksek gelişme hızı (bazı *picinler* birkaç ay içinde oluşabilmektedir);
2. Yerli dillerin fonetiği ve dilbilgisine sahip olmaları;
3. Söz varlığının Avrupa dillerinin sözcüklerinden oluşması;
4. Dilin gramer yapısının ve söz varlığının kısaltılması ve basitleştirilmesi.³⁶

Picin teriminin (İng.: *pidgin*) İngilizce *business* sözcüğünün Çinliler tarafından bozuk söylenişinden meydana geldiği fikri yaygındır.³⁷ Bugün elliye yakın *picin* veya *picin* tarzında dilin var olduğu biliniyor. Bunların çoğu Güneydoğu Asya, Okyanusya, Afrika ve daha azı Amerika'da yaygındır. Çin Picin İngilizcesi karma dillerin en bilinen örneği olarak İngilizlerin Uzakdoğu'yla ticari ilişkilerini artırması sonucunda gelişmiştir. Afrika'da köle ticaretinin başlaması ve Batı Afrikalı kölelerin Antiller'deki plantasyonlara götürülmesiyle de birçok başka karma dil ortaya çıkmıştır. Rusça temelinde Rusça-Norveççe karışımı Russonorsk, Taymır picini, Medny adası Aleut dili gibi *picinler* karma dillerin diğer örnekleri.³⁸

³⁴ Daha detaylı bilgi için bk.: Robert A. Hall, **Melanesian Pidgin English**, Baltimore, Linguistic society of America, 1943.

³⁵ Samarin, **a.g.e.**, s. 664-665.

³⁶ Nasima S. Şarafutdinova, **Lingvističeskaya Tipologiya i Yazikovıye Arealı. Učebnoe Posobie**, Ulyanovsk, UIGTU, 2009, s. 78.

³⁷ L. Todd, "Pidgins and Creoles: An Overview", **Concise Encyclopedia of Sociolinguistics**, Ed. by Rajend Mesthrie, Elsevier, Oxford, 2001, s. 524.

³⁸ "Pidjin", **Slovar sotsiolingvističeskikh terminov**, Moskva, 2006, s. 164-165.

Ortak bir dili olmayan toplulukların birbirleriyle anlaşmak üzere geliştirdikleri karma dilin, topluluklardan biri tarafından birinci ya da ikinci dil olarak benimsendiği durumlar da vardır. Bir toplulukta karma dilin ana dili olarak yerleşmesi durumunda *kreol* dillerden bahsedilir. *Kreoller*, bir dil topluluğun, genellikle okuryazar üyelere sahip olmayan bir başka dil topluluğu üzerinde ekonomik ya da siyasi üstünlük sağladığı durumlarda ortaya çıkar. İki topluluk arasındaki iletişimde, başlangıçta egemenliği elinde tutan topluluğun dilinin değiştirilmiş, çoğu zaman basitleştirilmiş biçimi kullanılır. Dilin bu evresi, bir *lingua franka* oluşturur. Basitleştirilmiş bu dil *picin* olarak devam ettikten sonra standart ya da ana dil durumuna geldiğinde ise *kreol* adını alır. ABD Güney Carolina’da konuşulan Gula (İngilizce temelli), Haiti Kreolü (Fransızca temelli), Aruba ve Bonaire’de konuşulan Papiamentu (İspanyolca ve Portekizce temelli) *kreol* örnekleri arasındadır.³⁹

1.1.3. Yapay (Planlı) Diller

Ortak dil arama teşebbüsleri doğal dillerin kullanılması ile sınırlanmamaktadır. İletişim sorunlarını çözmek ve insanlar arasında anlaşmayı sağlamak için eskiden beri pek çok bilim insanı yapay dile başvurmuştur. Yapay olan ortak dillerin ilk örnekleri Batı dünyasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştır. İslâm medeniyetinde ise ilk yapay dil örneği XVI. yüzyıl ile tarihlendirilmektedir.

İslâm medeniyetinde farklı köken ve yapıda diller konuşan kültürleri içeren topraklarda herkesi birleştirecek ortak dile ihtiyaç vardı. Ortak dil sorununu çözmek için XVI. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında *Baleybelen* adını taşıyan yapay bir dil oluşturulmuştur. Bu dili ortaya koyan Muhyi-i Gülşenî, yapay diller tarihinin kurucusu sayılabilir. Baleybelen, farklı dilleri konuşanların ana dillerinden vazgeçmeyeceği, fakat yapay yardımcı bir dile olumlu yaklaşma örneğini veren ilk yapay dil projesi olmuştur. Muhyi’nin bu yapay dili oluştururken söz diziminde Arapçadan, kelime gruplarında Farsçadan, genel yapı bilgisinde Türkçe ve Farsçadan yararlandığı görülür. Dilde sözcük köklerinin belirlenmesinde, ilham ve diğer dillerden yapılan alıntılar olmak üzere iki ana kaynağa başvurulur. Yazıda Arap alfabesi kullanılır.

Değişik picinler için **Mixed Languages: 15 Case Studies in Language Intertwining**, Ed. by Peter Bakker, Maarten Mous, 1994.

³⁹ “Kreol”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C.14, 2004, s. 6.

Basitlik ve rasyonellik ilkelerini göz önünde tutan bu ilk yapay dil, yarım yüzyıl boyunca süren gayret ürünüdür, ancak bu projenin sonraki durumunu gösteren kaynaklar şimdilik bulunmuş değildir.⁴⁰

Batı dünyasında değişik kültür ve medeniyetlerin ortak bir dil oluşturma hamleleri Johann Martin Schleyer'in 1879 yılında ürettiği *Volapük (Dünya Dili)* ve Ludvik Leyzer Zamenhof'un 1887 yılında yarattığı *Esperanto* ile başlatıldı. 1951 yılında Uluslararası Yardımcı Dil Derneği tarafından *İnterlingua* ortaya konulmuştur. Doğal dillerin yerini tutmayan, insanlar arasında iletişim sağlamak için doğal dillerin analizi sonucunda gereksiz unsurlardan arındırılmış rasyonel bir yardımcı dil fikri, modern dünyada birçok pratik dil tecrübesine yol açmıştır. *İdiom Neutral*, *Novial*, *İnterglossa*, *Eurolang*, *Latino sine flexione*, *Master Language*, *Europanto* gibi yapay diller *Volapük* ve *Esperanto*'yu takip eden yapay dil projeleridir. Belirttiğimiz yapay dillerin kurulmasında genellikle Latince, Yunanca ortak ve yaygın sözcükler, basitleştirilmiş dilbilgisi kuralları, öğrenme kolaylığı, yaygın ana dillere yakınlık, işlevsellik gibi ilkeler temel alınmıştır. Bu yapay diller arasında en bilineni olan Esperanto, günümüzde en çok tanınan ve en çok konuşanı bulunan yapay dil olsa da henüz uluslararası iletişim dili olma amacına ulaşamamıştır.

Gerek kabile topluluklarında gerekse büyük imparatorluklarda dilsel çeşitlik nedeniyle sosyal ilişki sağlam bir şekilde yürütülemediği zaman *lingua franka*lara başvurulmuştur. Çağdaş dönemde ortak dilin bulunması kültürel, siyasi, iktisadi ilişkilerin gelişmesi için önemli bir etkidir. Tevrat'ta, Kuran'da ve dünyanın birçok bölgesindeki yerel efsanelerde bahsi geçen Babil Kulesinde önceden tek dil kullanan Âdem torunlarının dil çeşitliği ile cezalandırılması motifinin işlenmesi, ortak dil arama ve karşılıklı anlaşabilirliği sağlamanın her dönem güncelliğini koruyan ve dünyanın farklı köşelerinde çözülmesi gereken bir sorun olarak algılandığını göstermektedir. Ortak dil, bugünkü küreselleşme zamanında da hem uluslararası hem de bölgesel seviyede hâlâ bir sorun olarak güncelliğini korumaktadır.

⁴⁰ Mustafa Koç, **Baleybelen Muhyi-i Gülşeni İlk Yapma Dil**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005.

1.2. Terim Nedir? Terim – Genel Dil İlişkisi

Türkçede **terim**, İngilizcede **term**, Fransızcada **terme**, Almancada **Terminus** (**Fachausdruck, Fachwort**), Rusçada **termin** [термин] olarak adlandırılan sözcükler, bir bilim alanındaki uzmanlar arasında etkin bir iletişim kurmak ve bildirişim sağlamak için gereken leksik unsurlardır. Çoğu dilde hemen hemen aynı dış görünüşe sahip olan **terim** sözcüğünün kökeni Latince **terminus**’tan gelmektedir. Terimler, belli bir nesne, olgu alanında ve bu alanda mevcut olan özellik ve ilişkileri açıklayan ve sınırlayan özel sözcüklerdir. Genel dilin söz varlığında bulunan sözcükler çoğu defa çok anlamlı olup terimlerde kullanıldıkları alan sınırları içinde tek anlamlılığa geçilmektedir.

TDK Türkçe Sözlük **terim** sözcüğünün ilk anlamını şöyle vermektedir: “**1. Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, ıstılah**”.⁴¹

Terim kavramı dilbilimi sınırları içinde işlendiği için bu kavramın açıklanması dilbilimi terimleri sözlüklerinde de yapılmıştır. Zeynep Korkmaz, “alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki ad” olarak tanımlamış, “*radio, televizyon, bilgisayar, dilbilimi, yüklem, benzeşme, özgül ağırlık, dörtgen, atardamar, yer çekimi*” gibi örnekler vermiştir.⁴²

Vecihe Hatipoğlu **terimi** “*bilim veya sanat kavramları için kullanılan anlamı sınırlı sözcük*” olarak tanımlamıştır.⁴³

Ahmet Topaloğlu’nun **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**’nde **terim**, “*ilim, teknik, sanat, spor, ticaret gibi özel alanlarda kullanılan, genellikle belirli bir tek kavramın, nesnenin, olayın veya durumun karşılığı olan kelime*” olarak tanımlanmıştır.⁴⁴

Başka bir dilbilimi sözlüğünde **terim** için “*belli bir konu alanında özel bir anlamı olan sözcük, özellikle uzmanlar arasında anlam bulanıklığını önler,*

⁴¹ **Türkçe Sözlük**, Ankara, TDK yayınları, 2011, s. 2330.

⁴² Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK yayınları, 1992, s. 149.

⁴³ Vecihe Hatipoğlu, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK yayınları, 1982, s. 118.

⁴⁴ Ahmet Topaloğlu, **Dilbilgisi Terimler Sözlüğü**, İstanbul, Ötüken, 1989, s. 143.

kavramların saydamlaşmasını ve tekanlamlığını sağlar. Uzmanlık alanındaki konuların düzenlenmesinde bilginin biçimlendirilmesinde ve ona ulaşılmasında terimlerin önemi büyüktür” diye bir açıklama verildiğini görmekteyiz.⁴⁵

Bu terim tanımlarına, terim çalışma başlangıç döneminde daha tespit edilmemiş olan, terim ile nomenklatür birimleri, profesyonel sözcük ve ifadeler arasındaki farklılıkların ayrılmaması yansımıştır. Aynı zamanda Türkiye’de bilim insanlarının terim denilen sözcüklere ortak yaklaşımları vardır. Bu yaklaşımda öne çıkan hususlar terim’in *belli bir bilim alanında kullanılması, özel bir anlama sahip olması, belli bir (tek) kavramı karşılaması, sözcük anlamının sınırlı olması* olarak belirlenebilir. Tanımların her biri hacim açısından farklı olsa da bu tanımlar aslında terimlerin neredeyse tüm özelliklerini sıralamaktadırlar.

Rus dilbiliminde terim tanımlamalarının eleştirisi G. O. Vinokur tarafından yapılmıştır. Vinokur’un belirttiği noktalar bugün için de günceldir. Vinokur’a göre, terimler, dilin söz varlığında mevcut genel sözcüklerle karşılaştırılarak genellikle olumsuz şekilde tanımlanır. Terimlerin, dilin genel sözcüklerinden farklı olarak, aşağıdaki özellikleri vardır: Uzmanlık alanı, mutlak doğruluk, terim anlamlarının entelektüel temizliği. Vinokur, bu özelliklerin yeterli olmadığını ifade eder, çünkü bu özellikler terimleri genel sözcüklere karşıt olarak gösterir ve olumsuz açıdan tanımlar. Demek ki, terimlerin bu özellikleri, olumlu bir şekilde terimin özlüğüne has olan daha genel özelliklerin sonucu olarak anlaşılmalıdır. Böyle bir genel özellik Vinokur’a göre adlandırma işlevidir.⁴⁶

Genel olarak *“herhangi bir sözcük terim işlevini üstlenebilmektedir... Terimler, özel sözcükler değildir, özel işlevde kullanılan sözcüklerdir... Terim rolünü oynayan sözcüğün özel işlevi, adlandırma fonksiyonudur”*.⁴⁷ Vinokur, ilk defa terimbilimin dilbilimsel sorunlarını gündeme getirdiğinden ve terimbilimi araştırmalarının yöntemini teklif ettiğinden dolayı onun bu çalışması Rus terimbiliminde bir başlangıç

⁴⁵ Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Öz, **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011, s. 240.

⁴⁶ Grigoriy O. Vinokur, “O Nekotorih Yavleniyah Slovoobrazovaniya v Russkoy Tehniçeskoj Terminologii”, **Trudi Moskovskogo İnstituta İstorii, Filosofii i Literaturı**, T. 5, 1939, s. 3-54.

⁴⁷ Vinokur, **a.g.e.**, s. 3-5.

noktası olarak kabul edilebilir. Vinokur'un belirttiği tezler daha sonra A. A. Reformatorskiy tarafından işlenmiştir. Reformatorskiy, terim işlevinin daha geniş anlayışına dayanarak, terime yeni bir tanım vermiştir.

Terim üzerine ilmî literatürün incelenmesi, terim tanımı yapılırken hem tarihî hem de işlevsel yaklaşıma ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Grinev-Grineviç'e göre terimlere benzeyebilecek özel sözcükler yaklaşık yarım milyon sene, bilimin doğuşundan önce Paleolit döneminde ortaya çıkmıştır. O zamandan kalan prototerimler ortadan kalkmamış, zanaat ve günlük söz varlığında korunmuştur. Zamanla ilmî disiplinlerin oluşumu ve zanaatların ve diğer faaliyetlerin teorik bakımdan kavranmasıyla birlikte, bu sözcükler ilmî kavram sistemleri haline gelmiştir.⁴⁸

Antik dönemde insanların bilgi birikimi bilimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönemde astronomi, zooloji, botanik, matematik, filoloji, tarih, hukuk gibi bilim dallarının temelleri atılmıştır. Bilimin doğuşu ve sonraki gelişimi için her alanda mevcut veya farkına varılmış kavramlar için adlandırma ihtiyacı hissedilmiştir.

Batı dünyasında terimler hakkında yazılmış ilk metin antik döneme ait olan Platon'un **Cratylus** adlı eseridir. Fakat adlandırma eylemi ve bunun yöntemleriyle ilgili ayrı bir bilim dalına gereksinim duyulması ancak Rönesans devrinden sonra ortaya çıkmıştır.⁴⁹

Terim söz varlıklarının oluşumu ve gelişimi sırasında bilgi gelişimi, başka dillerden terim alınması vb. nedenlerden dolayı terminoloji ile ilgili kavram sistemi arasında değişik uyumsuzluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum, uzmanların iletişimini ve bilgi aktarma sürecini engellemiştir. Mevcut olan ve meydana gelen yeni terimlerin düzenlemesinde, bu terminolojinin kullandığı dilin özelliklerini ve gelişme aşamalarını da bilmek gerektiği ortaya çıkmıştır. Bilim alanının uzmanları bu bilgilere

⁴⁸ Sergey V. Grinev-Grineviç, **Terminovedenie učeб. posobie dlya stud. vıss. učeб. zavedeniy**, Moskva, İzdatelskiy Tsentr "Akademiya", 2008, s. 182.

⁴⁹ Burcu İ. Karaman, **Terimbilimi**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 20.

sahip olmadıkları için dilbilimi sınırları içinde *terimbilimi* adlı bir alt dal oluşmaya başlamıştır.

TDK Güncel Türkçe Sözlük'te terim bilimi, “*Bilim dalları, sanat kolları ve çeşitli uzmanlık alanlarıyla ilgili kavramları tespit edip bunları adlandırmaya yarayan terimleri türetmeyi, terimlerle ilgili sorunları incelemeyi amaç edinmiş dilbiliminin bir dalı*”⁵⁰ olarak tanımlanmıştır. Her bilim alanındaki terminoloji, profesyonel bilgilerin kavramsal bağlantılarına dayanmaktadır. Böylece, terimlerin sistemli seti olan terminoloji/terimbilimi, bu bilim alanındaki kavram sistemini sınırlayıp onu sözlü olarak sabitleştirmektedir.

1.2.1. Terimbiliminin Gelişmesi

Alain Rey, *Essays on Terminology* adlı kitabında çağdaş terimbiliminin bir bilim dalı haline gelmesini hazırlayan temeli tarihî bakımdan tasvir etmiştir. Rey'in preterimbilimi üzerine verdiği bilgiler B. İ. Karaman'ın *Terimbilimi* kitabına da yansımıştır. XX. yüzyıla kadar terimbilimin oluşumu için değinilmesi gereken isimler şunlardır:

- Andreas Versalius (1514-1564): Anatomi alanında terimlerin düzenli kaydını ilk defa gerçekleştiren bilim adamıdır.
- Antoine Furetière (1619-1688): *Dictionnaire Universel* (1690) eserinde bilim terimlerinin standartlaştırılması ve düzenli bir biçimde kaydedilmesi gerektiğine işaret etmiştir.
- Ephraim Chambers (1680-1740): *Cyclopedia or Universal Dictionary of Arts and Sciences* (1728): 1744 yılında eser John Mills tarafından Fransızcaya çevrilmeye başlanmış, böylece bu ansiklopedi d'Alembert ve Diderot'un *L'Encyclopédie*'sinin temelini oluşturmuştur.
- Jean Le Rond d'Alembert (1717-1783) ve Denis Diderot (1713-1784): Başvurulması kolay bir yapı sunan *L'Encyclopédie* (1751-1766), sözcüklerin sundukları bilgilere vurgu yapması bakımından terimbilimi kaynağı olarak nitelendirilmektedir.

⁵⁰ “Terim bilimi”, **Güncel Türkçe Sözlük**, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr> , 19 Ekim 2019.

- Samuel Johnson (1709-1784): *Dictionary of the English Language* (1755): Madde başı sözcükler ilk defa edebiyattan alınmış cümlelerle örneklendirilmiştir.
- Carolus Linnaeus (1707-1778): Bitkilerin sınıflandırılması ile ilgili eserinde ilmî kavramların düzenli bir biçimde adlandırılması gerektiğini dile getirmiş, bitkiler için adlandırma düzeni yaratmıştır.
- Duhamel du Montceau: 1758 yılında ağaçları incelerken adlar dizinini (=nomenklatür) *bir bilim dalına ait nesnelerin sınıflandırılması ve adlandırılması* diye tanımlamıştır.
- Louis-Bernard Guyton de Morveau (1737-1816): 1780'lerde kimya adlar dizininde değişiklikler yapmış ve bu değişikliklere daha sonra Lavoisier, Claude-Louis Berthollet ve Antoine Fourcroy gibi bilim insanları katkıda bulunmuşlardır.⁵¹

XIX. yüzyılda bilim ve teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesiyle yapılan keşif ve icatlardan dolayı yeni terimlere ihtiyaç duyulmuştur. Terimler düzenli şekilde oluşturulmuş, kavram düzenleri içindeki terim boşlukları giderilmiş, kavram kapsamı daralmış veya genişlemiş terimler yeniden tanımlanmıştır.⁵²

Alan Rey, terimbiliminin dilbilimi içinde ayrı bir dal olarak kabul edilmesinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında mümkün olduğunu ifade etmektedir. *Terminologie* [terimbilimi anlamında terminoloji sözcüğü] ilk defa Almanya'da Halle ve Jena Üniversiteleri profesörlerinden Christian Gottfried Schütz'ün (1747-1832) çalışmalarında ortaya çıkmaktadır. *Terminologisch* [terminolojik] sıfatı ise ilk defa 1788 yılında kullanılmıştır.⁵³

M. Teresa Cabré, modern terimbilimin bir bilim dalı olarak 1930 yılında E. Wüster'in çalışmalarında ortaya çıktığını belirtmiştir. Viyana Ekolü temsilcisi olan

⁵¹ Alan Rey, *Essays on Terminology*, Translated and edited by Juan C. Sager, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1995, s. 11-22; Burcu İ. Karaman, *a.g.e.*, s. 20-23.

⁵² Karaman, *a.g.e.*, s. 23.

⁵³ Rey, *a.g.e.*, s. 15.

Wüster, yaptığı doktora tezinde⁵⁴ terimbilimi alanında çalışma ilkelerinin sistemleştirilmesi gerektiğini ifade etmiş, terminoloji veri işlemleri için temel yöntembilim noktalarını göstermiştir.⁵⁵ Dilbilimci olmayan Wüster'in çalışması önceden ilgili çevrelerce ve özellikle dilbilimciler arasında önemsenmemiş olsa da sonradan almış olduğu eleştirilerin haksız olduğu anlaşılmıştır.

Bilim ve teknolojide iletişim araçlarını inceleyen Wüster, ulusal ve uluslararası düzeylerde terimbilimi çalışmalarının temelini oluşturacak terminolojik ve leksikografik ilkeler geliştirmek gerektiğini ifade etmiştir. Wüster'in çalışmaları her zaman işin uygulama kısmına yönelikti. Wüster'in yönetimi altında uluslararası terminolojik sözlüklerin hazırlanması ve terimbilimi çalışmalarının koordine edilmesi için yönergeler hazırlanmıştı. Bunun dışında terminolojik sistemlerin geliştirilmesi ve düzenlemesi sorunları da ele alınmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren dünyada yeni oluşan terimlerin düzenlemesi ile ilgilenen iki temel terimbilimi merkezi çalışmaktadır. Bu merkezlerin birisi Avusturya'da, diğeri ise SSCB'de (bugün Rusya Federasyonu) bulunmaktadır. Avusturya'daki merkezin başında uzun zaman Wüster ve Felber çalışmaktaydılar.⁵⁶

Wüster, kısa bir süre için II. Dünya Savaşı sebebiyle durdurulan ve 1950 yıllarında tekrar faaliyete geçen Uluslararası Ulusal Standartlar Organları Federasyonu'nda (bugün Uluslararası Standardizasyon Kuruluşu) Terminoloji Teknik Komitesinin oluşturulmasını teklif etmiştir. *Terminoloji: İlkeler ve Koordinasyon* olarak adlandırılan bu komite, terminolojinin düzenlenmesi için uluslararası düzenleyici belgelerin geliştirilmesiyle ilgilenmektedir. Yine Wüster'in inisiyatifiyle 1971 yılında UNESCO'da, Uluslararası Terminoloji Bilgi Merkezi *Infoterm* kurulmuştur. *Infoterm*, terminolojik belgelerin ve terminolojik çalışmaların metodolojik belgelerinin toplanması ve incelenmesini, uluslararası terminolojik

⁵⁴ Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik (Teknik ve Özellikle Elektroteknik Alanında Uluslararası Dil Standartlaştırılması).

⁵⁵ M. Teresa Cabré, **Terminology: Theory, Methods, and Applications**, Translated by Janet Ann DeCesaris, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1999, s. 5.

⁵⁶ Aleksandra V. Superanskaya, Nataliya V. Podolskaya, Nataliya V. Vasilyeva, **Общая Terminология: Вопросы Теории, Изд. 6-е**, Отв. ред. Т. Л. Канделак, Москва, Книжный Дом "ЛИБРОКОМ", 2014, s. 3.

çalışmaların koordinasyonunu, terminolojik araştırmaların düzenlenmesini yapmaktadır.⁵⁷

Sovyet terimbilimin çalışmaları ise S. A. Çaplagin, D. S. Lotte, S. İ. Korşunov, T. L. Kandelaki, V. İ. Siforov gibi bilim insanları tarafından yürütülmüştür. Kanadalı terimbilimi uzmanı G. Rondeau'nun belirttiğine göre, Avusturya'da terim söz varlığının işlenmesine dair yöntemler geliştirilirken, Sovyetler Birliği'nde terimbilimin teorik temeli oluşmaya başlamış; bu, G. O. Vinokur, A. A. Reformatorskiy, S. İ. Ojegov gibi önde gelen bilim adamlarının katkısıyla gerçekleştirilmiştir.⁵⁸

Avusturya ve Rusya'dan sonra üçüncü önemli terimbilimi ekolü, Prag dil ekolü ilkelerine dayanan Prag terimbilimi ekolüdür. Prag ekolü, profesyonel konuşma üslûbunun bir parçası olan terimlere işlevsel ve sosyo-kültürel yaklaşım göstermekte, terimin metin içindeki fonksiyonuna önem vermektedir. Prag ekolünün gelişmesi Çek bilim adamları L. Drozd ve R. Kotsourek ile Slovak bilim adamı Ya.Goretski sayesinde gerçekleşmiştir.⁵⁹

İslâm dünyasında başlangıçtan beri ilim dili Arapça olduğu ve yüzyıllar boyunca ilmî eserler bu dilde yazıldığı için Türkiye'deki ilk ilmî terimlerin büyük kısmının Arapça olduğunu söylemek mümkündür. Tanzimat döneminden sonra da Osmanlı Devleti'nin Batı dünyası ile sıkı temaslara girmesiyle birlikte başta Fransızcadan olmak üzere diğer Batı dillerinden de terim ödünçlemeye başlamıştır.⁶⁰

Modernleşme devlet eliyle yürütüldüğü gibi, akademik kurumların oluşması ve Batı biliminde karşılaşılan terimlerin Türk bilim dilinde kazandırılması da devlet eliyle ve devlet teşvikiyle gerçekleşiyordu. Temel amacı Batı tıp literatürünü Türkçeye kazandırmak olan Cem'iyiye-i Tıbbiyye-i Osmaniyye'nin **Lugat-i Tıbbiyye** (1873) isimli eseri terimbilim alanında ilk kurumsal ve akademik çalışma sayılabilir. II.

⁵⁷ Grinev-Grineviç, **a.g.e.**, s. 289.

⁵⁸ Superanskaya vb., **a.g.e.**, s. 3.

⁵⁹ Grinev-Grineviç, **a.g.e.**, s. 290.

⁶⁰ Abdullah Uçman, "İstîlâhât-ı İlmiyye Encümeni", **Türkiye Diyanet Vakfı İSLÂM Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/istilahat-i-ilmiyye-encumeni> 5 Mayıs 2020.

Meşrutiyet döneminde Maarif Nezareti tarafından kurulan *Istılâhat-ı İlmiyye Encümeni* (1913) bunun daha etraflı bir devamı sayılmalıdır. Cumhuriyet döneminde bilim alanına özgü kavramların adlandırılması farklı yaklaşımlarla, daha geniş kapsamlı ve kalıcı çalışmalarla sürdürülmüş, 1932 yılında Türk Dil Kurumu'nun kurulmasıyla başlayan süreçte Türkçe köklerden Türkçe eklerle çok sayıda terim türetilmiş; art arda terim sözlükleri yayınlanmıştır. Sonuç olarak çoğu bilim alanlarında yeterli bir düzeyde terim yaratılmış ve kullanıma girmiştir.⁶¹

1.2.2. Terimin Özellikleri

Terimbiliminin araştırma malzemesi öncelikle terimler olmak üzere özel sözcük birimleridir. Terimbilimi, leksikoloji sınırlarında oluştuğundan dolayı bu dilbilimi dalının kullandığı sözcük tanımlama ve tahlil etme yöntemlerinden faydalanmaktadır.

Bir terimin dildeki statüsü göz önünde bulundurulurken ilk olarak onun dilin asıl birimi olan sözcükle ilişkisine dikkat etmek gerekmektedir. Terim ve sözcük arasındaki farklılaşma, uzun zamandır terimbilimin en önemli konularından birisiydi. Terimi tanımlamadan terimbilimi çalışmalarından bahsetmek mümkün değildir. Terim tanımlaması ise terim ve sözcük arasındaki ilişkilerin açıklanmasını talep etmektedir. Her bir terim, ilk olarak dilin genel söz varlığının genel tür birimleri içine girmektedir. Terimin dilin özel söz varlığına dahil olması, terimin özgül özellikleriyle açıklanan ikincil bir işlevidir.

Günümüzde hemen her ismin, bir bilim alanının araştırma konusu olan bir kavramı ifade ettiğini söylemek mümkündür. A. İ. Moiseev'in belirttiği gibi:

Günlük konuşmalarımızda kullandığımız tipik sözcükler – baba, anne, oğul, kız vb. – akrabalık terminolojisine aittir. İnsanın gündelik hayat ortamında karşılaştığı şeyler (mobilya, giyim, yemek vs.) de zamanında üretim veya ticaret

⁶¹ Mükremin Yaman, “Çağdaş Terimbilimi ve Kurumsal Çalışmalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Dergisi*, S. 15, 2006, s. 72-73.

*terimleri; bazı günlük eylemler, üretim eylemleri ile çakıştığı için kullanılan adlandırmalar da aynıdır.*⁶²

Bu durum, terim birimleri ile genel söz varlığında mevcut sözcükler arasındaki sınırın sabit olmadığını ve terimi diğer sözcüklerden ayıran unsurun tarihî bir nitelik olmaktan ziyade işlevsel bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Böylece terimlerin genel söz varlığı birimlerine dönüştürülmesi ve tersine günlük hayatta kullanılan sözcüklerin terim olarak kullanılması sürekli devam etmektedir. Bu nedenle terimin özü ve özelliği işlevsel bakımdan kendisini göstermektedir. Bundan dolayı terim özelliklerinden bahsetmekten ziyade ilk olarak onların genel söz varlığındaki sözcüklerden farklı olan işlevlerini açıklamak uygundur.

Vinokur'un terime dair *özel işleve sahip olan sözcük* ifadesinden hareketle ilk olarak terimin **adlandırma işlevini** belirtmek gerekir. Genel söz varlığı sözcükleri herkesçe bilinen şeyleri, olayları, fikirleri adlandırmaktadır. Bu şey ve olguların adları, bilinmeyen bir zamanda ve bilmediğimiz insanlar tarafından icat edilmiştir. Biz bu adları bugün alışagelmiş olarak kabul etmekteyiz. Terimlerde ise kök ve eklerin adlandırma fonksiyonu, yeni bir biçimde, yeni bir tarihî ortamda ve görevde, eski adlandırma korelasyonunu kaldırarak ve yeni bir ilmî kavram ile anlam ilişkileri yaratarak kullanılmaktadır. Yeni adlandırma sonucunda ortaya çıkan bu adlandırma (yeni kavramı net bir şekilde açıklaması ve açıklanması için uygun olması şartıyla) bu sefer terim işlevini yapabilmektedir. Böylece genel sözcüğün adlandırma işlevi çoğunlukla birinin iradesine bağımsız olarak bırakılmış durumdayken, terimin ise bu işlevi bilinçli olarak ilke düzeyine çıkartılmaktadır.

Kandelaki'nin ifadesine göre *“terimlerin **adlandırma işlevi**, terim olarak bir ismin veya isim bazında kurulan söz öbeklerinin kullanılmasını koşullandırmaktadır”*⁶³. Ahmanova, *“Avrupa dillerinde isim sistemin çok gelişmesinden dolayı bu dillerde fiilden isim yapma ve sıfattan soyut isim yapma*

⁶² Aleksandr İ. Moiseev, “O Yazıkovoy Prirode Termina”, **Lingvistiçeskiye Problemi Nauçno-Tehniçeskoy Terminologii**, 1970, s. 130-131.

⁶³ Tatyana L. Kandelaki, “Znaçeniya Terminov i Sistemı Znaçeniy Nauçno-Tehniçeskih Terminologiy”, **Problemi Yazıkı Nauki i Tehniki**, 1970, s. 15.

imkanlarının sınırsız olduğunu” belirtmektedir.⁶⁴ Bu yüzden Avrupa dillerinde terim listelerinin temel öğeleri isimler ile temsil edilebilmektedir. Bu görüşü çoğu terimbilimci desteklemektedir.

Türk dillerinde de terim yapmak için çok imkân bulunduğunu söyleyebiliriz. Türk dilleri eklemeli (aglutinatif) dil grubuna girdiği için bu dillerde yeni sözcük oluşturmak için kullanılan en yaygın yöntem türetme (morfolojik yol)dir. Her Türk dilinde ek sistemi çok gelişmiştir. Yaklaşık hesaplamalara göre Türk dili elliden fazla isimden isim yapma ekine ve altmıştan fazla fiilden isim yapma ekine sahiptir. Bunun dışında birden fazla ekin bir araya gelmesi ile de yeni sözcükler türetilebilmektedir. Fiiller ve sıfatlar isimleşme yoluyla (tür değiştirerek) zamanla terim olarak kullanılabilmektedir. Buna göre **adlandırma işlevi** terimlerin asıl ve temel özelliği olarak görülmelidir.

Terimlerin bir diğer işlevi, **bilgi aktarma işlevi**dir. Terim, ilmî bir faaliyetin sonucunda meydana gelir ve içinde sabit, bu bilim alanında çalışan insanların bilmesi gereken bilgi verici bir kavramı barındırır. Sıradan bir sözcüğün içeriği bu dil konuşurları tarafından çoktan öğrenilmiş ve benimsenmiştir; onun kavramı günlük hayatta görülen nesneler ile sınırlıdır. Sıradan bir sözcüğün bilgi aktarma işlevi yeni cümle yapıldığında belli olmaktadır. Terimler ise bilgileri cümle dışında da aktarabilmektedir.

Bilgi aktarma işlevi terimin **genelleştirme işlevini** de koşullandırmaktadır. Genelleştirme işlevi sade sözcük için de geçerlidir, fakat terimlerde genelleştirme seviyesi daha da yüksektir. Genelleştirme işlevinden, terimin özel bir alanda kullanılan bir unsur olarak daha önemli bir özelliği ortaya çıkmaktadır. Kavram belli bir bilim alanına ait olduğu gibi terim de sabit bir alt dilin unsurudur; bu işlevde ve sadece bu alt dilde kullanılmaktadır.

Belli bir alt dilde kullanılma özelliği, terimin başka bir niteliğini belirlemektedir: Terimin ifade ettiği kavramın içeriği net ve kesin olmalıdır. **İçerik kesinliği** terimin

⁶⁴ Olga S. Ahmanova, **Slovar Lingvističeskih Terminov**, Moskva, Sovetskaya Entsiklopedia, 1966, s. 11.

kavram sınırlılığı anlamına gelmektedir. İçerik kesinliği, kural olarak özel bir kavramın ilmî açıklanması – tanımlama (Eng.: *definition*) – sonucunda belli sınırlara kavuşmasıdır. Aynı zamanda tanımlama, terimin anlam açıklaması rolünü de üstlenmektedir. Bu nedenle tanımlama terimin vazgeçilmez bir bileşeni olarak terimi dilin genel söz varlığından ayırmaktadır.

Terimin ifade ettiği kavram belli sınırlara sahip olduğu için terimin **sınırlayıcı işlevinden** bahsetmek mümkündür. Yeni bir kavramın veya daha önce terimleştirilmiş bir kavramın terimleştirme aşamasına gelindiğinde, uzman bu kavrama bir ad seçtiği vakit bu adın diğer bilim alanlarından veya günlük konuşmadan ayrılmasına dikkat etmektedir. Faseev’a göre terimlerin sınırlayıcı işlevi ilk olarak kök ve ek seçilmesi ile gerçekleştirilmektedir. Böylece bir kavram diğer bir kavramdan anlam veya ses olarak ayrılmaktadır. Örneğin, Tatarcada aynı köke farklı ekler gelerek farklı terimler meydana gelmektedir: *erî-mä* (çözültü, eriyik) ve *erî-t-mä* (alaşım); *kuş-ıl-ma* (birleşme), *kuş-ıl-gak* (melez) ve *kuş-ım-ça* (ek).⁶⁵

Örneklere baktığımızda, terimin sınırlayıcı işlevinin kök ve ek gibi diğer morfolojik unsurların seçilmesi ile gerçekleştirilmesinin bütün Türk dilleri için geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Terimin ifade gücü, kural olarak gerçekliğin derin bir kavramsal yansımasına yönelik mantıksal bir işlevidir; genel söz varlığı sözcüğünde aynı işlev imgesel özellikleri göstermektedir. Bundan dolayı terimler genel sözcüklerin canlı ve figüratif ayırtıların aksine objektif, tarafsız ve mantıklı olmaktadır. Böylece terimler tarafsız üslup özelliklerine sahiptir.

Terimlerin özel alan içerisinde kullanılma özelliğini göz önünde bulundurarak genel sözcüklerden farklı olarak özel iletişim fonksiyonu gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Terimler, belli bir bilimin alanı içerisinde kullanılıp bu bilim alanı içinde bulunan insanların iletişim sürecini kolaylaştırmakta ve hızlandırmaktadır.

⁶⁵ Fazıl S. Faseev, *Sposobi Obrazovaniya Terminov v Tatarskom Literaturnom Yazıke* (avtoreferat dis. na soiskanie uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk), Moskva, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, 1961, s. 11.

Yukarıda sıraladığımız terim işlevlerini ele alarak terimleri terim olmayan sözcüklerden ayıran özellikleri belirlemek mümkündür. Bu özellikler, bir kavramın belirtilmesi, özel bir bilim alanına girmesi, anlamın kesinliği ve doğruluğu, amaca yönelik olarak oluşması, bağlam dışında kullanılması, adlandırma, üslup bakımından tarafsızlık. Bu durumda *belli bir kavramın net ve kesin adlandırılması için kullanılan özel leksikal birime (sözcük veya söz öbeği)* terim diyebiliriz. Bu tanımlı genişletecek olursak terimi, *herhangi bir bilim alanında tek anlama sahip olan (monosemantik) ve bu bilim alanının diğer terimlerine uygun olan, kavramı net ve kısa bir şekilde adlandıran sözcük veya söz öbeğidir;* şeklinde tanımlayabiliriz.

Dilin özel söz varlığını oluşturan terimler yanında, terim özelliklerine sahip olan fakat tam anlamıyla terim olmayan birimler de bulunmaktadır. Rus terimbilimi literatüründe nomenklatür (Rus.: *номенклатура*) olarak adlandırılan bu özel söz varlığı birimlerinin asıl işlevi, ayrı nesnelerin etiketlenilmesidir. Bu bakımdan nomenklatür birimleri terimlere göre daha kesin bir nominatif fonksiyona sahip olup özel adlara benzemektedir. Yani terimler bir şeyi adlandırmakla beraber aynı zamanda bir anlama sahiptir, nomenklatür birimleri ise anlama sahip olmayıp belli bir nesneyi sadece adlandırmaktadır. Teknik nomenkaltürlerin çoğu malzeme, makine veya ürün markası, yapı veya bina türü, daha nadir durumlarda sanat, kültür veya bilim ürünleri olabilmektedir. Örneğin, kimyada *Mg, HCl*; biyolojide *Buxbaumia aphylla*, inşaatla beton türleri *C20, C40, C50*; astronomide *Aldebaran, Jüpiter, Merkür*; edebiyatta *Savaş ve Barış, Benim Adım Kırmızı*; sanatta *Mona Lisa, Las Meninas* vs.

Terimler, değişik bilim alanlarına, sanat ve meslek kollarına özgü sözcük ve söz öbekleridir. Terimler, tek anlama sahip olup bu bilim alanında veya sanat ve meslek kolunda mevcut kavramları adlandırmaktadır. Terimler, dil birimleri olarak herhangi bir ilmî çalışmada uzmanların, bilim insanlarının ve araştırmacıların ortak bir ilmî dili kullanmasını ve karşılıklı anlaşabilirliği sağlayarak bilginin tüm kullanıcılar tarafından algılanabilmesi bakımından önemlidir. Standart bir anlama (tanıma) sahip olan terimler bilim kavramlarını net ve kesin bir şekilde açıklamaktadır.

Bilim literatüründe, araştırmalarda ve bu tür diğer çalışmalarda anlatılmak istenenin doğru bir şekilde ifade edilmesinde terimlerin rolü önemlidir. Modern

terimbiliminin temellerini atan E. Wüster'den bugüne dek terim üzerine değişik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda terimin gelişme süreci, tanımı, özellikleri, genel söz varlığı sözcüklerinden farklılıkları, yapıları işlenmiştir. Bugünkü aşamada bilimde yeni kavramları karşılayan terimlerin oluşturulması ve bu kavramlar için onları daha uygun biçimde karşılayan tek terimin kullanılması, terimlerin standartlaştırılması, uluslararası düzeyde anlaşılması yönünde uygulamalı çalışmalar devam etmektedir.

1.3. Türk Halkları Arasında Ortak Dil

1.3.1. Lehçe, Dil veya Türk Yazı Dilinde Birlik

Haugen (1966), *dil* ve *lehçe* (= *diylekt*) terimlerinin anlamlarının pek bâriz olmadığını belirtmektedir. Dünyada kaç dilin ve kaç lehçenin (diylektin) konuşulduğunu tam olarak belirtmenin imkansızlığı bu iki terimin yüklendikleri anlamdan kaynaklanmaktadır. Çoğu bağlamlarda “dil” terimi “lehçe” terimine göre üstündür. Bu iki terimin arasındaki ilişkiler dilsel (Eng.: *linguistic*) ve sosyal (Eng.: *social*) boyutlara dayatılabilir. (Haugen makalesinde bu iki boyutları “yapısal” ve “işlevsel” olarak da adlandırır).⁶⁶ Ancak bu boyutlar ne olursa olsun “dil” teriminin, “lehçe” terimine atıfta bulunmaksızın kullanıldığı, ancak “lehçe” teriminin herhangi bir “dil”e yönlendirilmediği sürece anlamsız olduğu ortadadır. Böyle bir *dil-lehçe* arasındaki “eşitsizlik” Türk dilleri ve Türk lehçeleri terimlerinin kullanılmasına da etkilemektedir.

Muharrem Ergin'in **Türk Dil Bilgisi** kitabında, bir dilin bilinen ve takip edilebilen tarihinden önce, karanlık bir devrinde kendisinden ayrılmış olup çok büyük ayrılıklar gösteren kollarına “lehçe”, bir dilin bilinen tarihî seyri içinde ayrılmış olup bazı ses ve şekil ayrılıkları gösteren kollarına da “şive” demektedir.⁶⁷ Böylece Türkçeden bilinmeyen zamanda ayrılmış Çuvaşça ve Yakutça lehçeleri Kırgızca, Kazakça, Özbekçe gibi biçimler Türkçenin şiveleri, bir anlamda kollarıdır. Bu yaklaşımda, gövdenin, yani Türkçenin ne olduğu sorusu cevapsız kalmaktadır. Aynı

⁶⁶ Bk.: Einar Haugen, “Dialect, Language, Nation”, **American Anthropologist**, Vol. 68, No: 4, 1966, pp. 922-935.

⁶⁷ Muaherrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak yayım, 2009, s. 10.

ortak kökten gelen ve düşük “karşılıklı anlaşabilirlik” derecelerine sahip kolları olan Çince, Arapça gibi dillerde ana gövdeyi temsil eden ortak bir yazı dili bulunduğu için bu diller uluslararası dilbilim çalışmalarında tek bir dilin kolları, yani ağız veya şiveleri gibi değerlendirilebilmektedir. Türkçe ise bu ‘ortak’ yazı dili varyasyonundan mahrum kalmış veya mahrum bırakılmıştır.

Günlük dilde bu terimler değişik dil durumlarını ifade etmek için birbirini yerine kullanılmasına rağmen, dilbilimciler bu konuda zorluk çekmektedir. Türk dili literatüründe XIII. yüzyılın başlarına kadar tek bir dil (en azından tek bir yazı dili) hâlinde devam edegelen Türkçenin sonraki yüzyıllarda gelişen varyasyonlarını ifade etmek için en çok üç terimin kullanıldığını görmekteyiz: *Türk dilleri*, *Türk lehçeleri* veya *Türk yazı dilleri*.

Bu bağlamda açıklanması gereken bir terim de *yazı dili* terimidir. Yazı dili (veya edebi dil) kısa ifadesiyle yazıda kullanılan dildir. Yazı dili genel olarak tarih boyunca siyasî, ekonomik, kültürel alanlarda başkent olma özelliğine sahip olan bölgelerin ağızlarına ve burada da eğitimlilerin söyleyiş biçimine dayalıdır. Yazıda kullanılan dil, standart (=ölçünlü) bir dildir. Dil kollarını ayırmak için yazı dili terimi kullanılamaz. Sonuçta Özbekçe veya Türkiye Türkçesi sadece yazılmaz, aynı zamanda konuşulur da. *Standart* ifadesi dilin kendisini açıklar; dil ve lehçeyi ayırmak için dilbilimsel bir kriter olarak kullanılmaz.

Diğer iki terim (*Türk dilleri* ve *Türk lehçeleri*) için bazı açıklamaların yapılması gerekmektedir.

Kazakça, Özbekçe, Tatarca, Türkiye Türkçesi vb. Türk dili kollarına “Türk lehçeleri” diyenler büyük ölçüde **tarihsel (art zamanlı) dilbilimi** esaslarına dayanmaktadır: Aynı dilden gelen ve karşılıklı anlaşabilirliğe makul seviyede sahip olan kollara *lehçe* denir. Bu lehçelerin hepsi ortak bir dil adına ve birçok durumda ortak bir yazı dili standardına sahip olurlar. Fakat belli bir dilin mahallî biçimlerini konuşan insanlar kendi dil değişikliklerini (varyasyonlarını) ayrı bir dil olarak kabul etmeye, lehçelerinin adlandırılması için yeni bir dil adı kullanmaya ve yeni bir yazı standardı oluşturmaya başladıkları zamandan itibaren yeni dillerin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Geç Latincenin mahallî özelliklerini taşıyan lehçelerin gelişmesi

sonucunda çağdaş Romen dillerinin ortaya çıkması bunun bir örneğidir. Bu dillerden hiçbir adlarında kaynak dilin ismini korumamış, başka Romen dillere göre Latincenin doğrudan mirasçısı olduklarını iddia etmemişlerdir.

Kazakça, Özbekçe, Tatarca, Türkiye Türkçesi vb. Türk dili kollarına “Türk dilleri” diyenler temel olarak *eş zamanlı dilbilimi* esaslarını göz önünde bulundurmaktadır. Bu yaklaşımlara temel olarak ifade edebileceğimiz şu yedi kriter ‘dil’i tanımlamak üzere Bell tarafından ortaya konmuştur: Standartlaşma (İng.: *standardization*), canlılık (İng.: *vitality*), tarihî gerçeklik (İng.: *historicity*), özerklik (İng.: *autonomy*), kısaltma (İng.: *reduction*), karışım seviyesi (İng.: *mixture*) ve normlar sistemi (İng.: *de facto norms*).⁶⁸ Bu kriterlere sahip bir iletişim sistemi, anlaşılabilirlik oranı yüksek bir varyasyona göre dahi “dil” olarak kabul edilir. Bunların statüleri ise farklı olabilir. Herhangi bir dil için şu statülerden bahsedilebilmektedir: international (uluslararası ticaret, bilgi alışverişi ve diplomaside kullanılan dil), national (ulusal seviyede eğitim, iş, medya, idarî ve kültürel faaliyetlerde kullanılan dil), bölgesel (bir ülkenin idari bölümlerinde eğitim, medya ve idari işlerle kullanılan dil), yaygın iletişim (resmi bir statüsü olmadan bölgeler arasında iş ve medya alanlarında kullanılan dil), eğitimlik (eğitim alanında canlı olarak kullanılan dil), gelişmekte olan (belli bir dil standardına sahip ve canlı olarak kullanılsa da henüz oturmuş ve bütün topluma yayılmış bir kullanımı olmayan dil), canlı (yüz yüze iletişimde her yaştan bireyler tarafından kullanılan dil), tehlikede (yüz yüze iletişimde her yaştan bireyler tarafından kullanılsa da kullanıcısı gitgide azalan dil) ölü dil.⁶⁹ Uluslararasılık statüsüne sahip bir Türk dilinden bahsedilemese de diğer statülerin her birine örnek olarak verilebilecek bir Türk dili vardır. Bu diller içinde statüsü en geniş, belki uluslararasılık statüsüne yakın Türk dilinin Türkiye Türkçesi olduğu söylenebilir.

Eş zamanlı dilbilimi boyutunu göz önünde tutarak bu çalışmada tek Türk dilinden türemiş çağdaş Türk dili varyantlarına *Türk dilleri* demeyi tercih ediyoruz. Ancak çalışma boyunca *Türkçe* denildiğine bütün Türk dilleri kastedilmiş, Türkiye’de

⁶⁸ Roger T. Bell, **Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems**, London, Batsford, 1967.

⁶⁹ <https://www.ethnologue.com/about/language-status> (Çevrimiçi) 12 Haziran 2020.

konusulan Türk dili ifade edilmek istendiğinde de *Türkiye Türkçesi* terimi kullanılmıştır.

Bugün Türk dillerinin dilbilim kriterleri açısından tek bir dil olarak değerlendirilmemesinin temel sebebi, bütün bu varyasyonların üzerinde ortak bir yazılı varyasyonunun olmayışıdır. Bu eksiklik yaklaşık XIX. yüzyılın ortalarından beri yenileşmeci Türk aydınları tarafından bir problem olarak ele alınmış, İsmail Gaspıralı'nın geliştirdiği 'Ortak Türkçe' projesi bu eksiklik ve ihtiyaçtan ortaya çıkmıştır.

1.3.2. Ortak Türk Yazı Dilinin Kısa Tarihi

Çin kaynaklarında bulunan bilgilere göre Türk dil tarihi milattan birkaç yüzyıl öncesine kadar götürülebilmesine rağmen elimizde olan ilk yazılı kaynaklar VIII. yüzyıla aittir.⁷⁰ Bugünkü Moğolistan topraklarında bulunan II. Türk Kağanlığı'ndan kalma ve bilim literatüründe Orhon Türkçesi olarak adlandırılan dilde yazılan yazıtlar⁷¹, Türklerin o tarih aşamasında tek bir yazı dilini kullandıklarının örneğidir. Eski Uygurca dönemlerine ait yazılı belgelere göre X. yüzyılın sonuna kadar tek bir Türk dilinin en azından ortak yazı dili olarak kullanılması söz konusudur. Bu durum bir sonraki dönemde – Karahanlı döneminde – de varlığını sürmüştür. Yazı dili olarak tek bir Türk dilinin kullanılması XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁷²

Türk yazı dili VIII. yüzyıldan itibaren XIII. yüzyılın başına kadar Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesi olmak üzere üç yazı dili ile temsil edilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, *Divanu Lugâti't-Türk* adlı eserinde bütün konuşma biçimleriyle birlikte ortak bir Türk dilinden bahsetmiş, bu dili Arapçayla karşılaştırmıştır. Kâşgarlı'nın eserinde standart Türkçe olarak gösterdiği ve üzerinde durduğu varyasyon Hakaniye dediği Karahanlı Türkçesidir.⁷³ Bu yazı dili, Türk dilinin bu

⁷⁰ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, s. 13.

⁷¹ Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara, BilgeSu, 2013, s.13.

⁷² Ertuğrul Yaman, "Tarihi Seyirden Hareketle Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12, 2001, s. 455.

⁷³ Bu eserin şu iki çevirisine bakılabilir: *Dîvânü Lugâtî't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015; *Dîvânü*

dönemlerinde farklı lehçeleri konuşan insanları yazıda birleştirip aralarındaki karşılıklı anlaşılabilirliği sağlamıştır. Tek bir dilin temsilcisi olan bu yazı dili ortak dil vazifesini yapmasına rağmen buna *lingua franka* demekten ziyade (çünkü *lingua franka* statüsünü almak için bu dilleri kullanan insanların bir bölümü başka bir ana dile sahip olmalıdır) *standart* veya *ölçünlü dil* demek daha doğrudur. Bugünkü anlamıyla standart veya ölçünlü dil ise, *bir dil topluluğunda bölgelerüstü anlaşma dili olarak tanınıp kurumlaşan dildir*.⁷⁴ Ortak Türk yazı dili en azından XIII. yüzyılın sonuna kadar Türk dilinin farklı lehçelerini konuşanlar için ortak dil niteliğini taşımıştır.

XIII. yüzyıl Türk dilinin bütünlüğü açısından bir kırılma noktası olma özelliği taşımaktadır. Çünkü bu zamana kadar tek yazı dili halinde devam eden Türk yazı dili, iki kola ayrılmıştır. XI. yüzyılda Orta Asya'dan batıya doğru başlayan göçler neticesinde Anadolu topraklarına ulaşan Oğuz Türkleri XIII. yüzyılda bu coğrafyada ikinci bir yazı dilini – Batı Türkçesini geliştirmeye başladılar. Bundan sonra Türk dili Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi olmak üzere iki yazı dili (=standart veya ölçünlü dil) olarak var oldu.

Batı Türkçesi kullanım sırasında zamanla iki kola ayrılmıştır. Bunlardan biri Azerbaycan Türkçesi, diğeri Osmanlı Türkçesidir. Bu iki kol arasında küçük bölge farklılıkları dışında önemli ayrılıklar bulunmadığı için Azeri ve Osmanlı Türkçeleri tek bir yazı geleneği içinde yer alırlar. Orta Asya'da kalan Doğu Türkçesinden yeni bir yazı dili, Çağatayca teşekkül etmiştir. XX. yüzyılın başlarına kadar sürmüş Çağatay yazı dili dönemi, en uzun zaman devam eden Türk ortak yazı dili dönemidir. Çağatayca, Orta Asya, İdil-Ural ve hatta Mısır'daki Memlükler dönemindeki yazı dilini kapsayarak, bu bölgeler için ortak dil rolünü üstlenmiştir. Demek ki XIII.-XX. yüzyıllar arasında Orta Asya-İdil-Ural gibi kapsamlı coğrafyada yaşayan Türkler için yazı dilinde birlik sağlanabilmiştir. Bu durumda da yazı diline paralel olarak fonetik ve ufak morfolojik değişikliklere sahip olan yerli lehçelerin bulunmasına rağmen bu lehçelerde mevcut özellikler karşılıklı anlaşılabilirliği engellememiştir. Çağatay yazı

Lugâti't-Turk, Çev. Mustafa S. Kaçalın, Yayına Haz. Mehmet Ölmez, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2019.

⁷⁴ Kamile İmer, "Dilbilimi Açısından "Doğru-Temiz-Güzel Türkçe Kullanımı" ve "Türkçenin Aşınılığa Kaçmadan Kullanılması", **Radio ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı**, Ankara, TRT yayını, 1999, s. 46.

dili, 1917 Ekim devrimine kadar Orta Asya ve Rusya topraklarında yaşayan farklı Türk topluluklarının ortak anlaşma aracı olup, bundan sonra yerini modern Özbekçe ve yeni Uygurcaya bırakmıştır.⁷⁵

Türk dilinde XIX. yüzyılda ciddi bir farklılaşma başlamıştır. Bu farklılaşma Türk halklarını önce Ortodokslastırmak, sonra da Slavlaştırmak amacıyla Türklerin konuşma dillerini yazı diline getirme projesi kapsamında gerçekleşmiştir. Çarlık Rusyası'ndan sonraki Sovyetler Birliği döneminde de bu süreç devam etmiştir. Bunun dışında milli azınlık şivelerinin gelişmesini hedefleyen alfabe politikası da Türk dillerini birbirinden uzaklaştırmıştır. Bu iki etken Türk dilinde farklılaşma sürecini hem kuvvetlendirmiş hem de hızlandırmıştır.⁷⁶

Sovyetler Birliği'nin uyguladığı dil politikasına daha yakından bakılırsa dilin birçok düzeyinde iyi planlanmış yöntemler kullandığını görmek mümkündür. Sovyetler Birliği, kendi diline veya dil çeşitliliğine sahip yüze yakın farklı milletten oluşmaktaydı. Bölgesel lehçelerin dil düzeyine kadar geliştirilmesi, büyük dil bloklarının oluşmasını engellemiş ve Rusçayı *lingua franka* durumuna getirmiştir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'ne dâhil olan milletlerin dillerine Kiril alfabesi dayatılmıştır. Bu yazı sistemi, Orta Asya'daki Müslüman halkı Türkiye, İran ve Arap ülkeleri ile temas ve etkileşimden uzak tutmayı hedeflemiştir.

1930'lu yıllarda Türk halkları aslında kısa bir süre Latin alfabesini kullanmışlardı. Fakat Türkiye'de Latin temelli yazı sistemini kabul edilmesi, Orta Asya'nın Sovyet halkaları için Türkiye'nin ulaşılabilir hâle gelme tehdidini ortaya çıkarmıştır. Latin alfabesi 1935-40 yılları arasında terk edilip, yerine bölgesel farklılıkları özellikle vurgulayan Kiril temelli alfabeler oluşturulmuştur. Ayrıca Ruslaşma politikası kapsamında, bölgesel dil ve lehçelere giren yeni kavramların karşılanması gerektiğinde Rusçanın söz varlığına başvurulmuştur. Rusçanın yaygınlaşması ve bir *lingua franka* olarak kabul görmesi için bazı bölgesel diller aktif bir biçimde desteklendiği gibi, Arapça, İbranice ve Almanca gibi diller kullanım dışı

⁷⁵ Çağatayca ile ilgili değerlendirme için bk.: Ahmet B. Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004, s. 404-433.

⁷⁶ Şükrü H. Akalın, "Gaspralı İsmail Beyin Dilde Birlik Ülküsünden Ortak İletişim Türkçesine", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.12-1, 2001, s. 549.

bırakılmıştır. Sovyet döneminde Rusçanın eğitim dili ve ikinci evrensel dil olarak işlev görmesi hedeflense de Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Baltık Cumhuriyetlerinde büyük bir dirençle karşılaştığı görülüyor.⁷⁷

Sonuç olarak bu dil planlaması sırasında kullanılan yöntemlerden dolayı bugün Türk dilleri dediğimiz lehçeler arasında derin bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Rusçanın Sovyetler Birliği topraklarında *lingua franka* olarak kullanılması Türk halklarında ikidillilik durumunu yaratmıştır. İki dilli ortamda büyüyenlerin ve özellikle çağdaş Rusya Federasyonu topraklarında yaşayan Türk halklarının Türk ana dili ikinci plana itilmiş, Rusça daha prestijli bir dil haline gelmiştir. Eski Sovyet Türk cumhuriyetlerinden bazıları bugün bağımsız devlet haline gelmelerine rağmen bu ülkelerde Rusça hala etkili bir rol oynayıp *lingua franka* durumundadır. Bir araya gelen Kazak, Tatar, Kırgız, Özbek, iletişim kurma ve karşılıklı anlaşılabilirliği sağlama amacıyla neredeyse her durumda Rusçayı kullanmaktadır.⁷⁸

XIX. yüzyılın sonuyla XX. yüzyılın başında Türk dillerini birleştirme konusunda Kırimli entelektüel, eğitimci İsmail Gaspıralı kendi çözümünü ortaya koymuştur. Gaspıralı fikirlerini, yayınladığı *Tercüman* gazetesi sayfalarında açıklamış ve yaymaya çalışmıştır. Zor şartlar altında çıkarılan *Tercüman* gazetesi uzun zaman Türk dünyasının değişik bölgelerinde okunmuş ve anlaşılmıştır.⁷⁹ Bütün Türklerin rahat bir şekilde kullanıp anlayabileceği bir ortak dile ihtiyaç duyulduğu için İsmail

⁷⁷ Wardhaugh, a.g.e., s. 354-355.

⁷⁸ SSCB dâhilindeki tüm halklar Rusçayı öğrenmeye başlamışlardı. Bununla birlikte SSCB Stalin devri dil politikaları, halkların yeniden yapılandırılan yazı dillerine klasik Türk yazı dillerinden (Çağatayca, Osmanlı Türkçesi) ve Batı dillerinden ziyade Rusçadan alıntı yapılmasını öneriyor ve uygun buluyordu. Bunun için bk.: Nikolay Baskakov, “Razvitie yazıkov i pismennosti narodov SSSR (na materiale tyurkskih yazıkov)”, *Voprosı yazıkoznaniya*, No 3, may-iyun, 1952, s. 19-45.

Stefan Wurm da Baskakov’un bu makalesinin yaptığı çevirisinin yorumlar kısmında bu hususları vurgulamıştır. Bk.: Stefan Wurm, **The Turkic Languages of Central Asia: Problems of Planned Culture Contact** (A Translation of an article entitled “The Turkic Peoples of the U.S.S.R.: the Development of their Languages and Writing” by Professor N. A. Baskakov, with comments by Dr. Stefan Wurm), Issued by the Central Asian Research Centre in association with St. Antony's College (Oxford) Soviet Affairs Study Group, t.y. (Comments by Dr. Stefan Wurm: 1. Historical, pp. 37-39; 4. Vocabulary, pp. 43-45; 5. Orthography, Scripts and Alphabets, pp. 45-47; 8. Russian as “second native language”, pp. 51-52).

⁷⁹ Yavuz Akpınar, **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 3 Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları**, İstanbul, Ötüken, 2008, s. 76, 123.

Gaspıralı mevcut Türk dillerinin temel söz varlığını bir araya getirerek herkesin anlayabileceği bir ortak Türk diyalekti oluşturmayı amaçlamıştır.⁸⁰

Gaspıralı'ya göre Türk dilinin Çağatay, Kazan, Azerbaycan ve Osmanlı gibi dört temel lehçesi bulunmaktadır. Tercüman'ın çıktığı dönemlerde, bilhassa XIX. yüzyılda, herkes kendi lehçesiyle yazmaya giriştiği için bunlar arasında iletişim kopukluğu meydana gelmiştir.⁸¹ Akpınar, Tercüman'da önerilen ve kullanılan dil oldukça sadeleştirilmiş, cümleleri kısaltılmış, Arapça ve Farsça tamlamaları mümkün olduğu kadar azaltılmış bir Türkiye Türkçesi olmakla beraber Kazan (Tatar) ve Çağatay Türkçesi unsurlarını da bünyesinde bulundurmaktaydı. Üslup ve estetik kaygısına girmeyen Gaspıralı yazdıklarının rahatça anlaşılabilmesini ön planda tutmuştur. Söz dizimi sadeleştirilmiş ve halkın anlamadığı söz varlığından arındırılmış bu dil Türk şivelerinin birbiriyle kaynaşmasını sağlayarak en sonda ortak bir edebi dilin ortaya çıkmasına yol açacaktı diye söylemiş.⁸²

Ne var ki Gaspıralı'nın istediği *dilde birlik* ülküsü Türkistan, İdil-Ural ve Kafkasya coğrafyasındaki Türk aydınları arasında birçok taraftar bulmasına, gazete, dergi ve kitaplarda uygulama örnekleri görülmesine rağmen tam anlamıyla gerçekleşmemiş; Sovyetler Birliği'nin kurulup bu bölgelerdeki Türk dili değişkelerinin (varyasyonlarının) yazı dilleri olarak geliştirilmesi, Türkiye'de ise dil devrimi gibi süreçler sonucunda Türkçe konuşanlar arasında ortak bir yazı dili geliştirmek ve kullanmak imkânı kalmamıştır.

1.3.3. Ortak Türk Alfabesi

Ortak dil konusu işlenirken değinilmesi gereken diğer önemli konu alfabedir. Yaklaşık 1920 yıllarına kadar Türk dünyasında alfabe bakımından birlik olduğu görülmektedir. Tarih boyunca Türk dili çok alfabe değiştirmiş, dili kaydetmek için değişik yazı sistemleri kullanmıştır. Araştırmacılar, Türkler kadar sık alfabe

⁸⁰ Akpınar, **a.g.e.**, Dil Yazıları'na bk. (ss. 23-199).

⁸¹ Akpınar, **a.g.e.**, s. 27-28. Daha sonraki yazısında Gaspıralı beşinci şive olarak Kırgız şivesini eklemektedir (Akpınar, **a.g.e.**, s. 47).

⁸² Akpınar, **a.g.e.**, s. 17-18.

değiştirmiş başka bir milletin olmadığı konusunda birleşmektedir.⁸³ Eski çağlara ait Türk dilinde kullanılan yazı sistemlerinden Göktürk, Mani, Soğut, Uygur, Brahmi, Tibet alfabeleri vardır. Bunlardan Köktürk ve Uygur harfleri diğerlerine göre daha yaygındır. X. yüzyılda Türklerin İslâm dinini kabul etmeleriyle beraber dilde görülen en önemli değişiklik yazıda Arap alfabesine geçmeleridir. Arap yazısının Türk dilinin fonetik sistemine birebir denk gelmemesine rağmen, bu yazı sisteminden Türk dili tarihinde uzun zaman (bin seneyi aşkın) istifade edilmiştir.⁸⁴ 1925 yılından itibaren ilk kez Azerbaycan Türkçesi olmak üzere Türk dilleri Latin alfabesine geçmeye başlamıştır. Kısa bir süre (yaklaşık on sene) Latin alfabesini kullandıktan sonra Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan Türk halkları Kiril yazı sistemini benimsemiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra değişik yıllarda Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin temelli alfabelere dönmüşlerdir. Günümüzde Kazakistan'da da Latin yazı sistemine geçmek için devlet düzeyinde bazı faaliyetler gerçekleştirilmektedir.⁸⁵ Yalnız Latin temelli alfabe, Türk dillerini birleştirme unsuru olabilme halinde bu özelliğini göstermemektedir. 1991 yılında İstanbul'da Marmara Üniversitesinde gerçekleştirilen *Ortak Türk Alfabesi* sempozyumunda Türk dilleri için tek bir Latin alfabesine ihtiyaç duyulması sorunu ele alınmıştır. Toplantıdaki ilmî tartışmalardan sonra Çağdaş Türk dilleri için 34 harfli ortak alfabe oy birliği ile kabul edilmiştir. Bu alfabe aşağıda gösterildiği gibidir:

Tablo 1.1.: Ortak Türk Alfabesi

Aa Bb Cc Çç Dd Ee Ää Ff Gg Ğğ Hh Xx ı İi Jj Kk Qq

Ll Mm Nn Ññ Oo Öö Pp Rr Ss Şş Tt Uu Üü Vv Ww Yy Zz

Kaynak: Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991), Yayına haz. Nadir Devlet, İstanbul, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992, s. 67.

⁸³ Türk dilinde kullanılan alfabeler için bk.: Muharrem Ergin, “Türklerde Yazı ve Alfabeler”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 2, Ankara, 1992; Talat Tekin, **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**, İstanbul, 1997; Hatice Şirin Üser, **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri**, Ankara, 2006.

⁸⁴ Erdal Şahin, “Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabeleri”, **Yeni Türkiye**, Sayı 53, 2013, ss. 449- 457.

⁸⁵ Ukaz “**O perevode alfavita kazahskogo yazıka s kirillitsı na latinskuyu grafiku**” ot 27 oktyabra 2017 goda No 569 (Çevrimiçi) http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku , 8 Ocak 2020.

Latin alfabesi ile ilgili ayrıntılı açıklamalar için bk.: **Egemen Kazakistan**, No: 11 (29490), 18 Ocak 2019, s. 5-6 (Çevrimiçi) <https://pdf.egemen.kz/pdfs/2019/01/18012019.pdf> , 8 Ocak 2020.

Bu alfabeden bugün Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi istifade etmektedir. Azerbaycan Türkçesi belli bir müddet sonra Ää harfini Əə harfine değiştirmiştir. Latin yazı sistemine geçen Özbekistan ve geçmekte olan Kazakistan ise bu Türk dillerine has bazı sesler için farklı işaretler kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun dışında Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan Türk halkları, *Rusya Federasyonu Halkların Dilleri*⁸⁶ kanununda yapılan düzenlemeye göre resmi olarak Kiril alfabesi dışında başka bir alfabe kullanamamaktadır.

1.3.4. Türk Halkları Arasında Ortak Dil Arayışının Bugünkü Durumu

Türk dillerinin bir ortak dil altında birleşmesi Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yine gündeme gelmiştir. 1991 yılından itibaren Türk dili 7 bağımsız Türk Cumhuriyetinde (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkmenistan, Türkiye), Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan 11 özerk cumhuriyette (Altay, Başkurdistan, Dağıstan, Kabardin-Balkar, Karaçay-Çerkez, Kırım, Saha (Yakutiya), Tataristan, Tıva (Tuva), Hakas, Çuvaş), Moldova'ya bağlı Gagavuz bölgesinde ve Çin'e bağlı Doğu Türkistan özerk bölgesinde özerklik dilidir. Ortak tarih ve kültür köklerine sahip bu büyük coğrafyayı kültürel olarak yeniden yaklaştırmak için ortak dilin gerekliliği fikri, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra daha güçlü ve yaygın olarak yeniden gündeme gelmiştir.

Ortak Türk dili oluşturma alanında değişik teklifler bulunmaktadır, ancak bunun hangi yolla gerçekleşeceğini dair bir fikir birliği veya Gaspıralı'nınkine yakın bir aksiyon ortaya çıkmış değildir.

Ortak iletişim dili sorununu çözebilmek için yapılan çalışmalarda iki ana yolun izlendiğinden bahsetmek mümkündür:

1. Doğal dil seçimi. Türk dili sahasında bugün bilinen doğal diller arasında hem ölü hem canlı diller mevcuttur. Köktürkçe, Eski Uygurca veya Çağatayca gibi ölü ve

⁸⁶ **Federalnyy zakon o vnesenii dopolneniya v statyu 3 Zakona Rossiyskoy Federatsii "O yazıkah narodov Rossiyskoy Federatsii"** ot 11 dekabrya 2002 goda N 165-FZ (Çevrimiçi) <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=39953&fld=134&dst=100008,0&rnd=0.39391905439837427#06271513995757968> , 8 Ocak 2020.

bugün iletişim için kullanılmayan dillerin canlandırılması pek mümkün görülmemektedir; zira tarihî yazı dillerinin gelişen toplum ihtiyaçlarını karşılamadaki yetersizlikleri, bugünkü Türk dillerinin gelişmesinin birinci sebebidir. Bu işlev yetersizliklerinin yapay olarak giderilmesi akılcı ve uygulanabilir bir seçenek değildir. Canlı Türk dillerinden ortak dilin seçilmesi konusuna gelince Azerbaycanlı bilim adamı Tofik Hacıyev'e göre “*bunun için devletin iktisadi, siyasi gücü olmalıdır. O güç ancak Türkiye'dedir*”. Tofik Hacıyev bu fikri 1996 yılında Ankara'da III. Uluslararası Türk Dili kurultayında dile getirmiş ve sonraki yıllarda da aynı fikirde olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷

Türkiye Türkçesi bugün Türk halklarını birleştirme konusunda bir aday dil olarak gösterilmektedir. Son dönem sosyal ve kültürel süreçler de Türkiye Türkçesinin ortak iletişim dili haline gelmesinin yolunu büyük ölçüde açmıştır.

2. Yapay dil. İletişim sorunlarını çözmek ve insanlar arasında anlaşmayı sağlamak için eskiden beri pek çok bilim insanı yapay dil oluşturma yöntemine başvurmuştur. Özbekistan'da 1993 yılında düzenlenen *Ortak Türk Tilini Yaratılış Muammaları* sempozyumu sırasında Türk halkları için yapay dil projesi teklif edilmiştir. *Ortatürk* adını taşıyan yapay dil, Türk dünyası temsilcilerinin beraberliğini ve karşılıklı anlaşabilirliğini sağlamak amacıyla ortaya konulmuştur. Proje, Orta Türkçe Enstitüsü tarafından yürütülmektedir. Orta Türkçe sözcükler, Türk dillerinde konuşanların çoğunluğunda ve Türk dillerinin çoğunda kullanılan sözcüklerin biçimbirimsel ortalama prensibi bazında oluşturulmakta (*çift çoğunluk* ilkesi). Şu an itibarıyla Orta Türkçede on iki bin sözcük hesaplanmıştır. Projenin 2019 yılında sözlük ve ders kitabı yayımlanarak bitirileceği ifade edilmişse de⁸⁸ bu güne kadar bitirildiğine dair bir açıklama yapılmamıştır.

Ortak dili oluşturma konusundaki her iki yöntem de kendi avantaj ve dezavantajlarına sahiptir. Fakat *Ortatürk* projesi ilmî olmasına rağmen bunun uygulanabilme olasılığı düşüktür. İngilizce, Fransızca veya İspanyolca gibi yabancı

⁸⁷ Hacıyev, a.g.e., s. 6.

⁸⁸ Bahtiyar M. Kerimov, “Ortak Türkçe”, Akt. Ertuğrul Yaman, **Bilig**, Sayı 3, 1996, 190-195.

dillerin pratikte daha çok faydası varken bu dilleri öğrenme konusunda zorluk yaşayan insanların yapay bir dili öğrenme fikrine karşı olumlu bir yaklaşım göstermelerini beklemek gerçekçi olmayacaktır. Dolayısıyla, yaşayan Türk dillerinden birisinin ortak iletişim dili olarak seçilmesi yöntemi daha uygulanabilir ve gerçekçi olarak gözükmektedir.

Dilleri Türkler için ortak iletişim dili olarak seçilmeyen Türk halklarının, seçilen dile karşı çıkmaları ihtimali dışında, seçilen ortak dilin kendi iç yeterliliği noktasında bazı hususlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu hususları; bilim dili olarak yeterlilik, dilin ifade gücü, farklı bilim dallarında gelişmiş terminolojiye sahip olması, o dili kullanan ülke nüfusunun eğitim düzeyi, ülkenin dilini diğerlerine öğretmek için yeterli ekonomik imkanlar şeklinde sıralayabiliriz. Ciddi maddi yatırımlar dışında, bu projenin uygulanma şartları ve süreçleri ile seçilen ortak Türk dilini diğer Türk halklarına öğretmek için geliştirilecek program veya yöntem, bu dili öğretecek insan kaynağı faktörleri de önemlidir.

Türk dillerini birleştirme veya Türk dillerini konuşanlar için ortak dil bulma meselesi bugün de günceldir. Bu bağlamda değişik konferans ve sempozyumlar yapılmakta, bilim insanları farklı tekliflerde bulunmaktadır. Türkler için ortak iletişim dili bulma konusunda özellikle Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan etkin bir biçimde çalışmaktadır. Yapılan bu çalışmaların değerlendirilmesi sonucunda Türklerin ortak dil konusunda çözülmesi gereken iki büyük sorunun mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bunlar 1) Türk halklarının ortak standart dil niteliğini taşıyan bir dilin olmaması ve 2) Türklerin ortak yazı sisteminin bulunmamasıdır. İlk sorunun çözülmesi için iki yöntem teklif edilmiştir: 1) Yapay dil – Orta Türkçe; 2) Doğal dil – Türkiye Türkçesi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, yapay bir dilin öğrenilmesi bugün pek olanaklı çözüm olarak görülmemektedir. Türkler için bir diyalekt üstü standart dil olarak Türkiye Türkçesinin seçilmesi daha uygun gibi görülmektedir.

Bu çerçevede ortak standart dil olarak, Arapça veya Çince örneklerinde olduğu gibi mevcut bir dilin diyalekt üstü veya diyalekt ötesi (=upper dialect) varyasyonun ortak iletişim dil haline gelmesi öngörülebilir. Kanton ve Mandarin Çinceleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranı çok düşük olmasına rağmen eğitim görmüş Çince

konuşurları standart Çinceyi kullanarak etkili iletişim kurabilmektedir. Çince durumunda özellikle ortak yazı sistemi büyük rol oynamaktadır. Çincenin farklı lehçeleri için tek yazı sisteminin bulunması ve farklı lehçe konuşurların tek bir sosyal ve kültürel geçmişe sahip olmaları ortak bir standart dilin bulunmasını mümkün kılmaktadır. Değişik Arap ülkelerinde Arapçanın neredeyse anlaşılmayan varyasyonlarının konuşulmasına rağmen *Fusha* adını taşıyan modern standart Arapçanın bulunması söz konusudur.

Rakamlara bakıldığında bugün Türk dillerinden en çok konuşulan dil Türkiye Türkçesidir. Türkiye Türkçesi, Türkiye Cumhuriyeti, Kıbrıs, Irak, Makedonya, Kosova, Romanya gibi ülkelerde çeşitli düzeylerde resmi kimliğe sahip bir dildir. Avrupa ve Asya kıtasındaki bazı ülkelerde Türkiye Türkçesi için günümüzde geçerli olan resmîyetin dışında, ciddi konuşurlara sahip olursa da bu dilin çeşitli sebeplerle resmî dil statüsü kazanmadığı ülkeler de vardır (Örneğin, Bulgaristan ve Yunanistan).⁸⁹

Ana dili Türkiye Türkçesi olan konuşurlar dışında Türkiye Türkçesini ikinci veya üçüncü yabancı dili olarak öğrenen konuşur sayısı da yüksektir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin 1992 yılında *Büyük Öğrenci Projesi* olarak başlattığı, 2012 yılında itibaren ise YTB koordinesinde *Türkiye Bursları* olarak devam eden proje sayesinde dünyanın birçok ülkesinden öğrenci farklı düzeylerde öğrenim görmektedir. Bu öğrenciler, Türkiye Türkçesini bilmedikleri durumda bir sene dil eğitimini görmektedir. Türkiye Bursları kapsamında burslandırılan ve eğitimine devam eden öğrenci sayısı 20 binin üzerindedir. Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarından burslu veya kendi imkanları ile eğitim görerek mezun olan uluslararası öğrenci sayısı ise 150 binden fazladır.⁹⁰ Bu öğrenci sayısına dışında bazı Türk Cumhuriyetlerinde açılan Türk okullarında eğitim gören öğrencileri de katmak gerekir.

⁸⁹ Hendrick Boeschoten, "The Speakers of Turkic Languages", **The Turkic Languages**, Ed.by Lars Johanson and Éva Á. Csató, London and New York, Routledge, 2006, p. 4.

⁹⁰ AA, "Türkiye'de 108 bin uluslararası öğrenci öğrenim görüyor", **Hürriyet**, Haber Giriş: 17.05.2018 (Çevrimiçi) <http://www.hurriyet.com.tr/kampus/turkiyede-108-bin-uluslararasi-ogrenci-ogrenim-goruyor-40839400> , 18 Aralık 2018.

Görüldüğü gibi mevcut çağdaş Türk dilleri arasında en çok öğrenilen ve bilineni Türkiye Türkçesidir. İhtiyaç duyulduğunda Türkiye Türkçesi, Türkler için ortak dil olarak işlev görebilir. Ancak bu durum kabul edilmiş bir durum değildir.

1.4. Türk Dillerinde Terim Çalışmalarının Gelişimi

1.4.1. XX. Yüzyıl Başına Kadar Terimbiliminin Gelişimi

Çağdaş Türk Cumhuriyetlerinde yaşamakta olan Türk halkları modern dilbilimi ölçütlerine göre bugün farklı kabul edilen diller konuşsalar da *ortak dil* kavramını açıklayan bölümde görüldüğü gibi ortak bir dil geçmişine sahiptirler. Genel hatlarla Türkçe, bir dil olarak en az XIX. yüzyıla kadar aynı kültürel çevrede geliştiğinden bugün ayrı Türk Cumhuriyetleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Tataristan (Rusya Federasyonu sınırları içinde özerk cumhuriyet), Türkiye ve Özbekistan sınırları içinde gelişen terimbilimin de en az XIX. yüzyıla kadar aynı gelişme evrelerinden geçtiğini söylemek mümkündür. Bu bakımdan bu beş Türk dilinde XIX. yüzyıl öncesi terimbilimi ve terminoloji çalışmalarının durumu ve gelişme çizgisi aynıdır.

Bilim terimlerinin ve genel olarak bilimin ortaya çıkması, gelişmesi için önemli faktörlerden bir tanesi, dilin yazı sistemine sahip olmasıdır. Dilin yazılı olarak işlenmesi ve işlev görmesi, yazı (veya edebi) dilinin oluşması ile sonuçlanmaktadır. Yazı dilinde yer alan soyut kavramların adlandırılması, eş anlamlı sözcüklerin ortaya çıkması ve genel olarak dilin söz varlığı açısından gelişmesi, bilgilerin aktarılmasını kolaylaştırmakta ve bilim dallarının biçimlenmesini mümkün kılmaktadır. Bilim dallarının biçimlenmesi ve daha sonraki gelişmesi sonucunda terimler ortaya çıkmaktadır.

Göktürk alfabesini ve arkasından Eski Uygur yazısını kullanan Türkler, İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra Arap yazı sistemine geçmişlerdir. Türk dilinin fonetik sistemi için uygun olmamasına rağmen Arap yazısının kullanılması Türk halkları için belli avantajlar da sağlamıştır. Tek bir yazı sisteminin kullanılması Türk halklarını birleştiren bir unsur olmanın yanı sıra İslâm medeniyetinin bilim ve kültür birikimine yol açmış ve Türklerin bu medeniyetin bir parçası olmasını kolaylaştırmıştır.

İslâmî dönemde Arapçadan daha çok bilim dili, Farsçadan ise daha çok edebiyat dili olarak yararlanmış olan Türk halkları ilk olarak bu dillerde çeşitli bilim dallarında ve sanat kollarında eserler ortaya koymuştur. Bununla birlikte Türkler, Farsça ve özellikle Arapça yazılmış pek çok eseri de Türk diline çevirmişlerdir. Bunlar arasında çeşitli bilimleri konu alan telif eserler de bulunmaktadır. Aynı zamanda Türk yazı dilinin gelişimi de devam etmiş; Arapça ile çok yakın temasta bulunan Türk dili, bu dilden kendi bünyesine pek çok sözcük dâhil etmiştir. Bu süreçte Türkçenin söz varlığına terim ve soyut kavramların kazandırılmasında Arapça kaynak dil rolünü üstlenmiştir. Tıp, matematik, mimari, astronomi, botanik, mantık, sözlükbilim, fıkıh ve başka bilim alanlarında ileri seviyede bulunan İslâm medeniyetinin bu alanlarda ortaya koyduğu eserler esas olarak Arapçadır. Bu eserlerde oluşan terimlerin sayısı zamanla artmış, bilim dili olarak tek bir dilin (Arapçanın) kullanılması, bilim dallarında ve terminolojide birlik ve süreklilik sağlamıştır.

Türk dillerinde XIX. yüzyıl öncesi terminolojinin gelişim sürecinde aşağıdaki özellikler belirlenebilir:

1. Terminoloji sisteminin kendiliğinden gelişmesi: Yeni terimler, yeni keşiflerle ve bilim dallarının biçimlenmesiyle ortaya çıkmıştır;
2. Bir sisteme bağlı olmayan terim yaratıcılığı: Yeni keşif veya yeni bilim dalı için yeni terim gerekli olduğunda bu terimler, belli bir sisteme veya yapıya uygun oluşturulmamış, çoğu durumlarda genel dilde mevcut sözcüklere yeni bir anlam yüklenerek, sözcükler terim olarak kullanılmaya başlanmıştır;
3. İslâm'ın Türkler tarafından kabul edilmesi ve Türk halklarının Arap alfabesine geçmesi, Türk dili için Arapça yazılı bilim birikimine yol açmıştır; sonuç olarak Türkçede bol miktarda Arapça kökenli terim benimsenmiştir;
4. Türkçe kökenli sözcüklerin terim olarak kullanılma oranı düşüktür.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Arapçadan faydalanarak fen bilimleri ve sosyal bilimlerde pek çok terimin türetildiği görülmektedir. Bilim literatüründe çok fazla Arapça kökenli terimin bulunması, sıradan bir insanın bilgiye ulaşmasını zorlaştırmıştır. Bununla birlikte XX. yüzyılın başında Batı modernizminin

yayılmasıyla Türk halklarının kültürlerinde Doğudan Batıya yönelme gözlenmektedir. Sanayi devrimi, batının askeri ve ekonomik üstünlüğünü bu alanlarda Batının bilgi ve teknoloji kaynağı olarak tercih edilmesini zorunlu kılmış, bu bilgi aktarımı Türk dilinin söz varlığını da etkilemiş, terim varlığında önemli değişimler olmuştur. İlk olarak bazı Arapça terimler için Türkçe kökenli karşılıkların bulunması çabaları yürütülmüştür. Tataristan'da Kayyum Nasırî, Kazakistan'da Ahmet Baytursun gibi şahıslar Arapça terimler için Türkçe karşılık bulmak ve sonraki terim oluşturma sürecinde ilk olarak Türkçenin söz varlığından faydalanmak gerektiğini dile getirmişlerdi. Öte yandan Batılılaşma sürecinde Türk dillerine Latince ve Yunanca kökenli terimler de girmeye başlamıştır.

1922 yılında Sovyetler Birliği'nin ve 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Türk halkları arasındaki kültürel ve entelektüel ilişkiler âdeta kopmuş, yeni Türk yazı dilleri ortaya çıkmış; Sovyetler Birliği ve Türkiye'de dil politikaları konusunda farklı hedef ve yöntemler öne çıkarılmış, bunun sonucu olarak terimbilimin gelişme süreçleri farklılaşmaya başlamıştır. Bundan dolayı bu dönemden günümüze kadar yürütülen terim çalışmaları Türkiye Cumhuriyeti'nde ve diğer Türk Cumhuriyetlerde ayrı ayrı ele alınacaktır.

1.4.2. Yenileşme Döneminde Terim Çalışmaları

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşme ve Batı bilim dünyasını takip etme ihtiyacı, gelenekte olanın dışında ve yabancı kabul edilen Batı dillerinden terim almak veya aktarmak zorunluğu doğurmuştur. 1920'lere kadar Osmanlı bilim ve entelektüel çevrelerinin terminolojik yaratmalarının hem İslâm dünyasını hem de Türk dünyasını etkilediği görülür. Terminolojide yenileşme Türkiye'de Fransızca, diğer Türk ülkelerinde ise bilhassa Rusça etkisindedir. 1920'lerden sonra ise bütün iletişimin kopmasıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği'ndeki çalışmalar iki ayrı dal hâlinde gelişmiştir.

1.4.2.1. Türkiye Cumhuriyeti'nde Terim Çalışmaları

Terimbilimi alanında araştırma yapan Hamza Zülfikar'ın ifadesine göre, Cumhuriyet dönemi, terim çalışmalarının bilinçli bir şekilde ele alındığı bir

dönemdir.⁹¹ Ancak Cumhuriyet dönemi terim çalışmalarına geçmeden önce bu dönemde gerçekleştirilecek terminoloji çalışmaları için zemin hazırlayan bazı etkenleri sıralamak gerekir.

Hem Türkiye Türkçesinin gelişmesi için genel olarak hem de terim çalışmaları için özel olarak önem taşıyan ilk etken dil kullanımı ile ilgili yapılan değişikliklerdir. Bu değişiklikler 1924 yılında eğitim dili Arapça olan medreselerin kapatılması ile başlamış, 1928’de Latin harflerine geçilmiş, 1929 yılında Arapça ve Farsçanın okul müfredatından kaldırılması ile devam etmiştir. Bu gelişmeler, Arapça ve Farsçanın Türkiye Türkçesi üzerindeki etkisini zamanla büyük ölçüde azaltmıştır.⁹²

Bir sonraki aşamada **dil devrimi** süreci başlatılmıştır. 1932 yılında başlayan dil devrimi, Türkiye Türkçesini Arapça ve Farsça kökenli sözcük ve dilbilgisi kurallarından arındırıp halk diline yakın bir ulusal yazı ve konuşma dili oluşturmayı amaçlamıştır.⁹³

Sıraladığımız bu etkenler Türkiye’de terim çalışmalarını da etkilemiştir. Dilin ulusal ve halka dönük olması, çağdaş uygarlığın getirdiği bilim ve teknoloji kavramları için yeni sözcük ve terimlere ihtiyaç doğurmuştur. Bu çerçevede Türkiye’de terminoloji çalışmalarının odağı Türk Dil Kurumu (TDK) olmuştur.

1932 yılında kurulan TDK’nin başlıca amaçlarından biri, Arapça ve Farsça kurallara göre bu dillerin kelimeleriyle üretilen veya Batı dillerinden alınan terminolojinin öz Türkçe köklerden Türkçe eklerle türetilmesi olmuş; bu amaçla oluşturulan komisyonlar birçok bilim dalındaki terimleri Türkçeleştirmişlerdir. 1932 yılından 1980 yılına kadar Türkçeleştirme programına alınan sözcüklerin büyük bir kısmı terimlerden oluşmuştur, diyebiliriz. Cumhuriyet döneminde terimlerin

⁹¹ Hamza Zülfişkar, **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1991, s. 8.

⁹² Süer Eker, “Modernleşme Sürecinde Türkiye’de Terimbilimi Çalışmalarına Genel Bir Bakış”, **Altaistics and Turkology**, Sayı 1, 2013, s. 71.

⁹³ Hüseyin Sadoğlu, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi yayınları, 2013.

Türkçeleştirilmesi, dilin diğer sözcüklerinin Türkçeleştirilmesiyle eş zamanlı olarak yürütülmüştür.⁹⁴

Terim çalışmaları I. Türk Dil Kurultayı sırasında Lügat-Istılah kolunun kurulması ile başlar. İlk önce 16 uzmanlık alanında terim listeleri hazırlanıp bunların Osmanlıca olanlarına Türkçe karşılıklar bulunması hedeflenmiş, iki sene sonra gerçekleştirilen II. Türk Dil Kurultayı sonucunda Batı dillerinde kullanılan Grek-Latin kökenli bazı ilmî ve teknik terimlerin Türkiye Türkçesi fonetiğine uyarlanarak alınması uygun görülmüştür.⁹⁵ 1936 yılındaki III. Türk Dil Kurultayı sırasında ise ortaokul ders programlarındaki Türk çocuklarının eğitim sürecini kolaylaştırmak amacıyla uygun terimler hazırlanmıştır. Tahsin Banguoğlu'nun 1940 yılında yayınladığı *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* başlıklı kitabında dilbilgisi alanında yeni terminoloji kullanılmış; bundan sonra okullar için hazırlanan gramer kitaplarında bu yöntem takip edilmiştir. Bir sonraki Türk Dil Kurultayı (1942) yüksek okullarda kullanılacak terimleri ele almıştır. Eğitim amaçlı kullanılacak bu terimler, sonraki dönemlerde sözlük olarak basılmaya başlanmıştır. Böylece 1948 yılında *Bitkibilim Terimleri*, *Dirilbilim Terimleri*, *Türe Terimleri*, *Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri* sözlükleri; 1949 yılında ise *Teknik Terimler*, *Tarım Terimleri*, *Dilbilimi Terimleri* sözlükleri yayınlanmıştır.⁹⁶

V. Türk Dil Kurultayı (1945) sırasında yapılan konuşmaların ağırlık merkezi terimler meselesi olmuştur. Kurultayda, terim konusunda iki farklı görüş ortaya konulmuştur. Birinci görüşü destekleyen bilim insanları, bütün terimlerin Türkçe köklerden, Türkçe olarak yapılması gerektiğini iddia ediyorlardı. Diğer bir görüş, terimlerin bilim insanları arasında bir anlaşma aracı olduğu fikrinden yola çıkarak, bütün dillerde kullanılan terimlerin Türkçe karşılıklarını bulma çalışmalarının boşuna bir gayret olacağını ileri sürmüştür.⁹⁷

⁹⁴ Karaman, **a.g.e.**, s. 37.

⁹⁵ Levend, **a.g.e.**, s. 415 ve sonrası.

⁹⁶ Levend, **a.g.e.**, s. 441 ve sonrası.

⁹⁷ Levend, **a.g.e.**, s. 449.

VI. Türk Dil Kurultayı'ndan (1949) sonra hazırlanan terimler için aşağıdaki yöntem takip edilmiştir:

1. Terimlerin; Fransızca, Osmanlıca ve (eğer varsa) Türkçelerini içeren bir liste hazırlanmıştır;
2. Uzmanlarla birlikte her terim için uygun karşılık bulunmuştur;
3. Hazırlanan terimler: a) dar soruşturma yapmak üzere üniversite profesörleri ve uzmanlara; b) geniş soruşturma yapmak üzere konu ile ilgili öğretmenlere gönderilmiştir;
4. Gelen değerlendirmelere göre terim listeleri uzmanlarla birlikte tekrar gözden geçirilerek, terimlere son şekli verilmiştir.⁹⁸

Sonuç olarak VII. Türk Dil Kurultayı'ndan (1954) sonra ortaöğretim terimlerinde gözden geçirilip gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Bununla birlikte diğer bilim alanları için terim hazırlama çalışmaları devam etmiştir. Bu süre içinde tarih, güzel sanatlar, tarım terimleri ele alınmış; beden eğitimi, askerlik, dil terimleri tekrar işlenmiş, halk dilinden terim niteliğinde olan sözcükler taranmış; aile bilgisi, av ve deniz sporları terimleri derlenmiştir.⁹⁹

VIII. Türk Dil Kurultayı (1957) sonucunda 1943 yılında yayınlanmış *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu* sözlüğünde yer alan astronomi, biyoloji, botanik, fizik, jeoloji, kimya, matematik, zooloji, coğrafya terimleri yeniden ele alınarak düzeltilmiş, eksikleri tamamlanmış, tarım terimleri eklenmiştir. *Kılavuz*'un ikinci cildinde yer alacak psikoloji, sosyoloji, mantık, felsefe, pedagoji terimleri üzerine çalışmalar yürütülmüştür.¹⁰⁰

IX. Türk Dil Kurultayı'ndan (1960) sonra terim çalışmalarını kolaylaştırmak için terim yapma ilkelerini saptayan bir inceleme hazırlanmıştır. Bu dönemde terimlerin Türkçeleştirilmesinin yanı sıra terim tanımlamalarının yapılması öngörülerek çeşitli terim sözlükleri de hazırlanmıştır.¹⁰¹

⁹⁸ Levend, **a.g.e.**, s. 468.

⁹⁹ Levend, **a.g.e.**, s. 471.

¹⁰⁰ Levend, **a.g.e.**, s. 478.

¹⁰¹ Levend, **a.g.e.**, s. 494.

X. Türk Dil Kurultayı'ndan (1963) XVIII. Türk Dili Kurultayının yapıldığı 1982 yılına kadar terim çalışmaları Terim Kolu'nun denetiminde düzenli olarak yapılagelen bir çalışma olarak sürdürülmüştür.

Türk Dil Kurumu, kurulduğu günden itibaren terim oluşturma ve terim alanına katkıda bulunacak kitapları hazırlama merkezi hâline gelmiştir. 1980'li yıllara kadar yürütülen çalışmalar sırasında orta ve yüksek eğitim kurumları ve ihtisas alanları için terimler hazırlanıp sözlük olarak basılmıştır.

Cumhuriyet döneminde Türk Dil Kurultayları sırasında terim konusunda yapılan çalışmalar, Türkçe köklerden Türkçe eklerle terim oluşturma anlayışına dayanmaktadır. Faruk K. Timurtaş, bu dönem içinde terimler konusunda çok yanlış adımların atıldığına dikkat çekerek, işin aceleyle getirilmesi sonucunda herkesin anlayabileceği Türkçe terimler yerine ek ve kök bakımından yanlış, kavramları karşılamak bakımından da yetersiz terimler ortaya konulduğunu, terimler konusunda atılan en yanlış ve tehlikeli adımın ise bunları okullar yardımıyla dile sokma teşebbüsü olduğunu vurgulamış; dilin kurallarına aykırı olarak türetilmiş, ek ve kök bakımından çoğu zaman yanlış olan ve kavramları tam olarak karşılamayan uydurma terimlerin zorla okul kitaplarında kullandırılmasının, yeni neslin kültür bakımından da zayıf yetişmesi sonucunu doğurduğunu dile getirmiştir.¹⁰²

1982 yılında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu adıyla yeni bir kurumun oluşturulmasıyla Türk Dil Kurumu'nun dil, kültür, sözlük ve terim konusuna bakışında değişiklikler olmuştur. Bu bağlamda Kurumda 10 yıllık planlı çalışmaların başlatılmasıyla, Terim kolu da kendi on yıllık planlarını yapmış, çalışmalarını bu yönde sürdürmüştür. 1984-1994 yılları arasındaki birinci on yıllık plan döneminde, terim sözlüklerinin hazırlanmasında örnek olarak kullanılacak bir Terim Yapma Kılavuzu'nun hazırlanması, mevcut terim sözlüklerinin incelenerek gerekli düzeltmelerin yapılması, çeşitli bilim dallarıyla ilgili yeni terim sözlüklerinin yayınlanması çalışmaları ele alınmıştır.¹⁰³

¹⁰² Faruk K. Timurtaş, **Türkçemiz ve Uydurmacılık**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980, s. 92-93.

¹⁰³ Mehmet Kahraman, "Türk Dilinin Cumhuriyet Devri Terimsel Gelişim Sürecine Tarihi Bakış (II)". **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, 1289-1312.

1980'den önce yapılan terim çalışmalarında dili ve dilin terminoloji sistemini Farsça ve özellikle Arapça kökenli sözcük ve terimlerden arındırma çabaları verilirken Batı dillerinden giren sözcüklere yeterince dikkat edilmemiştir. Genel olarak tam kabul görmeyen terimin kullanılmaması sonucunda ortaya çıkan boşluk, Avrupa dilleri menşeli kök ve sözcüklerle doldurulmuştur. Batı kökenli sözcüklere karşılıklar arama çalışmaları yürütülse de türetilen terimlerin pek tutunmadığı gözlenmiştir.

Türkiye'de terim sorunu hâlâ dikkat çekilen bir konu olarak değerlendirilmektedir. Cumhuriyet öncesi dönemde temel alınan Arapçadan vazgeçmekle beraber Cumhuriyet döneminde Türkçe kökler ve ekler yardımıyla terim türetme ilkesi önem kazanmıştır. Dilden atılan Arapça ve Farsça kökenli terimleri karşılayabilecek Türkçe terim bulunmayınca, bunların yerine Avrupa kökenli sözcükler terim olarak kabul edilmiştir. Batı dünyasının bilim ve teknik alanında çok hızlı ilerlemesi sebebiyle, bilim insanları kendilerinin yetkin olduğu yabancı dile ait terimleri kullanmayı tercih ettikleri için bu durum terim konusunda karmaşanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun dışında kendilerini daha iyi yetiştirebilmek için Batı ülkelerinde eğitim alan bilim insanlarının, Türkiye'ye dönüp eğitim gördükleri ülke ve kurumun kullandığı terimlerle üniversitelerde ders anlatmaları terim karmaşasını daha da artırmaktadır. Türk Dil Kurumu veya Üniversitelerin, terimbilimi prensiplerinde Türk dilleri arasında terim alanında birlik geliştirmek veya türetilen/önerilen terimlerin Türk dilleri arasındaki ortaklıkları gözetmesi gibi hedefleri, birkaç münferit girişim dışında, gözetmediği söylenebilir.

1.4.2.2. Sovyetler Birliği'nde Terim Çalışmaları

Sovyetler Birliği'nde değişik bilim alanlarında terim standartlaşma çalışmaları 1920'li yıllarda başlamıştır. Terminolojinin bir bilim dalı olarak şekillenmesi ve terimbilimin teorik temellerinin atılması ise 1930'lu yıllara dayanmaktadır.

Bundan önce 1870'li yıllarda Rus Teknik Topluluğu tüm teknik disiplinlerde ve teknoloji dallarında terminoloji sistemlerini düzenlemek üzere Fransızca-Almanca-İngilizce-Rusça terim sözlükleri hazırlamaya karar vermişti. Yürütülen çalışmalarda, yabancı terimler için Rusça karşılıkların bulunmadığı ve bu terimlerin oluşturulması gerektiği ortaya çıkmıştır. Madde başı Fransızca olan bu sözlüğün ilk cildi 1881

yılında yayınlanmıştır. Sonraki süreçte ise teknik terminoloji çalışmaları üzerine iki girişim daha yapılmıştır. Her ikisi de elektroteknik terimleri ile ilgilidir ve neredeyse aynı zamanda yapılmıştır.¹⁰⁴

SSCB'nin kurulması sırasında ve sonrasında, teknolojinin gelişimi ve teknik bilgilerin özümlemesi, standart ve herkesçe anlaşılabilir terminolojiye ihtiyaç duyulduğunu belli etmiştir. Bilim ve teknolojinin gelişmesi, ülkenin sanayileşmesi, planlı sosyalist ekonominin uygulanması, ilmî terminolojinin yaratılması ve düzenlenmesi için fırsatlar yaratmıştır. Sovyetler Birliği'ndeki terim çalışmaları, dil inşası, ulusal dillerin planlanması ve bazı ulusal dillerin yazıya geçirilmesi ile paralel olarak yürütülmüştür.

Rus bilim adamı Vladimir Leyçik Rus terimbilimi tarihinde aşağıdaki dönemleri vermektedir:

1. **XVIII. yy. – 1920'li yıllar:** Terimlerin oluşması, toplanması ve açıklamalarının verilmesi girişimleri, terimlerin Rusçaya çevrilmesi ve ilk düzenlenmesi yapılmıştır;
2. **1930-1960'lı yıllar:** Terim teorisinin biçimlenmesi ve pratiğe uygulanması;
3. **1970-1980'li yıllar:** Dilin özel söz varlığı olan terim teorisinin gelişmesi ve terimbilimin ayrı bir bilim dalı olarak oluşması;
4. **1980-1990'lı yıllar:** Terimbilimin ayrı bir bilim dalı olarak gelişmesi;
5. **1990'lı yıllardan günümüze kadar:** Terimbilimi alanındaki çalışmalara devam edilmesiyle birlikte terim çalışmalarında bilgisayar teknolojilerinin kullanılması.¹⁰⁵

Sovyetler Birliği dâhilindeki Türk Cumhuriyetlerindeki (Azerbaycan, Kazakistan, Tataristan, Özbekistan) terim çalışmalarını açıklamadan önce SSCB'deki bu dönemlere ait çalışmalara dikkat etmek gerektiğini düşünmekteyiz; çünkü ülkenin

¹⁰⁴ Dmitriy S. Lotte, **Osnovi Postroeniya Naučno-Tehničeskoy Terminologii**, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, 1961, s. 10-11.

¹⁰⁵ Vladimir M. Leyçik, **Terminovedenie: Predmet, Metodi, Struktura**, Izd. 4-e, Moskva, Knijny Dom LİBROKOM, 2009, s. 224-232.

merkezi olan Moskova etrafında toplanan her alanındaki ilmî çalışmalar ve etkinlikler Sovyet Cumhuriyetlerine de yansımıştır.

Terimbilimin gelişmesinin ilk aşamasında terimler, yabancı ihtisas literatürünün Rusçaya çevrilmesi ve belli bilim alanları için Mihail Lomonosov tarafından terminolojinin geliştirilmesi sonucunda oluşmuştur. Grinev-Grineviç, XVIII-XIX. yüzyıllar içerisinde terim sözlüğü özellikleri taşıyan bazı kelimelerin yer aldığı sözlüklerin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶

İkinci etapta, ilk olarak Dmitriy Lotte'nin ilk iki makalesinin yayınlanmasını ve E. Drezen'in çalışmalarını anmak gerekmektedir. Bu çalışmalarda ortaya çıkan yeni ilmî disiplinin problemleri ortaya konmuş ve görevleri belirlenmiştir. Bu dönemin başında dilbilimciler (G. Vinokur ve A. Reformatorskiy gibi istisnalar dışında) terminoloji çalışmaları ile ilgilenmemiştir.

Mühendislik eğitimi alan Lotte, ilk makalesinde¹⁰⁷ özel kelimelerin dilbilimsel özelliklerini ustalıkla tahlil edip “ideal” terim için gereken talepleri sıralamıştır. Lotte'nin yaptığı araştırma sonuçları, E. Drezen ve G. Vinokur'un çalışmaları, daha sonra ise A. Reformatorskiy'in makaleleri, Rus terimbiliminin temelini oluşturmuştur.¹⁰⁸

İkinci makalesinde Lotte (1961)¹⁰⁹ ülkedeki tüm terminoloji çalışmalarını yönetecek ve kontrol edecek bir kurumun oluşturulması gerektiğini belirtmiştir. Böyle bir kurum 1933 yılında SSCB Bilimler Akademisi bünyesinde Teknik Terminoloji Komisyonu adıyla açılmıştır (bugün, Rus Bilimler Akademisinin Temel Bilimler

¹⁰⁶ Grinev-Grineviç, a.g.e., s. 256.

¹⁰⁷ Dmitriy S. Lotte, “Oçeredniye Zadaçi Tehniçeskoy Terminologii”, **İzvestiya Akademii Nauk SSSR**, 1931, s. 883-891.

¹⁰⁸ Bk.: Grigoriy O. Vinokur, “O Nekotorih Yavleniyah Slovoobrazovaniya v Russkoy Tehniçeskoy Terminologii”, **Trudı Moskovskogo İnstituta İstorii, Filosofii i Literaturı**, T. 5, 1939, s. 3-54; Dmitriy S. Lotte, **Osnovı Postroeniya Naučno-Tehniçeskoy Terminologii**, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, 1961; Aleksandr A. Reformatorskiy, “Çto Takoe Termin i Terminologiya”, **Voprosı Terminologii (Materialı Vsesoyuznogo terminologičeskogo soveščaniya)**, Moskva, 1961, s. 46-62, “Termin kak Çlen Leksiçeskoy Sistemy Yazıkı”, **Problemy Strukturnoy Lingvistiki**, 1968, s.102-125, “Misli o Terminologii”, **Sovremennıye Problemy Russkoy Terminologii**, 1986, s.163-198.

¹⁰⁹ Bu kitap, Lotte'nin 1937-1948 yılları arasında farklı kaynaklarda yayınladığı makalelerini içermektedir.

alanındaki İlmî Terminoloji Komitesi). Komisyonun asıl görevi, terminoloji teorisinin oluşturulması ve terimlerin düzenlenmesi için yöntemlerin geliştirilmesiydi.

Sonuç olarak bu dönem içinde yapılan çalışmalarda görülen ana yaklaşım terimlerin belirli normlar çerçevesinde düzenlenmesi şeklindedir. Terminolojik çalışmalarda genel olarak en yaygın ve temel sorunlar ele alınmıştır. Bu dönemde sadece terimler özel söz birimleri olarak kabul edilmiştir. 1933 yılında kurulan Teknik Terminoloji Komisyonu tarafından hazırlanan otuza yakın terim kitabı yayınlanmıştır.

1950-1960'lı yıllarda terimbilimin temel araştırma alanlarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. Terim statüsünün belirlenmesi ve tanımının yapılması (A. Reformatorskiy, L. Kapanadze);
2. Terim semantiğinin özelliklerinin incelenmesi (L. Kapanadze, O. Ahmanova, E. Tolikina);
3. Terim ve nomenklatür (adlandırma) birimleri arasındaki ilişkilerin tahlil edilmesi (L. Kutina, O. Trubaçev, P. Denisov, A. Gerd, E. Konovalova);
4. Terimleri çevirme sorunları (E. Skorohodko);
5. Terimbilimin mantıksal yönlerin geliştirilmesi – kavram ve tanımlar teorisi (E. Voyşvillo, N. Kondakov, D. Gorskiy);
6. 1969 yılında terimlere göstergebilimsel bir yaklaşımın önerilmesi (V. Leyçik, P. Veselov).¹¹⁰

Bu dönemin temel olayı, 1959 yılında SSCB Bilimler Akademisi tarafından düzenlenen ve tüm Sovyet cumhuriyetlerini kapsayan Terminoloji Konferansının gerçekleştirilmesiydi. Aynı yıl, terimleri düzenli hâle getirme yöntemleri ile terim oluşturma ilke ve modellerini içeren Lotte'nin makalelerinden oluşan *İlmî ve Teknik Terminolojiyi Kurma Temelleri*¹¹¹ adlı kitabı yayınlanmıştır.

Üçüncü dönemin (1970-1980'li yıllar) başlangıcında terimler üzerine araştırma yapan dilbilimcilerin sayısı artmış, terminoloji çalışmalarının coğrafyası genişlemiştir.

¹¹⁰ Grinev-Grineviç, a.g.e., s. 260-261.

¹¹¹ Dmitriy S. Lotte, *Osnovi Postroeniya Naučno-Tehniçeskoy Terminologii*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, 1961

Bu süreç değişik bölgesel araştırma merkezlerinin ve ekollerinin oluşması ile sonuçlanmıştır. Moskova araştırma merkezi olarak kalmakla birlikte, Leningrad ekolü, Gorkiy ekolü, Voronej ekolü gibi terim ekolleri ortaya çıkmıştır.

Bu dönem içinde ilk terimbilimi ders kitapları çıkmış, çeviri ve açıklamalı terim sözlükleri hazırlanmış, birçok terimbilimi toplantısı düzenlenmiştir. Dönemin sonuna doğru terimbilimi teorisi ve terimbilimi veri bankaları oluşmuş, terminoloji editörlüğü, çevirisi ve dilbilimsel bilgi araç ve sistemleri geliştirilmeye başlanmıştır.¹¹²

Bunun dışında 1981 yılında terimbilimi sorunları ile ilgili tüm ülkeyi kapsayan bir seminer gerçekleşmişti. Bu seminerin sonuçları daha sonra 1983 yılında *Sovyet Cumhuriyetleri Bilimler Akademilerinde Terim Geliştirme ve Düzenleme Sorunları* adıyla kitap olarak yayınlanmıştır.

1980'li yılların sonunda SSCB'nin dağılması ve ülkenin ekonomik durumunun bozulması nedeniyle bilime ayrılan finansman desteği büyük ölçüde azalmıştır. Bu yıllarda birçok araştırma kurumu kapanmış, göç veya faaliyet alanının değişmesi sonucunda terimbilimi alanında çalışan bilim insanlarının sayısı azalmıştır. Bununla birlikte terimbilimin ayrı bir bilim dalı olarak şekillenmesi sonucunda daha önceki çalışmaların geliştirilmesi ve genelleştirilmesi devam etmiş, terimbilimi ve terminografi üzerine kitap ve çalışmalar yayınlanmıştır.¹¹³

1.4.2.3. Sovyetler Birliği'ne Dâhil Olan Türk Cumhuriyetlerinde Terimbilimi Çalışmalarına Genel Bir Bakış

SSCB'nin çok uluslu bir ülke olduğu göz önünde bulundurulduğunda (yüzden fazla millet ve halk), terim çalışmalarının da çok yönlü ve kapsamlı olması gerektiği açıktır. SSCB'ye giren halk ve milletler arasında terminoloji açısından gelişmiş dillerle birlikte, gelişmemiş terminolojik sistemlere sahip diller de bulunmaktaydı. Terimleri tek tek Rusçadan başka bir dile çevirme girişimi, çoğu zaman terimlerin ifade ettikleri kavramların ön incelemesi yapılmadan gerçekleştirilmiş ve neticede başarısız olmuştur. SSCB halklarının çeşitli bilim ve kültür alanlarının

¹¹² Grinev-Grineviç, a.g.e., s. 265 ve sonrası.

¹¹³ Grinev-Grineviç, a.g.e., s. 272-273.

terminolojilerini geliştirme ve düzene sokma işlemleri Sovyet dilbiliminin teorik ve uygulamalı sorunlarından birisiydi.

SSCB halklarının dilleri, farklı toplumsal işleyiş ve statüleri sahipti. Sadece ev ve aile içinde kullanılan diller yanında okulda eğitim verilen diller de vardı. Sovyet Cumhuriyetlerinin bazılarının dilleri yüksek eğitim kurumlarında eğitim dili olarak kullanılmış, bu dillerde bilim dalları oluşturulup ilmî literatür yayınlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin tüm halk ve milletlerinin dilleri dilbilimciler, edebiyatçılar, tarihçiler ve kültür bilimciler için inceleme konusu olmuştur. Ancak bu dillerin her birinde ülkede mevcut tüm bilim alanları için terminoloji oluşturulmuş değildi.

Baskakov, Sovyetler Birliği millet ve halklarının dillerini, eğitim dili olmalarına göre üç farklı gruba ayırmıştır:

1. Bütün eğitim kademelerinde (ilk, orta ve yüksek) kullanılan diller: Rusça, Ukraynaca, Beyaz Rusça, Litvanca, Letonca, Estonca;
2. Orta öğretim ile sınırlı diller: Tatarca, Çuvaşça, Karakalpakça, Mordvinler dili vs.;
3. Sadece ilk beş, dört veya iki eğitim yılıyla sınırlı diller: Altayca, Tuvaca, Hakasça, Kuzey halklarının dilleri.¹¹⁴

Görüldüğü gibi, çalışmamızda incelenecek diller (Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca ve Özbekçe) Baskakov'un sınıflandırmasına göre SSCB'nin ikinci dil grubuna girmektedir. Bu gruba ait diller için tüm bilim alanlarında terminoloji geliştirilmesi zorunlu değildi. Sosyo-politik ve bu diller için gerekli olan ilmî-teknik terminolojiye ek olarak, söz konusu cumhuriyetin veya bölgenin ekonomisi veya kültüründe geniş bir şekilde temsil edilen özel alanlar için terminoloji geliştirilmesi yeterli görülmüştür.

Ayrıca Baskakov, bu dillerde ilmî alanlara göre eşgüdümlü olmayan bir terminoloji gelişmesinin mevcut olduğunu belirtmiştir. Her cumhuriyette veya bölgede en gelişmiş endüstriler için terminoloji geliştirilmesi öngörülmüş;

¹¹⁴ Nikolay A. Baskakov, **Sovremennoye Sostoyanie Terminologii v Yazıkah Narodov SSSR**, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, 1959, s. 4-5.

Özbekistan’da pamuk ve ipekböceği yetiştiriciliği, Azerbaycan’da petrol, Kazakistan’da sığır yetiştiriciliği ve daha sonra madencilik ve tarım sektörüyle ilgili terminolojiler daha çok gelişmiştir.¹¹⁵

Baskakov, Ekim Devrimi’nden sonra SSCB halklarının dillerinde ve terminoloji gelişiminde üç ana gelişme dönemini göstermektedir:

1. **1917-1929:** Sovyetler Birliği’nin kuruluşu ve Sovyet Cumhuriyetleri ile bölgelerinin edebi dillerinin oluşum dönemidir. Bu dönem içinde Devrim öncesi terminolojinin eleştirisi yapılmış, bazı durumlarda Arapça ve Farsça kökenli terimler, ifade ettikleri kavramlara uymayan yapay saf ulusal terminoloji ile değiştirilmiş, zamanla konuşma dili etkisi altında fonetik olarak değiştirilmiş Rusça terimler de ödünçlemeye başlamıştır.
2. **1929-1945:** Sosyalizm inşası dönemi. Terminolojide sosyalist ekonomi ve kültürünün gelişmesiyle birlikte Sovyet Cumhuriyetlerinin dillerinde Rusça ve uluslararası sözcüklerin daha fazla ortaya çıktığı gözlenmektedir. Yine bu dönemde ana dilden de önemli ölçüde terim oluşturulmuştur.
3. **1945 sonrası:** İki ana kaynağa dayanarak bilinçli olarak terminolojinin geliştirildiği dönem. Bu iki kaynaktan birisi ana dil diğer ise Sovyetler Birliği’nde ortak olan Rusça aracılığıyla SSCB halklarının dillerine giren Latin ve Grek kökenli terimler.¹¹⁶

Baskakov’un çalışması 1959 yılında yapıldığı için Sovyet Cumhuriyetlerinde terminoloji geliştirme dönemlerine bir aşama daha eklemeyi uygun görmekteyiz. Sovyetler Birliği’nin 1991 yılında dağılması ile bazı Türk Cumhuriyetleri bağımsız ülke hâline gelmiş (Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan gibi), bazıları ise Rusya Federasyonu içinde özerk cumhuriyet statüsü almıştır (Tataristan, Başkurdistan gibi). Çağdaş uluslararası örgütlere katılarak modern uluslararası sistemdeki yerlerini alan Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan’da ve yeni ülke sınırları içinde özerklik kazanan Tataristan’da bütün alanlarda yeniden yapılanma süreçleri başlamıştır. Bu

¹¹⁵ Baskakov, **a.g.e.**, s. 6.

¹¹⁶ Baskakov, **a.g.e.**, s. 8.

süreçler şüphesiz dili de etkilemiştir. Dilin bir bileşeni olan terminolojide de yenilikler olmuştur. Böylece,

4. dönemi, Sovyet sonrası: Türk cumhuriyetlerinde birbirlerinden bağımsız olarak terminoloji gelişimi süreci olarak belirleyebiliriz.

Araştırmamızın konusu olan Türk dilleri, SSCB halklarının eski yazı dilleri arasında önemli yere sahiptir. Bu diller İslâm biliminin geleneklerini ve sonuç olarak ilgili terminolojiyi de korumuştur. Bu dillerde Farsça ve özellikler Arapça kökenli sözcükler, terimleşmemiş sözcüklerin yerini alarak dilin %50-60 söz varlığını oluşturmuştur. Bu özellikler göz önünde tutularak adı geçen Türk dillerinin terminolojileri oluşturulurken dilde yaygın olan Farsça ve Arapça kökenli sözcükler, ifade edilecek kavrama tekabül ettiği durumlarda terim olarak bırakılmış veya yeni terim oluşturmada kullanılmıştır. Belirlenen kavramı anlamca tam olarak karşılamayan veya bu Türk dilinde benimsenmemiş yapay terim olan Arapça ve Farsça sözcükler ise daha uygun terimlerle değiştirilmiştir.¹¹⁷

Böylece, SSCB dönemi içinde Azerbaycan Türkçesi, Tatarca, Kazakça ve Özbekçede terim çalışmaları, sosyo-politik terminoloji, cumhuriyetin ekonomisini karakterize eden endüstrinin terminolojisi, ilk, ortaokul ve lise seviyesinde ders kitapları için gerekli olan terminoloji ve basın terminolojisi ile temsil edilmektedir. Terminolojinin temel kaynağı ilgili ana dil, Rus dili ve Rus dilinden veya Rus dili aracılığıyla giren uluslararası sözcükler olmuştur. Ödünç alınan terimler, ödünç alan Türk dilinin çekim ekleri kurallarına uyularak alınmış; bunun yanında çok zaman terim ile birlikte morfolojik unsurlar (yapım ekleri) da ödünçlenmiş, Türk dilli yapım ekleri nadiren kullanılmıştır.

Bu genel değerlendirmeden sonra Türk cumhuriyetlerindeki terimbilimi çalışmalarını 1926 Bakü Türkoloji Kongresindeki tartışmalardan başlayarak değerlendirebiliriz:

¹¹⁷ Baskakov, a.g.e.

1926 yılında Bakü’de gerçekleşen I. Türkoloji Kongresinde (26 Şubat – 6 Mart 1926) terminoloji üzerine beş bildiri sunulmuştu:

1. A. R. Zifeldt, *Türk Dillerinde İlmî Terminoloji Yaratılmasının İlkeleri Üzerine*;
2. B. V. Çobanzade, *İlmî Terminolojinin Sistemi Üzerine*;
3. H. B. Zeynallı, *Türk Dillerinde Bilim Terminolojisinin Sistemi Üzerine*;
4. H. E. Odabaş, *Türk Dillerinde Terminoloji*;
5. A. B. Baytursun, *Kazak Terminolojisinin İlkeleri Üzerine*.¹¹⁸

Bu bilim adamalarının terminoloji konusunda ileri sürdükleri ve savundukları ilkelerin birbirinden epeyce farklı, hatta karşıt olduğu görülmektedir. A. R. Zifeldt’in tebliği Marksist bakış açısını temsil ediyordu. Her teknik ve sosyal-ekonomik devrim kaçınılmaz olarak bir dil devrimini de peşinden getirir diyen A. R. Zifeldt’e göre değişen sosyal şartlara uyum sağlayamayan diller, daha donanımlı olanlara alan açmak zorundadır. Gelişim sırasında değişik yönlerde ilerleyen Türk edebi dilinin reform denemeleri sonucunda, toplumun üst tabakaları dil bakımından işçi ve köylülerden uzaklaşmıştır.

A. R. Zifeldt, Rusya’da o dönemde saf Türk edebi dilinin sadece köylülerde korunduğunu ve bundan dolayı da iyi anlaşılır dil olduğu için, terminoloji çalışmalarında işçi ve köylülerin kullandığı dilin esas alınması gerektiğini savunmuştur. Eksik terimleri tamamlamak için Zifeldt ilk olarak diğer akraba dillerden ve lehçelerden sözcükler alma, sonra da en sınırlı sayıda Avrupa dillerinden terim olarak sözcük alma ve alarak Türk dili kurallarına uyarlama yöntemini teklif etmiştir.¹¹⁹

B. V. Çobanzade’nin ifadesine göre Avrupa dilleri terim konusunda Latince ve Yunanca gibi ortak kaynaklara başvurarak birlik hâlinde ilmi bir dil oluşturmayı becerebilmişlerdir. Çobanzade, Türk dilleri için de ortak kaynakların var olduğunu dile

¹¹⁸ Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet), Baku, Nagıl Evi, 2011.

¹¹⁹ Artur R. Zifeldt-Simummyagi, “O Printsipah Obrazovaniya Naučnoy Terminologii v Tyrkskih Yazıkah”, Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet), Baku, Nagıl Evi, 2011, s. 239-24

getirerek üç ortak kaynak göstermektedir. Bunlar Türkçe, Arapça-Farsça ve Avrupa dilleridir. Terim oluşturma çalışmaları sırasında bu üç temel kaynak da dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte terminoloji oluşturulma sürecinde yerli dillerin telaffuz ve morfoloji özelliklerine dayanmak gerekmektedir.¹²⁰

H. E. Odabaş, terim çalışmalarında bilim terminolojinin ortaya konulması için bütün Türk halkları arasında işbirliğin önemini vurgulamıştır. Odabaş'ın teklifine göre Türk dillerinde önceki dönemlerde Arapça ve Farsça gibi dillerden alınmış terimlerin anlamları standartlaştırılmalı ve Türk dilinde korunmalıdır. Meydana gelen yeni kavramların anlamlarını karşılamak için de Türkçenin morfolojik, sentaks ve leksikal kaynaklarından istifade edilmelidir.¹²¹

Kazakistan'dan Baytursun, Kazak dilini örnek göstererek bu dilde terminoloji için ilk sırada uygun Kazakça sözcüklerin alındığını, Kazakçada uygun sözcük bulunmadığı durumlarda yakın Türk dillerinden kelimelerin alındığını söylemiştir. Uluslararası terimler dile alındığı zaman da bunların Kazak dilinin özelliklerine uydurulduğunu ve böylece uygun hâle getirilerek dile girdiğini belirtmiştir. Baytursun, üst ve alt halk tabakalarının dillerinin yaratılmasından kaçınmak gerektiğini ve her iki kitlenin seviyesini yükseltmek gerektiğini vurgulamıştır.¹²²

H. Zeynalı'ya göre Türk halklarının birbirine uygun sosyo-politik ve ekonomik durumları dikkate alındığında, bilim terminolojisine olan ihtiyaç bütün Türk halkları için kendisini göstermektedir. Bu yüzden ortak bir terminoloji sisteminin düzenlenmesi için uygun prensipler yaratılmalıdır. Alıntılar için Zeynalı'ya göre yabancı dilden sadece kökler alınmalı ve bu kökler Türkçe eklerle donatılmalıdır.

¹²⁰ Bekir V. Çobanzade, "O Sisteme Nauçnoy Terminologii", **Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)**, Baku, Nagıl Evi, 2011, s. 249-254.

¹²¹ Abibulla A. Odabaş, "Terminologiya Na Tyurkskih Yazıkah", **Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)**, Baku, Nagıl Evi, 2011, s. 262-267.

¹²² Ahmet B. Baytursun, "O Printsipah Kazahskoy Terminologii", **Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)**, Baku, Nagıl Evi, 2011, s. 267-274.

Türkçeye ise bütün şartlarda ana rol verilmelidir. Bunun dışında sürekli çalışan bir terminoloji komisyonu kurulmalıdır.¹²³

Terminoloji konusunda ortak kararı oluşturmak üzere seçilen on iki kişilik komisyon tarafından 14 maddeden oluşan *Türk Dillerinde İlmi Terminoloji Sistemi Hakkında Karar* ilan edilmiştir. Bu kararda yer alan fikirleri kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

1. Türk dillerine yerleşmiş Arapça ve Farsça kökenli terimler, Türkçe dilbilgisi kurallarına tabi tutulması şartıyla korunmalıdır. Fakat bundan böyle Arapça ve Farsçadan yeni terim yapılması uygun değildir.
2. Yeni terim seçiminde Batı dillerinden ödünçlenen sözcüklerin sadece kökleri alınarak Türk dilinin telaffuzuna uygun hâle getirilmelidir.
3. Dilde alt ve üst tabakaların ortaya çıkmasını engellemek ve genel anlaşılabilirliği sağlamak amacıyla birleşik sözcüklerin yapısında iki Türkçe kökten yeni kavramlar için çare aranmalıdır.
4. Her cumhuriyette sürekli birbiriyle irtibata geçen ve fikir alışverişinde bulunan terminoloji komisyonları çalışmalı, terminoloji çalışmalarını düzene sokmak üzere toplantılar düzenlenmelidir.¹²⁴

Türk dillerinde genel olarak ve Azerbaycan dilinde özel olarak bilim terimlerinin oluşturulması ve başka dillerden terimler alınması üzerine ilkelerin sıralanmasına rağmen, ilk Türkoloji kongresinde yapılan terim çalışmaları ile ilgili teşebbüsler ne genel olarak tüm Türk dilleri için ne de özel olarak Azerbaycan dili için terminoloji çalışmalarında yol gösterebilmiştir. İstenilen terim birliği ve daha geniş kapsamda Türk edebi dilinin birliği yönünde atılan bu adımlar beklenen sonuçları doğurmamıştır.

¹²³ Hanafî B. Zeynalî, “O Sisteme Nauçnoy Terminologii v Tyurkskih Yazıkah”, **Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)**, Baku, Nagıl Evi, 2011, s.254-262.

¹²⁴ T. Menzel, **Bakü I. Türkoloji Kongresi 26 Şubat-6 Mart 1926**, Çev. Prof. Dr. Selçuk Ünlü, Konya, Palet Yayınları, 2017.

SSCB bünyesindeki Türk halklarının dilleri ve özellikle terminolojileri ile ilgili bu genel bakıştan sonra Azerbaycan, Kazakistan, Tataristan ve Özbekistan'daki terim çalışmalarının gelişimine de kısaca değinmek gerekmektedir.

1.4.2.3.1. Azerbaycan'da Terim Çalışmaları

Azerbaycan Türkçesi, Oğuzcanın bir kolu olarak bilhassa XVI. yüzyıldan itibaren kendi fonolojik ve morfolojik hususiyetleri ile Türkiye Türkçesinden ayrılmaya başlamış, XIX. yüzyıla kadar olan dönemde bütün Türk dilleri gibi Türkçe kökenli, Soğdca, Toharca, Çince gibi dillerden alınmış söz varlığı ve bilhassa Arapça ve Farsçadan alınma söz varlığıyla terim varlığı belirlenmiştir. Bu yüzyıla kadar ilmi eserlerin çoğu da Arapça, bazen Farsça kaleme alınmış; bu yüzyıldan itibaren A. Bakıhanov, M. Kazım ve M. F. Ahundov gibi aydınlar eserlerini Azerbaycan Türkçesiyle yazmaya başlamışlar; bilhassa Ahundov'un ilmi eserlerinin hacmi ve etkisi bakımından Azerbaycan Türkçesinin terim varlığının gelişmesinde önemli bir yeri olmuştur. Bu yeni dönemde artık terim söz varlığında Batı dillerinden ve Rusçadan alınan sözler de görülmeye başlamıştır. Ahundov'un terim yapmada iki ana kaynağa dayandığı söylenebilir: Birincisi halk dili, ikincisi Rusça ve Batı dilleri. Arapça ve Farsça bunlardan sonra yararlanılan bir kaynaktır.¹²⁵ Ahundov'un bilhassa Kemalüddevle isimli eserinde ilk defa kullandığı sivilizasyon, progres, literatur, poeziya, politika, parlament, patriot gibi Batı dilleri ve Rusça kaynaklı terimleri açıklığı görülür:

“Sivilizasyon ki, ibaretdir halet-i cahiliyyetden ve berberiyetden qurtarı ümuri-meişetde merifeti-lezime hasil edib ülumda ve senayede ve tehzibi-exlaqda beqedri-immân dereceyi-kemale çatmaqdan ve adabi-temeddünde meheret yetirmekden...

*Patriot ibaretdir o kimseneden ki, veten teessübi üçün ve milletin mehebbeti üçün can ve malına müzayiqe etmeye ve öz veteninin ve milletin menfeeti ve azadiyeti üçün sai ve cefakeş ola...*¹²⁶

¹²⁵ Nizami Xudiyev, *Azerbaycan Edebi Dili Tarixi*, Ankara 1997, s. 379-380.

¹²⁶ Xudiyev, *a.g.e.*, s. 380-381.

N. Xudiyev, XIX. yüzyıl ilmi eserlerindeki ödünçleme (qeyri-türk menşeli) terim varlığını üç gruba ayırmıştır:

- a) Anlaşılır Arapça-Farsça kaynaklı terimler: *xalq, mexaric, sermaye, rütubet, tahlil, tababet, iklim vs.*
- b) Anlaşılması güç Arapça-Farsça kaynaklı terimler: *mübarizeyi-zindegani, cümleyi-xeberiyye, hurufati-müsavvate vs.*
- c) Rus-Avrupa kaynaklı terimler: *ustav, ekonomiya, zakon, palajeni, daxod, istraf, kolyaska, ayrostat vs.*¹²⁷

XX. yüzyılın başlarında da bu gelişme sürmüştür. H. Zerdabi, F. Köçerli, N. Nerimanov gibi aydınların eserlerinde Azerbaycan Türkçesinin terim varlığı gelişmeye devam etmiştir. Bu dönemde bilhassa F. Köçerli'nin etkisi önemlidir. F. Köçerli, M. F. Ahundov'un yolundan yürümüş olup kullandığı terimlerde şu hususların dikkate alındığı söylenebilir:

- a) Terimin Türkçe kökenli olanını esas almak,
- b) Dilde yaygın kullanılan söz-terimleri esas almak,
- c) Tarihi ananeye uygun olarak kullanılan İslâmi terminolojiye ve yeni gelmekte olan Batı kökenli terimlere olabildiğince az yer vermek.¹²⁸

XX. yüzyılın 20'li yıllarında bilim ve kültürün hızla gelişmesi, yayın sayısının artması, orta ve yüksek eğitim kurumları için ders kitaplarının hazırlanması ve bilim eserlerinin yazılması Azerbaycan Türkçesinde terminolojinin gelişmesini etkilemiştir.

Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında Azerbaycan'da bilim dili henüz yeterince gelişmiş değildi. Dolayısıyla bu yıllarda Azerbaycan'da çıkan terminolojik sözlüklerde ciddi eksikler vardı. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Azerbaycan dili terminolojisinde de anlaşmayı zorlaştıran çok fazla Arapça ve Farsça sözcük ve terim mevcuttu. Bunun dışında okullarda Azerbaycan Türkçesinde eğitim vermek üzere Türkçe yazılmış ders kitaplarına ihtiyaç vardı. Bu sorunları çözmek amacıyla 1922 yılında N. Nerimanov ve S. Agamalioğlu teşebbüsü ile **Istılah Komisyonu**

¹²⁷ Xudiyev, a.g.e., s. 382.

¹²⁸ Xudiyev, a.g.e., s. 429-430.

oluşturulmuş; Komisyon, okul ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla matematik, kimya, ekonomi, fizik, coğrafya ve başka bilim dalları için terimler oluşturmuştur. İstilah Komisyonu'nun faaliyetleri sonucunda *İdare İstilahları* (1924), *Bitki İstilahları* (1926), *Hukuk Lügatı* (1926) ve birçok başka sözlük yayınlanmıştır.¹²⁹

Gasımov'a göre Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında Azerbaycan dilinde iktisadî, siyasî, ilmî, teknik terimler oluşturulurken pürizme (özleşmeciliğe) yol verilmiş; özleşmeciler, edebi dilin söz varlığını ve özellikle terminolojiyi Arap ve Fars kökenli sözcüklerden arındırıp edebi dili halkın konuştuğu dile yakınlaştırmayı öngörmüşler; bunun için de dilden Arapça ve Farsça kökenli terimleri atılarak halk dilinden sözcük alınmasını, eğer halk dilinde terim kavramını karşılayacak sözcük yoksa terimin halk dilinde var olan kökler ve ekler temelinde türetilmesini talep etmişlerdir. Özleşmecilerin Azerbaycan Türkçesini Rusçadan da uzaklaştırmaya çalıştıkları görülür. Böylece, özleşmecilerin Azerbaycan dilinin terminolojisini sadece dilin öz kaynaklarını kullanarak geliştirmek ve zenginleştirmek yolundan gittikleri söylenebilir.¹³⁰

İstilah Komisyonu 1928 yılından itibaren, Bilim Kurumları İdaresine bağlı **Devlet Terminoloji Komitesi** olarak devam etmiş: Bu dönemde Terminoloji Komitesi tarafından hazırlanan on bine yakın terim malzemesi bülten olarak yayınlanmıştır. Daha sonra kabul edilmiş terimlerin 1) Azerbaycan Türkçesi söz varlığı, 2) Avrupa dilleri, 3) Arapça ve Farsça olmak üzere üç esas kaynağa dayandığını söylemek mümkündür. Terminoloji Komitesinin esas aldığı bu ilkeler bu dönemde yayınlanmış sözlüklere de yansımıştır.¹³¹

1945 yılından sonra Azerbaycan Türkçesinin söz varlığı esasında terim yapma yolları da sabitlenmiştir. Terim yapma sırasında iki asıl yoldan istifade edilmesine karar verilmiştir: Türetme ekleri kullanma (morfolojik yol) ve sözlerin birleşmesi (sentaktik yol). 1952 yılından sonra yeni terminoloji sözlüklerinin hazırlanmasına

¹²⁹ Mamed Ş. Gasımov, *Azərbaycan Dili Terminologiyasının Esasları*, Bakı, Elm, 1973; Sayalı Sadıqova, *Azərbaycan Dilinde Terminologiyanın Təşəkkülü və İnkişafı*, Bakı, Elm, 2005.

¹³⁰ Gasımov, a.g.e.

¹³¹ Gasımov, a.g.e.

başlanmış; bilimin farklı alanlarına ait iki yüz kadar Rusça-Azerbaycan Türkçesi terim sözlüğü yayınlanmıştır.¹³²

1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber Azerbaycan'da bilimin gelişmesi, başka devletlerle ilişkilerin güçlenmesi dilin terminoloji kısmının gelişmesine neden olmuştur. 2000 yılında Terminoloji Komitesi, Terminoloji Komisyonu¹³³ olarak adlandırılmış olup bilim ve teknik, ekonomi, kültür gibi alanlarda terminolojinin şekillenmesi; bilgisayar, havacılık, elektronik alanlarında terim oluşturma çalışmalarını yürütmektedir. Çalışmalar sonucunda doksan civarında yeni terim sözlüğü yayınlanmıştır.¹³⁴

1.4.2.3.2. Kazakistan'da Terim Çalışmaları

Bir yazı dilinin henüz oluşmadığı dönemlerde Kazakçada akrabalık, hayvancılık, coğrafya, botanik gibi alanlarda halk dilinde kullanılan terimler vardı. Kazakçanın bir yazı dili olarak ortaya çıkmasından sonra beşerî bilimler, eğitim ve hukuk terminolojisi de gelişmiştir. XI-XV yüzyıllarda İslâm'ın yayılmasıyla dile Arapça ve Farsçadan terimler girmeye başlamış; bunlar genellikle din, bilim, sosyo-politik ve uygulamalı sanatlarla ilgili terimler olmuştur. Bu sözcükler Kazak terminolojisinin temelini oluştursalar da bazı kavram ve nesnelerin tarih sürecinde ortadan kalkması ve bazılarının Kazakça, Rusça ve Avrupa dillerinden gelen terimlerle değişmesinden dolayı bunların Modern Kazakçadaki sayıları azalmıştır.¹³⁵

Bilim adamı Ş. Kurmanbayulı'ya göre Kazakçanın modern terim varlığı XIX. yüzyılda Abay ve Şakarim'in eserlerindeki felsefe terimleri ve Şokan Velihan'ın eserlerindeki coğrafya terimleri ile oluşmaya başlamıştır.¹³⁶

Abay Kunanbayev nasıl çağdaş Kazakçanın edebi temelini attıysa, Ahmet Baytursun da Kazak terminolojisinin kurucusu sayılabilir. A. Baytursun, Kazakçada

¹³² Gasimov, a.g.e.; Sadiqova, a.g.e.

¹³³ (Çevrimiçi) <http://azterm.az/az/>, 11 Eylül 2019.

¹³⁴ Sayalı Sadiqova, **Azerbaycan Dili Terminologiyası**, t.y. (Çevrimiçi) <https://science.az/news/open/142>, 11 Eylül, 2019.

¹³⁵ Umirzek A. Aytbayulı, **Osnovi Kazahskoy Terminologii**, Almatı, Abzal-Ay, 2014, s. 17.

¹³⁶ Şerubay Kurmanbayulı, **Kazak Terminologiyası: Zertteuler, Okulık, Sözdik, Bibliografiya**, Almatı, Sardar, 2014.

bugün kullanılmakta olan terimlerin çoğunu yaratan ilk Kazak aydınlarından biriydi. XX. yüzyılın başında diğer dillerle rekabet etmek gerektiği için Kazak aydınları kendi araştırma alanlarında yeni terim oluşturma çalışmaları yürütmüşlerdi. Böylece XX. yüzyılın başında daha sonra *Alaş* partisini kuracak bilim insanları Kazak dilinin terminoloji oluşturulmasında sistematik bir yaklaşım izlemişlerdi. Bu bilim insanları arasında dilbilimi ve edebiyatbilimi terimleri üzerine çalışan A. Baytursun, tıp ve biyoloji terimleri üzerine çalışan H. Dosmuhammedov, botanik terimlerini geliştiren J. Kuderin, fizik ve geometri terimlerini oluşturan E. Omarov, pedagoji terimleri üzerine çalışan M. Cumabayev, psikoloji alanında çalışan C. Aymauatov, matematik terimlerini geliştiren K. Satpaev gibi şahısları anmak gerekmektedir.

XX. yüzyılın 20-ci yıllarında Kırgız (Kazak) Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla Kazakçada terim çalışmalarına daha fazla önem verilmeye başlamıştır. M. Dulatov, M. Cumabayev, S. Aspendiyarov, K. Kemengerulı, A. Margulan, M. Auezov, G. Musrepov gibi bilim insanları Kazak terminolojisinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

1924 yılında Kazakistan'ın eski başkenti Orenburg'da I. Ulusal Bilim Çalışanları Toplantısı gerçekleşmiştir. Bu toplantı sırasında Kazak dili terminolojisinin sorunları incelenmiş ve terimler hakkında bazı kararlar alınmıştır. 1934 yılında ise Kazakistan'da Terim Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun kuruluşundan itibaren Kazak terim çalışmalarında merkezi idare tarafından yapılan çalışmalarla terim yapma, yabancı terimleri dile kabul etme, onları kalıplaştırma ilkeleri, alıntı terimlerin imlası bir düzene konulmuştur.¹³⁷

Kazakça terminolojinin ilk döneminde gözetilen gelişme 1930'lu yıllardan sonra da devam etmiştir. Ancak ikinci dönem terminoloji gelişiminin Kazak dili bakımından olumsuz olduğu söylenebilir. SSCB'nin dil politikası Rusçanın yayılmasını öngördüğü

¹³⁷ Mehmet Kahraman, "Kazak Dilinde Terim Yapma Prensipleri Üzerine", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 4, 2014, s. 696-717.

için bu dönemde hazırlanan Kazakça terminoloji sözlüklerinde %70-80 kadar Rusçadan alıntı terim vardı.¹³⁸

1945 yılından sonra Kazakça terim çalışmaları devam etmişse de terimlerin çoğu henüz Kazakçaya çevrilmiş değildi. Bakanlar Kurulu ve Yüksek Kurulda kullanılan Kazakçaya bakıldığında hala %20-25 civarında anlaşılabilirliği engelleyen Rusça sözcüklerin yer aldığı gözlenmektedir.¹³⁹

1991 yılından sonra bağımsız devlet statüsüne kavuşan Kazakistan'da Kazakça temelli terimlerin gelişmesi görülmekte, Kazakçanın bir devlet dili olarak gelişmesi de 2000'li yıllara dayanmaktadır. 2001 yılında 21 ciltlik Kazak Terminoloji Sözlüğü yayınlanmıştır. 2004 yılında ise Kazakistan Cumhuriyeti terminoloji çalışmaları ilkeleri geliştirilip kabul edilmiştir. Genel olarak 1992-2008 yılları arasında Kazakçada 189.000 terim onaylanmış olup bunların 155.000'i bilim dallarına ait terimlerdir.¹⁴⁰

1.4.2.3.3. Özbekistan'da Terim Çalışmaları

Özbekistan'da terminoloji meseleleri genel olarak üç döneme ayrılıp ele alınır. Bu dönemler:

1. **1917-1937 yılları:** Bu dönemde Arapça ve Eski Özbekçeden (Çağataycadan) alınan çok sayıda terim kullanılmıştır.
2. **1938-1990 yılları:** Bu yıllarda Özbek diline Rusça ve Rusça aracılığıyla uluslararası terimler girmiştir;
3. **1990 yılından sonra:** SSCB yıkılmasıyla Özbekistan'ın müstakil bir devlet haline geldiğinden sonra birçok Rusça ve uluslararası terimler Arapça, Tacikçe ve Özbekçe sözcüklerle değiştirilmiştir (Örn.: *opredeleniye* (TT.: *tanım*) > *acrim*; *statya* (TT.: *madde*) > *mâdda*;

¹³⁸ Amandık Amirhamzin, *Nekotoriye Voprosı Terminologii Kazahskogo Yazıka*, t.y. (Çevrimiçi) http://www.neotech.kz/state_language/razvitie-terminologii-kazahskogo-yazyka/terminology.php, 28 Ağustos 2019.

¹³⁹ Amirhamzin, **a.g.e.**

¹⁴⁰ Amirhamzin, **a.g.e.**

kabinet (TT.: *kabine*) > *dewān, mahkama; prezidiyūm* (TT.: *prezidyum, başkanlık divanı*) > *rayâsat vb.*).¹⁴¹

1920-ci yıllardan itibaren Özbekistan'da değişik sözlüklerin hazırlanması, yüksek eğitim kurumların açılması, Fen komitesinin ve daha sonra da Bilimler Akademisinin kurulması bilimin gelişmesine sebep olmuştur. Farklı bilim alanlarındaki bilim insanlarının çalışmaları sırasında Özbekçeye, Rusça ve Rusça aracılığıyla birçok terim dahil edilmiştir. Terim çalışmalarını yürütmek için Özbekistan'da Cumhuriyet Maarif Kommissarlığı bünyesinde Terimler Komitesi (Özb.: *Atamaşunâslik komiteti*) kurulmuş ve 1937 yılına kadar çalışmıştır.¹⁴²

1930-cu yıllarda Özbekistan'da çok sayıda terminoloji sözlükler hazırlanmış, terimlerin tarihi, semantik gruplandırılması, sözdizimsel ve biçimsel özellikleri gibi konular işlenmiştir. Özbek dilbiliminde terim meselesini ilk defa ele alan Uluğ Tursunov eserlerinde terimlerin toplanması, düzenlenmesi ve standartlaştırılması üzerine olan görüşler tartışmıştır.¹⁴³

1944 yılında Özbekistan Bilimler akademisinin açılışıyla ve bilim alanlarında çalışmalarının hız kazanmasıyla dile yeni terimler girmeye başlamıştır. 1984 yılında Bilimler akademisi bünyesinde Bölümlerarası Terminoloji Komitesi (Özb.: *Muassasalararâ atamaşunoslik komiteti*) kurulmuştur. Komite, terminoloji alanında koordinasyon sağlanması ve terim listelerini içeren "Bülten"lerin yayımlanması üzerine çalışmalar yürütmüştür. "Bülten"lerde terimlerin birkaç varyantı verilip belli bir terimin kullanılması için fikirler topluyorlardı. Özel terminoloji komisyonları da birkaç terimlerden daha uygunu seçip onu kullanıma sokuyorlardı. 1989 yılında kurulmuş Cumhuriyet Terminoloji komitesi de Özbekistan Bakanlar meclisi yönetimi altına geçmiştir.¹⁴⁴

Son dönemlerde Özbekistan'da terminoloji üzerine birçok doktora tez çalışması yapılmış, değişik bilim alanlarına ait yüz elliden fazla terim sözlüğü yayımlanmıştır.

¹⁴¹ G. Abdurahmonov, S. Mamajonov, **Uzbek Tili va Adabiyoti**, Toşkent, "Uzbekiston", 2002, s. 87.

¹⁴² Abdurahmonov, Mamajonov, **a.g.e.**, 88.

¹⁴³ Bk.: Uluğ Tursunov, **Özbek terminologiyasi masalalari**, Toşkent, 1933;

¹⁴⁴ Abdurahmonov, Mamajonov, **a.g.e.**, 88.

Ancak terimbilimi alanında teorinin uygulamaya geçirilmesinde ve yayımlanmış sözlük, basın ve bilim çalışmalarında kullanılan terimler arasında bir ortaklık sağlanmasında bazı sorunlar hala mevcuttur.¹⁴⁵

1.4.2.3.4. Tataristan’da Terim Çalışmaları

Tatarcada, Tatar terminolojisini geliştirme konusunu gündeme getiren ilk kişi Kayyum Nasırî (1825-1902)’dir. Kayyum Nasırî’nin Tatar dili alanındaki çalışmaları bu konudaki ilk özgün eserlerdi. Nasırî, halk tarafından anlaşılan Tatar edebi diline ihtiyaç duyulduğu fikrini savunmuştur. Yarım asırlık ilmî ve edebi çalışması sırasında, Tatarcanın sağlam terim temelini oluşturmak, anlaşılabilir bir Tatarcanın pratiğini geliştirmek ve Tatarcayı diğer dillerin seviyesine yükseltmek için gayret göstermiş; Arapça ve Farsça asıllı terimleri Tatarcaya çevirme çalışmalarını yürütmüştür. Nasırî tarafından Tatarcaya yerleştirilen birçok terim çağdaş Tatar dili terminolojisinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.¹⁴⁶

Modern Tatarcanın terimbilimi esasları F. Faseev tarafından araştırılmıştır. Yaptığı doktora çalışmasında Faseev, Tatar terminolojisinin gelişiminin ilk döneminde (1917-1929) üç eğilim olduğunu dile getirmiştir. Bunlardan birisi “Arapçacılık”tır. Bunlar, mevcut olan terimler veya Tatarcanın imkânlarıyla kolayca oluşturulabilen terimler yerine Arapça kökenli sözcükleri kullanmayı tercih etmişlerdir. 1920-1923 yıllarında “Tatarcılık” akımı oluşmuştur. Bunlar, saf Tatarca taraftarları olarak dile çoktan yerleşmiş ve kullanışlı olan terimleri öz Tatarca terimler ile değiştirmeye gayret etmişlerdir. Tatarcıların amacı, Tatar terminolojisinin kaynaklarını sadece Tatar dili ile sınırlayarak alıntı sözcüklere yer vermemek olmuştur. 1924 yılında ise “Rusçuluk” akımı oluşmuştur. Bu akım Tatar edebi dilinin imkânlarını göz ardı ederek terimleri Rusçadan almaya gayret etmiştir. Bu akım, dilde çok fazla olan Arapça ve Farsça sözcüklerin terk edilmesinde önemli rol oynamıştır.

1930-1939 yıllarında özellikle kimya, fizik, matematik ve edebiyat alanlarında Latince ve Yunanca kökenli terimler kullanılmaya başlanmıştır. Dil inşası sırasında

¹⁴⁵ Abdurahmonov, Mamajonov, a.g.e., 89.

¹⁴⁶ Muhamed H. Gaynullin, **Kayum Nasiri (ego nauşnaya, literaturnaya i prosvetitskaya deyatelnost)**, Kazan, Tatgosizdat, 1945, s. 41 ve sonrası.

yeni bir dil oluşturma arzusuyla A. Tukay, F. Amirhan, G. Kamal, G. İbrahimov gibi yazarların temsil ettiği klasik edebi dil ile çağdaş edebi dil arasındaki bağ kopmaya başlamış, dile çok fazla alıntı sözcük girmiş, bu süreçte Tatar dilinin bazı özellikleri dikkate alınmamıştır.¹⁴⁷

Tataristan'daki terim çalışmalarının teorik prensipleri iki resmî belgeye yansımıştır. Bu belgelerden biri 1943 yılında **Terminoloji Komitesi** tarafından onaylanmış *Tatar Edebi Dilinde Terim Düzenleme ve Yeni Terim Yaratma Üzerine Temel Yöntemler ve Kurallar*¹⁴⁸, ikincisi ise 1991 yılında M. Zakiev ve İ. Nizamov tarafından hazırlanarak 1995 yılında onaylanmış ve faaliyete geçirilmiş *Tatarca Terim Oluşturma, Geliştirme ve Kullanma Kuralları*¹⁴⁹ belgesidir.

Tataristan Cumhuriyeti'nde son yıllarda da terim çalışmaları devam etmektedir. Farklı bilim insanlarının inisiyatifi ve *Tataristan Cumhuriyeti Dillerini Öğrenme, Koruma ve Geliştirme*¹⁵⁰ devlet programı desteğiyle 1994 yılından itibaren farklı bilim dalları için terim sözlükleri yayımlanmaktadır. Bu sözlükler arasında matematik, geometri, mekanik, fizik, kimya, petrokimya, siyaset bilimi, tıp, inşaat, bilgisayar bilimi gibi bilim dalları için iki dilli ve açıklamalı sözlükler hazırlanmıştır. Son 10-15 yıl içinde ise Tatarcanın bilgisayar sistemlerinde kullanımını sağlayan standartlar ve yazılım araçları geliştirilmiştir.

¹⁴⁷ Faseev, a.g.e., s. 22-23.

¹⁴⁸ “Bazoviye printsipi i instruktsiya v dele uporyadoçeniya sovremennoy terminologii literaturnogo tatarskogo yazıka i porojdeniya novih terminov”, bilgi için bk.: Djavdet Ş. Suleymanov, Anis F. Galimyanov, “Sistema Tatarskih Terminov v Kompyuternih Tehnologiyah i İnformatike”, **Kompyuternaya Obrabotka Tyurkskih Yazıkov. Pervaya Mejdunarodnaya Konferentsiya**, 2013, s. 61-69.

¹⁴⁹ **Pravila obrazovaniya, sovershenstvovaniya i primeneniya tatarskih terminov**. Komitet pri Kabinete Ministrov RT po realizatsii Zakona RT “O yazıkah narodov RT”, Pod red. M. Z. Zakieva, İ.M. Nizamova, Kazan, 1995.

¹⁵⁰ Postanovleniye Kabineta Ministrov Respubliki Tatarstan ot 29 iyulya 1994 g. № 365 “**Ob obrazovanii Komiteta pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan po realizatsii Zakona Respubliki Tatarstan “O yazıkah narodov Respubliki Tatarstan”**” (Çevrimiçi) <http://ivo.garant.ru/#%2Fdocument%2F8102520%2Fparagraph%2F2932%3A0> 5 Mayıs 2020.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK DİLLERİNDE TERİM YAPMA YOLLARI

Türkiye’de bilhassa XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, diğer Türk ülkelerinde ise Sovyet döneminden itibaren hız kazanan terim yapma çalışmalarında teorik yaklaşımlar, terim ödünçleme veya dil içi imkânlarla türetme yollarının ortaya konulması, bugünkü çalışmaların yönünü ve yapısını belirlemelidir. Yaklaşık yüz yıllık terimbilimi çalışmaları ışığında ortak terim varlığı geliştirme imkânları araştırılmalıdır. Bu bölümde yapılan çalışmalar iki bölüm hâlinde ele alınacaktır.

2.1. Türkiye Türkçesinde Terim Yapma Yolları

Türkiye’de terim üretilmesi üzerine yapılmış ilk teorik çalışma Emin Özdemir’in 1973 yılında basılan *Terim Hazırlama Kılavuzu*’dur. Özdemir, terim hakkında kısaca teorik bilgi verdikten sonra Türkçede terim yapma yollarını dört başlık altında toplamaktadır: Türetme, birleştirme, birden çok sözcükle karşılama ve anlam aktarımı.¹⁵¹

Özdemir’e göre, türetme, terim yapım sürecinde en sık başvuru yöntemidir. Yeni terimlerin oluşturulması, dilde var olan isim ve fiil kök ve tabanlarına yapım eklerinin getirilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Bir diğer yöntem ise birleştirmedir. Birleştirme sırasında bir kavramı karşılamak için yeni terim iki ya da daha çok kök ve tabanların birleştirilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Birleştirme yoluyla türetilen terimin her ögesi isim, her ögesi fiil ya da öğelerden biri isim, biri fiil olabilir. Her iki yöntemin kullanımı sırasında özellikle yeni terimin Türk dilinin yapısına uygun ve söyleyiş bakımından kolay olmasına dikkat edilmelidir. Yeni bir kavram tek bir sözcükle karşılanamadığı zaman terim oluşturmak için birden çok sözcükle karşılama yöntemine baş vurulmaktadır. Bir diğer yöntem de anlam aktarımıdır. Terimleşecek bir kavramın karşılanması için genel dilde kullanılmakta olan bir sözcüğün bir anlamı terim anlamıyla sınırlandırılmaktadır. Bir dilin zenginliğinin, sözcüklerin çokanlamlılığı ile belirlenmediğini ve her kavramın mümkün olduğu kadar tek bir

¹⁵¹ Emin Özdemir, *Terim Hazırlama Kılavuzu*, Ankara, TDK yayınları, 1973, s. 23.

sözcükle karşılanması gerektiğini savunan Özdemir, anlam aktarımı yolunun zorunlu olmadıkça kullanılmamasını tavsiye etmektedir.¹⁵²

Özdemir'in bu kılavuzu hazırladığı dönemde terimlerin açıkladıkları kavramları öz Türkçe sözcüklerle karşılama ve her dalda öz Türkçe terimler dizgesi yaratma çabaları yürütülüyordu. Bu yüzden Özdemir'in asıl amacı, mevcut terimleri Türkçeleştirmek, yani o dönemde var olan yabancı (genellikle Arapça ve Farsça) kökenli terimlerin Türkçe karşılıklarını bulmaktır. Tavsiye edilen yöntemler de bu amaç doğrultusunda sıralanmıştır.

Hamza Zülfikar'a göre Türkçe terim türetmenin yollarını sistemli olarak belirleyip ilkelerini geliştirmek son derece önemlidir, çünkü Türkçenin sözcük üretme imkânları kullanılmadıkça yabancı dillere karşı direnci de zayıflar ve sonuç olarak dilin gelişmesi tehlike altında kalır.¹⁵³

Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları adlı kitabında Zülfikar, şu terim yapma yollarını göstermektedir:

1. Yapım ekleriyle kök ve gövdelerden terim türetme,
2. Kelime birleştirme,
3. Kelime türlerini değiştirme,
4. Genel dilden kelime aktarma,
5. Halk ağızlarından kelime aktarma,
6. Tarihî Türkçe metinlerden kelime aktarma,
7. Çağdaş Türk lehçelerinden yararlanma.¹⁵⁴

İlk iki yöntem (yapım ekleri kullanma ve kelime birleştirme) Özdemir'in verdiği yöntemler ile aynıdır. Kelime türlerini değiştirme ise Zülfikar'ın tespit ettiği yöntemdir. Türkçede isim olan bir sözcük, diğer sözcüklerle söz dizimi ilişkisine girerek sıfat fonksiyonunda kullanılabilmektedir (Örn.: *pencere camı – cam tencere, saksı toprağı – toprak dam*). Ancak *balık – balıkçıl, son – sonsuz, kesmek – kesik [kesik*

¹⁵² Özdemir, a.g.e., s.24-29.

¹⁵³ Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara, TDK yayınları, 1991.

¹⁵⁴ Zülfikar, a.g.e.

piramit], *yüzmek* – *yüzer* [*yüzer havuz*] gibi örnekler tür değiştirme değil türetme sayılmalıdır.¹⁵⁵

Terim yapma sırasında kullanılan bir başka yol da genel dilde kullanılan sözcüklerden yararlanmaktır. Özdemir'in anlam aktarımı olarak adlandırdığı bu yöntem sırasında bir bilim dalında terim işlevinde kullanılmak üzere genel dilden amaca uygun sözcük seçilir ve sözcük yeni terim anlamını kazanmış olur.

Zülfikar'a göre terim söz varlığını geliştirmek için standart dilin söz varlığı dışında halk ağzı, tarihî Türkçe metinler ve çağdaş Türk dillerinden de kaynak olarak yararlanılmalıdır. Her bir kaynak, terim oluşturmada ayrı bir yöntem olarak gösterilmiştir. Halk ağzlarında kullanılan Türkçe kökenli kelime kökleri veya gövdeleri terim yapmada faydalı olabilirler. Halk ağzlarından yararlanma ve buradan genel dile sözcük aktarma çalışmaları Cumhuriyetten önce gündeme gelmiştir. 1932 yılında Atatürk'ün desteğiyle kurulan Türk Dil Kurumunun tüzüğünde ise üç kararın ilki olarak “*Halk dilinde ve eski kitaplarda bulunan Türk dili hazinelerini toplayıp ortaya koymak*” bulunmaktadır.¹⁵⁶ Bu karar doğrultusunda çalışmalara başlayan TDK'nın 1932-1934 ve 1952-1959 yılları arasında yürüttüğü derleme çalışmaları sonucunda Derleme Sözlüğü (I-XII) yayımlanmıştır.¹⁵⁷ Bu sözlük ve diğer derleme çalışmalarının söz varlığı yeni kelime yapımında zengin bir kaynaktır.

Bir diğer yöntem, tarihî Türkçe metinlerden kelime aktarmadır. Türkçenin yazılı dönemlerine ait birçok bilim alanında yazılmış yüzlerce metin ve bu metinlerin zengin bir terim varlığı vardır. Yayımlanmış çalışmalardan derlenecek uygun terim ve kelimeler yeni terim varlığını oluşturmada göz önünde tutulmalıdır.¹⁵⁸

Terim yapmada çağdaş Türk dillerinden faydalanmak mümkündür. Zülfikar'ın fikrine göre, diğer Türk cumhuriyetlerinde Rusça terimler için kullanılmış karşılıklar, Türkiye'de yürütülen terim çalışmalarına da katkıda bulunabilir. Bazı fonetik ve

¹⁵⁵ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 171-172.

¹⁵⁶ Burcu İ. Karaman, **Terimbilimi**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017.

¹⁵⁷ **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları (Ankara (1963-1982); ikinci baskı (Ankara 1993).

¹⁵⁸ Zülfikar, **a.g.e.**, s.178-180.

morfolojik özellikleri Türkiye Türkçesinin ses düzenine uydurularak bu terimler Türkiye Türkçesine de aktarılabilir. Bu çalışmaların karşılıklı olarak gündeme getirilmesi gerektiğini vurgulayan Zülfikar, Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetlerinin terimbilimcileri arasında ortak bir çalışma zemininin kurulmasının faydalı olacağını ifade etmektedir.¹⁵⁹

Türkiye’de terimbilimi üzerine yayınlanan bir başka çalışma Burcu İlkay Karaman’a aittir. Karaman, çalışmasında Türkiye’de terim oluşturmada uygulanan yöntemlere genel olarak değerlendirmiş, terim yapma yöntemleri konusunda bilim insanlarının üç grup etrafında toplandıklarını ifade etmiştir:

- 1) Osmanlı’dan bu yana süregelen geleneği bozmayarak Arapçadan oluşturulması taraftarları;
- 2) Batıdaki ilmî çalışmalar sonucunda ortaya çıkan yeni kavramlar Batı dillerindeki terimlerin kullanılması taraftarları,
- 3) Terim oluşturmada kaynak dilin Türkçe olması gerektiğini savunanlar.¹⁶⁰

Karaman, Türkiye’de terim oluşturmada uygulanan yöntemleri şöyle sıralamıştır:

- **Yeniden anlamlandırma** (genel dilde kullanılan sözcüklerin terim görevini üstlenmesi);
- **Takılama**, veya **Türetme** (Türkçe köklerden ekleme yoluyla yeni terim türetilmesi);
- **Birleştirme**, veya **Birleşik terim** (en az iki sözcüğün bir araya getirilmesiyle terim oluşturma);
- **Örnekseme** (yeni terimi, var olan bir terimin morfolojik yapısına uygun şekilde oluşturma);
- **Birebir çeviri** (terimlerin başka dilden Türkçeye birebir çevrilmesi);
- **Uluslararasılaştırma** (bazı terimlerin, oluşturuldukları dildeki şekliyle Türkçeye aktarılması).¹⁶¹

¹⁵⁹ Zülfikar, **a.g.e.**, s.182.

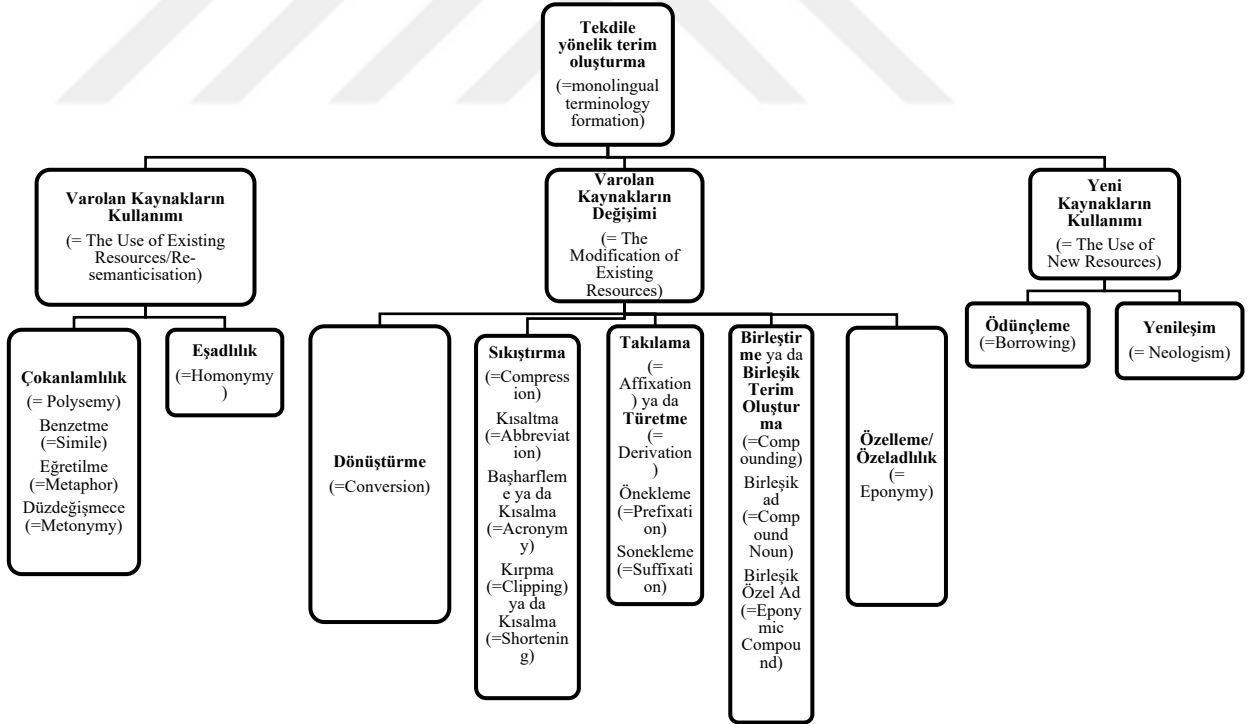
¹⁶⁰ Karaman, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁶¹ Karaman, **a.g.e.**, s. 41-48.

Türkiye’de kullanılan terim oluşturma yöntemleri, genel hatlarıyla Karaman’ın sıraladığı bu yöntemlerle örtüşmektedir.

Karaman, terimleştirmenin (yani terim oluşturma) belli başlı kural ve yöntemlere uygun olması gerektiğini belirtmekte ve tahlil edilmiş kaynaklara dayanarak bu yöntemleri *tek-dile yönelik terim oluşturma* (=monolingual terminology formation) ve *çeviri odaklı terim oluşturma* (=translation-oriented terminology formation) olmak üzere ikiye ayırmaktadır.¹⁶² Hem tek-dile yönelik terim oluşturmada hem de çeviriye-odaklı terim oluşturmada Karaman tarafından verilen terim oluşturma yöntemleri aslında aynıdır. Bu yüzden Karaman’ın tek-dile yönelik olarak adlandırılan terim oluşturma yöntemlerini sıralamanın yeterli olduğunu düşünüyoruz. Bu yöntemleri aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Tablo 2.1.: Tek-dile yönelik terim oluşturma yöntemleri

Kaynak: Bu tablo Karaman’ın verdiği tasnife göre yapılmıştır. Bk.: Karaman, a.g.e., s. 113.

¹⁶² Karaman, a.g.e., s. 112.

2.2. Diğer Türk Dillerinde Terim Yapma Yolları

Bu çalışmada yer alan beş dilden dördü (Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca, Özbekçe) terminoloji geliştirme sürecinde Rusçanın etkisi altında kaldıklarından dolayı Rus dilinde terim oluşturma yöntemlerini gözden geçirmekte fayda vardır.

Terimbilimi çalışmalarının verilerini değerlendiren Grinev-Grineviç, terim oluşturma yöntemleri ile ilgili genel bir sınıflandırma önermiş, bu sınıflandırmada terim oluşturma yöntemlerini dört ana başlık altında toplamıştır. Bunlar, semantik, morfolojik, sentaktik ve morfo-sentaktik yöntemlerdir.¹⁶³

Uzun zamandır kullanılmakta olan sözcüklerin tarihî tahlili, terimlerin çoğunun semantik yöntemle oluştuğunu göstermektedir; yani terimlerin pek çoğu, genel söz varlığında mevcut olan sözcüğün çeşitli anlam değişikliklerine uğraması sonucunda meydana gelmiştir. Bu tür anlam değişiklikleri yoluyla terimleşmenin altında anlamın genişlemesi veya daralması, metaforik veya metonimik anlam aktarımı, başka terminolojilerden terim ödünçlemesi gibi yollar verilmektedir.¹⁶⁴

Morfolojik yöntem, örnekler ve soneklerle yapılan türetmeleri ifade etmektedir. Rusça ve İngilizcede eskiden beri yaygın olarak kullanılan ekler yardımıyla sözcük türetme, bugün terim oluşturulmasında da geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Türetme ekleri, bileşik sözcüklere de eklenerek uygulama alanlarını genişletmektedir. Morfolojik yönteme sözcüklerin tür değiştirmesi, kısaltma ve fono-morfolojik

¹⁶³ Sergey V. Grinev-Grineviç, *Terminovedenie učebl. posobie dlya stud. vişş. učebl. zavedeniy*, Moskva, İzdatelskiy Tsentr "Akademiya", 2008, s. 123

¹⁶⁴ Grinev-Grineviç, *a.g.e.*, s. 124.

(sözcüğün fonetik yapısını değiştirerek terim oluşturma)¹⁶⁵ yollar da dâhil edilmektedir.¹⁶⁶

Sentaktik yöntem (söz dizimi yöntemi), terim yapmanın en verimli yollarından biridir. Belli söz öbeklerinin (Türkçede daha çok belirtisiz isim tamlaması veya sıfat tamlaması) bir nesne veya kavrama ad olmasıyla yapılır. Avrupa dillerindeki terimlerin %60-95'e kadarı bu yöntem sonucunda meydana gelmiştir. Bu durum, çağdaş terminolojide söz öbeği halindeki terimlerin yalın sözcük halinde olan terimlere göre daha fazla olduğunu göstermektedir. Söz öbeği biçiminde olan terimler arasında isim tamlaması ve sıfat tamlaması yapıları en yaygın olanlardır. Üç bileşenden ibaret olan terimler de mevcuttur. (İng.: *language unit* – Rus.: *yazıkovaya edinitsa* [языковая единица] (TT.: *dil birimi*), İng.: *blind arcade* – Rus.: *slepaya arkada* [слепая аркада] (TT.: *körkemer dizisi*), İng.: *bearing wall* – Rus.: *nesuşçaya stena* [несущая стена] (TT.: *taşıyıcı duvar*)).¹⁶⁷

Morfo-sentaktik yöntem, söz öbeği halinde olan ifadelerin sözcük haline gelip terim olarak kullanılması yöntemidir. Bu yöntem uygulandığında söz öbeğini oluşturan sözcükler hem söz dizimi hem de morfoloji bakımından değişmelere uğramaktadır. Bu başlık altında Grinev-Grineviç üç yol sıralamaktadır:

1. *Eksiltme* (ellipsis): Söz öbeğinin bir bileşeninin düşürülmesi yöntemi: (Rusçada *uvolneniye s raboti* [увольнение с работы] (TT.: *işten çıkarma*) => *uvolneniye* [увольнение] (TT.: *çıkarma*), *zelyoniye nasajdeniya* [зеленые насаждения] (TT.: *yeşil alanlar*) => *nasajdeniya* [насаждения] (TT.: *alanlar*));

¹⁶⁵ Nemçenko (1984) bu terim yapma yolunu fonetik terim yapma yolu olarak adlandırmaktadır. Genel dilde yeni sözcük oluşturmada neredeyse kullanılmayan bu yol, teknik terim oluşturmada çok işlektir. Sözcüğün fonetik görünüşünün değişimi sonucunda biçim ve anlam bakımından yeni sözcükler oluşmakta ve bu sözcükler kullanım sırasında karmaşayı engellemektedir. Fonetik yolla terim oluşma özellikle İngilizcede çok yaygındır. Örneğin; *salt* (TT.: *tuz*) sözcüğünden *silt* (TT.: *alüvyon*) terimi, *banister* (TT.: *trabzan*) sözcüğünden *baluster* (TT.: *korkuluk çubuğu*) terimi oluşmuştur. Rusçada da terim oluşturmada sözcüğün fonetik varyasyonları kullanılmaktadır: *nebo* [небо] (TT.: *gök*) = *nyobo* [нёбо] (TT.: *damak*), *gorlo* [горло] (TT.: *boğaz*) – *jerlo* [жерло] (TT.: *ağız, örneğin, yanardağın ağızı*), *iyeroglif* [иероглиф] (TT.: *hiyeroglif*) – *giyeroglif* [гьероглиф] (TT.: *gieroglif*).

¹⁶⁶ Grinev-Grineviç, **a.g.e.**, s. 129-135.

¹⁶⁷ Grinev-Grineviç, **a.g.e.**, s. 135-136.

2. *Kaynaştırma*: Birden fazla kelimenin bazen morfo-fonolojik değişikliklerle birleşmesi yöntemi (*kniga* [книга] (TT.: *kitap*) + *hranilişçe* [хранилище] (TT.: *depo*) => *knigohranilişçe* [книгохранилище] (TT.: *kitap deposu*), *kreslo* [кресло] (TT.: *koltuk*) + *krovat* [кровать] (TT.: *yatak*) => *kreslo-krovat* [кресло-кровать] (TT.: *yatak olarak açılan koltuk*), *voda* [вода] (TT.: *su*) + *snabjeniye* [снабжение] (TT.: *sağlama*) => *vodosnabjeniye* [водоснабжение] (TT.: *su temini*))

3. *Kısaltma*: Sözcüklerin veya sözcük tabanlarının hecelerinin kısaltılarak birleşmesi yöntemi: (*zoologičeskiy sad* [зоологический сад] (TT.: *hayvanat bahçesi*) => *zoosad* [зоосад], *jilaya ploşçad* [жилая площадь] (TT.: *yaşam alanı*) => *jilploşçad* [жилплощадь]) Türkçede *akbil* (<akıllı bilet), *Ar-Ge* (*Araştırma Geliştirme*), *peymacun* (<peynirli lahmacun).

Terimlerin başlangıç harflerinin kullanılarak kısaltılması da bu yola dâhildir (*gidroelektrostantsiya* [гидроэлектростанция] (*hidroelektrik santrali*) => *GES* [ГЭС]): Türkçede HES (hidro elektrik santral) İHA (İnsansız Hava Aracı), AVM (Alışveriş Merkezi).

Her üç yöntem de de esas olan terimin uzunluğunun kısalması (bileşenlerin kısalması) ve sonraki aşamada kısaltmış biçimin tam değerli terim olarak kullanılmasıdır.

Azerbaycanlı bilim adamı Gasımov, terim oluşturma yöntemlerinin genel sözcük türetmeye benzediğini kaydederek Azerbaycan dilinde beş farklı terim oluşturma yolu tespit etmektedir. Bunlar 1) semantik yol; 2) morfolojik yol; 3) sentaktik yol; 4) *kopya*¹⁶⁸ (yabancı dilden terimi birebir çevirme); 5) kısaltma. M. Gasımov gibi S. Sadıqova da Azerbaycan dilinde aynı terim oluşturma yöntemlerini göstermektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Lars Johanson, dilleri arasındaki çeviri için “kopya” terimini kullanmıştır. Bk.: Lars Johanson, **Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler**, Çev. Nurettin Demir, 2. Baskı, Ankara, TDK yayınları, 2014.

¹⁶⁹ Mamed Ş. Gasımov, **Azerbaycan Dili Terminologiyasının Esasları**, Bakı, Elm, 1973; Sayalı Sadıqova, **Azerbaycan Dilinde Terminologiyanın Teşekkülü ve İnkişafı**, Bakı, Elm, 2005.

Herhangi bir dilin terminolojisi, ilk olarak bu dilin kendi söz varlığı temelinde olduğu için semantik yol (yani dilde mevcut bir sözcüğe yeni bir anlam verilmesiyle veya anlamın değişmesiyle terim olarak kullanılması) terim yapma yollarından en eski ve kullanışlı olanıdır. Fakat semantik yolla meydana gelen terimlerde yeni kavram, dilde mevcut olan sözcüklerle ifade edildiği için sözcüğün semantik yükü artmakta, dilde çok anlamlılık ve eş anlamlılık gibi olaylar ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁰

Morfolojik yolla terim oluşturma sürecinde, dilin söz varlığında mevcut leksik birimlere yapım eklerinin ilave edilmesiyle yeni terimler meydana gelmektedir. Bu yöntem dilin iç kurallarına dayanır. Türk dillerinde zengin bir yapım eki sistemi mevcut olduğundan, morfolojik yolla oluşan terimlerin sayısı çoktur.

Kopya yöntemi, başka bir dilin (yabancı dilin) leksik birimleri ile ifade edilen ilmî-teknik kavramlarının ana dilde anlamca karşılığı olan leksik birimlerle ifade edilmesidir. Başka bir dilde mevcut terimleri, ana dilde uygun olan sözcük veya söz öbeği ile tercüme etmek için aynı model temelinde kurulmuş sözcük veya söz öbeği kullanılmaktadır. Türk dillerinde kopya yolu ile terimler oluşturulurken hem dilin söz varlığı hem de yapım eklerinden istifade edilir. Kısaltma da sözcüğün kısaltılması sonucunda terim oluşturma yöntemidir.¹⁷¹

Kopya yöntemi, anlam düzeyinde yeni bir terim oluşturma yöntemi olarak görülebilir; ancak oluşan yeni kavramı ifade etmek için dilin iç imkânları, yani dilin kendi söz varlığında mevcut olan sözcükler ve morfolojisinde işlev gören ekler kullanıldığı için yapı düzeyinde ayrı bir terim yapma yolu sayılmamalıdır. Kopya, sözcük ve dolayısıyla terim oluşturma sebebi veya sonucu olup türetme ek kullanma sonucunda yapıldıysa morfolojik, söz birleşmesi sonucunda yapıldıysa sentaktik yöntem kullanılmış olmaktadır. Yani kopya sonucunda meydana gelen terim, yapı bakımından çoğu zaman ya yalın, ya türemiş ya da söz öbeği şeklindedir.

Kısaltma da aslında yeni terim oluşturma yolu sayılmaz; çünkü kısaltma sonucunda yeni bir kavramı ifade etmek için yeni terim oluşturulmuyor, dilin

¹⁷⁰ Gasimov, a.g.e., Sadıqova, a.g.e.

¹⁷¹ Gasimov, a.g.e., Sadıqova, a.g.e.

terminolojisinde var olan terimler, aynı işlevde ve aynı anlamda, fakat kısaltılmış biçimlerinde kullanılmaya devam ediyor.

F. Hisamova *Tatar Dili Morfolojisi* adlı kitabında Tatarcadaki terim yapma yollarının şöyle tespit eder:

- 1) Morfolojik (ekler yardımıyla);
- 2) Sentaktik (sözcük birleştirme);
- 3) Morfo-sentaktik-sözdizimsel (sözcüğün tür değiştirmesi).¹⁷²

D. Ş. Suleymanov ve A. F. Galimyanov (2013) ise Tatarcada bilişim terimleri örneğinde 5 yöntem tespit etmektedirler:

- 1) Dilin mevcut söz varlığındaki sözcükleri terim olarak kullanma;
- 2) Dilin iç kaynakları temelinde terimler oluşturma (kök+ek; kök+kök);
- 3) Diğer Türk dillerinden terim alma (bugün neredeyse rastlanmamaktadır);
- 4) Türkçe dışındaki dillerden terim alma;
- 5) Çeviri (kopya) yoluyla terim oluşturma.¹⁷³

Yukarıda belirtilen terim yapma yollarının tahlili, onları şöyle gruplandırmaya imkân vermektedir:

1. Morfolojik yol (kök+kök; kök+ek);
2. Sentaktik yol (sözcük birleştirme => söz öbekleri);
3. Semantik yol (dilinde mevcut söz varlığından sözcükleri terim olarak kullanma (yani terimleştirme);
4. Ödünçleme.

¹⁷² Fehima Hisamova, **Tatar Tele Morfologiyese: Yugarı uku yortları öçen d-lek**, Kazan, Tatar. kit. neşr., 2015.

¹⁷³ Djavdet Ş. Suleymanov, Anis F. Galimyanov, “Sistema Tatarskih Terminov v Kompyuternih Tehnologiyah i İnformatike”, **Kompyuternaya Obrabotka Tyurkskih Yazıkov. Pervaya Mejdunarodnaya Konferentsiya**, 2013.

H. A. Dadaboyev, Özbek dilinde terim yapma yolları olarak morfolojik (ekler yardımıyla), sentaktik ve semantik yolların kullanıldığını göstermektedir.¹⁷⁴

U. Aytbayulı *Kazak Dili Terminolojisi Esasları* adlı eserinde Kazakçadaki terim yapma yollarının incelemiştir. Onun değerlendirmelerine dayanarak Kazakçadaki terim yapma yollarını şöyle gösterebiliriz:

1. Semantik (Kazakça sözcüklerin terim kavramını açıklamak için kullanılması);
2. Morfolojik yöntem;
3. Sentaktik yöntem;
4. Kısaltma;
4. Kopya;
5. Ödünçleme.¹⁷⁵

Görüldüğü gibi, terim yapma yolları, küçük detaylar dışında, incelediğimiz Türk dillerinde aynıdır. Bu araştırmanın amacı Türk dillerindeki terim yapma yollarının (öz Türkçe, Arapça-Farsça ve Avrupa dilleri) herhangi birine öncelik vermek olmayıp, Türk dillerini terim söz varlığı bakımından yakınlaştırmak ve sonuç olarak Türk dilleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranını yükseltmenin yollarını aramak olduğundan her beş dilde de ele alınacak terimler (Ek 2, Ek 3) yapı bakımından incelenecek, ortak yapılar ve imkânlar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Yapı bakımından terimler bir sözcükten (Örn.: *alfabe, harf, zaman, ek, boğaz*) veya birden fazla sözcükten (Örn.: *gelecek zaman, yapım eki, ses telleri*) ibarettir. Bir sözcükten ibaret terimler, yalın sözcük (Örn.: *alfabe, zaman, boğaz*), türemiş sözcük (Örn.: *boğumlanma, çokanlamlılık, adlandırma*) ve birleşik sözcük (Örn.: *lehçebilim, atasözü, yantümce*) yapılarında olabilir. Yapı itibarıyla türemiş sözcükleri morfolojik yolla, yani türetme yoluyla yapılmış terimler; birleşik sözcük yapısında ve birden fazla

¹⁷⁴ Hamidulla A. Dadaboyev, "Zamonaviy Uzbek Leksikografiyaci ve Terminologiyasi" Moduli **Buyınça Okuv-Uslubiy Macmua**, Toşkent, ToşDOTAU, 2016, s. 34.

¹⁷⁵ Umirzek A. Aytbayulı, **Osnovi Kazahskoy Terminologii**, Almatı, Abzal-Ay, 2014.

sözcükten oluşan terimleri sentaktik yolla, yani söz birleşmesi yoluyla yapılmış terimler; anlam genişlemesi veya daralması yoluyla yapılan terimleri de semantik yolla yapılmış terimler olarak kabul edeceğiz.

Türk halkları, ortak terminolojik havuzu olarak esasen Arapça ve nispeten Farsça kullanmışlardır. Bu iki kaynaktan alınma sözler, Türk dillerinin kendi söz varlığına dâhil olmuştur. Arapça ve Farsça köklere dayanan terimler zaten dilde var olan sözlerin semantik yolla terimleştirilmesiyle oluşmuştur. Bundan dolayı yalın sözcük yapısında olan terimin kökü Arapça veya Farsça ise bu terimin semantik yolla yapıldığını kabul edeceğiz (Örn.: *zaman, harf, alfabe*).

Batı dillerden geçen ve Grek-Latin köklere dayanan yalın sözcük yapısındaki terimlerin leksikal yolla, yani ödünçleme yoluyla yapıldığını kabul edeceğiz.

Böylece, terimi yapısından hareket ederek terimler dört terim yapma yoluna göre incelenmiştir:

- 1. Morfolojik yol – türetme:** tabana eklerin gelmesiyle yapılan terimler (taban+ek);
- 2. Sentaktik yol – söz birleşmesi:** yapısında birden fazla sözcük bulunduran ve birleşik sözcük ya da söz öbeği biçiminde olan terimler;
- 3. Semantik yol – anlam genişlemesi/daralması:** Dilin söz varlığındaki sözlerin terim anlamıyla kullanılması;
- 4. Leksikal yol – ödünçleme:** Grek-Latin kökenli veya diğer Batı dillerinden alınma terimler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TERİMLERİN DİL YAPILARININ İNCELENMESİ

Çalışmamızda yer alan dillerin mevcut terim varlığını tahlil etmek amacıyla ilk atılması gereken adım, terimleri seçilmesi olmuştur. Bu adımda karşılaşılan sorun, terim kaynaklarının seçilmesidir. Grinev-Grineviç'e göre dilde üç farklı terim kaynağı bulunmaktadır: 1) Sözlükler ve terimbilimi konusundaki çalışmalar; 2) ders kitapları, ansiklopediler, ticari kataloglar gibi terimbilimsel olmayan yayınlar; 3) belli bir bilim alanına giren kavram ve nesneleri sıralayan sınıflandırma listeleri.¹⁷⁶

Terim söz varlığının en temel kaynağı, mevcut terim sözlükleridir. Bu çerçevede açıklamalı sözlükler de çok önemlidir. Açıklamalı sözlük, terim düzenlemenin yanı sıra terim sözlüklerinin hazırlanmasında da yardım etmektedir. Terminolojinin bir başka güvenilir kaynağı, ansiklopedik sözlükler, özellikle ayrı bir bilim alanı ile ilgili ve kullanılmakta olan terimleri toplayan ansiklopedik sözlüklerdir. Ansiklopedik sözlükler terimin tanımlarını vermekte, bazen terimin ortaya çıkışını ve semantik çerçevesini gösteren bilgileri de ihtiva etmektedir.

Terimler üzerine bilgi veren bir diğer faydalı kaynak, ders kitapları ve yardımcı ders kitapları gibi eğitim materyalleridir. Eğitim materyalleri, genel kabul gören terimleri içermekle beraber, terim düzenleme sürecinde de önemli rol oynamaktadır. Eğitim materyalleri, terimlerin tanımlarını vermekle birlikte bu terimin bulunduğu konu içinde başka terimleri de göstermektedir.

Bir başka kaynak, katalog, nomenklatür (adlandırma) dizinleri, ürün sınıflandırıcılarıdır. Bu tür kaynaklarda terimler bir sistem içinde sunulmakta ve bu alana ait olan özel nesnelerin (ürünlerin) adları verilmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz kaynaklarda terim sayısı çok büyüktür. Bazı araştırmacılar, bu kaynakların yanında yeni ya da daha kullanılmayan terimleri içeren makaleler, kitaplar, monografiler gibi özel literatürü de bulundurmak gerektiğini söylemektedir. Çalışmamızın amacı, yeni terimleri göstermek değildir. En yaygın

¹⁷⁶ Sergey V. Grinev-Grineviç, *Terminovedenie uceb. posobie dlya stud. visş. uceb. zavedeniy*, Moskva, İzdatelskiy Tsentr "Akademiya", 2008, s. 20

terim yapılarını ve terim yapma yollarını ortaya koymak için tam tersine, belli bir bilim alanında oturmuş, sürekli kullanılan ve anlaşılan terimlerin seçilmesi önemlidir. Buna göre terim kaynakları olarak ilk sırada terimbilimi sözlükleri kullanılmıştır. Terimbilimi sözlüklerine ulaşamadığımız durumlarda bu bilim alanı için hazırlanan ansiklopedik sözlüklerden istifade edilmiştir. Bazı durumlarda terimin yapı ve işlev özelliklerini ortaya koymak için eğitim materyallerine baş vurulmuştur. Bunun dışında eğitim materyalleri, yaygın kullanılan terim varyasyonlarını gösteren kaynaklardır. Özellikle orta okul ve lise ders kitaplarında belli bir terimin bulunması, onların bu bilim alanının temelini kurduğunu, çoktan kullanıldığını ve oturmuş olduğunu göstermektedir.

Beş dilde terim tahlilinin yapılması için her dilde 150 kavram sosyal bilimlerden (dilbilimi) ve 150 kavram fen bilimlerinden (fizik ve matematik) seçilmiştir. Türetme yoluyla yapılan terimlerde taban+ek modelleri incelenmiş; terim oluşturmada en yaygın kullanılan ekler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Söz birleşmesi yoluyla yapılan terimlerde söz öbeğini oluşturan birimler ayrı olarak ele alınmamış, sözcüklerin söz öbeğini oluşturmak için ne gibi söz dizimi ilişkilerine girdikleri incelenmiştir. Semantik yolla yapılan terimlerde Türkçe (Türkçe kökenli veya dile yerleşmiş ödünçleme) terimler tespit edilmiştir. Ödünçleme yoluyla yapılan terimlerde kaynak dil ve mümkünse bu terimin hangi dil aracılığıyla Türk diline girdiği tespit edilmiştir. Dilde aynı kavramı karşılamak için birden fazla terim mevcutsa her biri incelenmiştir. (Amacımız, dilde bir terim kullanılmasını sabitleştirmek olmayıp terimin hangi yolla türetildiğini göstermektir. Sözlüklerde aynı kavram için birden fazla terimin bulunması, her varyasyonun kullanıldığını göstermektedir).

3.1. Türkiye Türkçesinde Terim Yapıları

Türkiye Türkçesi terim yapılarını ortaya koymak için terim sözlükleri, iki dilli Rusça-Türkiye Türkçesi sözlükleri ve ders kitaplarından derlenen terimler incelenmiştir.

Toplam olarak 150 fizik-matematik kavramını karşılayan 160 terim ve 150 dilbilimi kavramını karşılayan 235 terim tahlil edilmiştir. Terim yapma yollarının tahlil edilmesi sonucunda 300 kavramı karşılayan 395 terimden 190 terimin sentaktik

yolla, yani söz birleşmesi yoluyla; 109 terimin morfolojik yolla, yani türetme yoluyla; 43 terimin semantik yolla, yani anlam genişlemesi/darlaşması yoluyla yapıldığı görülmüş; 53 terimin ise ödünçleme yoluyla dile girdiği tespit edilmiştir. Bu sonuçları aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Tablo 3.1.: Türkiye Türkçesinde Terim Yapma Yolları

	Matematik-Fizik	Dilbilimi	Toplam	Toplam (%)
Semantik	16	27	43	%10,9
Ödünçleme	38	15	53	%13,4
Morfolojik	64	45	109	%27,6
Sentaktik	42	148	190	%48,1
Toplam	160	235	395	

Görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesinde terim yapmada en seyrek başvurulmuş yöntem, semantik yöntemdir. Semantik yolla yapılan terimlerin arasında 15 terim öz Türkçe köke dayanır, 28 terim Arapça-Farsça köklerine dayanır. Farsça alıntı sayısı çok az olup Arapçadan Türkiye Türkçesine geçen terimler hem fizik-matematik hem de dilbilimi terimlerinde çoğunluk oluşturmaktadır. Arapça ve Farsça kökenli matematik ve fizik terimleri genel olarak bu bilim alanındaki temel kavramları karşılamaktadır: (Ar.): *kesir, hareket, nokta, rakam*; (Far.): *nem, mercek, pay, kenar*. Farsça ve Arapça kökenli terimler dilbilimi alanında geniş kapsamda kullanılmaktadır: (Ar.): *zarf, cins(iyet), zaman, fiil, harf, sıfat, mastar, zamir, şahıs*. Matematik terimi olan *çap* sözcüğü Ermeniceden alınmıştır.

Ödünçleme terimler Grek-Latin kökenli olup Batı dilleri aracılığıyla dile girmiştir. Doğrudan terim ödünçlenen dillerin başında Fransızca, İngilizce ve İtalyanca gibi diller vardır. Latince ve Eski Yunanca kökenli terim sayısı fizik ve matematik alanlarında daha çoktur. Eski Yunanca kökenli terimlere *aksiyom, atmosfer, hipotenüs, dinamik*, Latince kökenli terimlere *apsis, vektör, gravite* gibi örnekleri göstermek mümkündür. Bu terimlerin yine Fransızca, İngilizce gibi modern Batı dilleri aracılığıyla bütün dünya dillerine girdiği, uluslararası terim niteliği kazandığı söylenebilir.

Türetme yoluyla yapılan terimlerin sayısı çoktur. Genel olarak bu terimler taban+ek yapısındadır. Taban olarak 1) yalın kök; 2) türemiş kök; 3) birleşik sözcük kullanılabilmektedir.

Yalın kök+ek: *çok+gen, sert+lik, orta+ç, ün+lü, tek+lik, böl-en, sön-(ü)m;*

Türemiş kök+ek: *düzle-m, kesiş-(i)m, geril-me, belirt-eç, göçüş-me, iletken+lik, özdeş+lik;*

Birleşik sözcük+ek: *çokyüz+lü, çokterim+li, tekterim+li, aşırıiletken+lik.*

Terim yapmada kullanılan en işlek ekler: **+IXk, -mA, -(X)m** ekleridir. Daha az kullanılan **+IX, +sXz, -ç, -X, -GAn** gibi ekleri göstermek mümkündür. **+DAş, -(y)An, -gAç, -gX, -(y)XcX** eklerine birkaç örnekte rastlanmıştır. Tabanı türemiş kök olan terimlerde taban yapısında **-IAş, -IAAn, -IA** gibi isimden fiil yapma ekleri tespit edilmiştir (örn.: *iyonlaşma, buharlaşma, yarılanma, boğumlanma, noktalama (işaretleri), bağlaç*)

Sentaktik yöntem, yani söz birleşmesi terim yapmada kullanılan en işlek yoldur. Genel olarak, söz birleşmesi yoluyla yapılan terimler iki bileşenden ibarettir. Bu bileşenin ikinci unsuru daima isim (veya isim özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: isim-fiil), ilk unsuru ise isim veya sıfattır (veya sıfat özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: sayı, sıfat-fiil). Bundan yola çıkarak iki farklı yapı görmekteyiz: isim+isim ve sıfat+isim. İsim+isim olarak kurulan terimler **belirtisiz isim tamlaması** ve **iyeliksiz tamlama**¹⁷⁷ olarak önümüze çıkmaktadır. Sıfat+isim yapısındaki terimler sıfat tamlamalarıdır.

¹⁷⁷ Tamlanan unsurun iyelik eki almadığı tamlamalara veya bazı sıfat tamlaması türlerine Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında “*takısız tamlama*” denebilmektedir. *Demir kapı, taş köprü* gibi sıfat tamlaması olan yapıları bir kenara koyduğumuzda geriye sadece iyelik unsuru düşmüş *Top kapı(sı), Galata saray(ı), Ataköy* gibi yer adları kalmaktadır. Cumhuriyet döneminde birçok bilim dalında doğrudan iyelik eksiz olarak türetilmiş terimler veya başka adlandırmalar da vardır. **İyeliksiz tamlama** tabiri bu yapılar için kullanılmıştır: *Halkekmek, isim-fiil, sıfat-fiil, katsayı vs. Dilbilim, terimbilim, izdüşüm vs.* gibi yapıların Türkçenin isim tamlaması yapısına aykırı üretildikleri açıksa da, dile yerleşmiş, hatta başka Türk dillerinde de görülebilen bu yapıyı **iyeliksiz tamlama** olarak adlandıracağız.

Belirtisiz isim tamlaması: *enerji kuantumu, çevre uzunluğu, yarılanma süresi, atasözü, dilbilgisi, aitlik eki.*

İyeliksiz tamlama: *izdüşüm, gamma-bozunma, katsayı, açığortay, biçimbirimcik, lehçebilim, sesbirim.*

Sıfat tamlaması: *altın oran, irrasyonel sayı, kinetik enerji, üçüncü şahıs, altses, yantümce.*

3.2. Azerbaycan Türkçesinde Terim Yapıları

Azerbaycan Türkçesindeki terim yapılarını ortaya koymak için terim sözlükleri ve iki dilli Rusça-Azerbaycanca sözlükler, ansiklopedik sözlükler ve yüksek eğitim kurumları için kullanılan ders kitaplarından derlenen terimler incelenmiştir.

Toplam olarak 150 fizik-matematik kavramını karşılayan 160 terim ve 150 dilbilimi kavramını karşılayan 162 terim tahlil edilmiştir.

Terim yapma yollarının tahlil edilmesi sonucunda 300 kavramı karşılayan 322 terimden 65 terimin semantik yolla, 81 terimin ödünçleme yoluyla, 56 terimin morfolojik (türetme) yoluyla ve 120 terimin sentaktik (söz birleşmesi) yoluyla yapıldığı görülmüştür. Bu sonuçları aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Tablo 3.2.: Azerbaycan Türkçesinde Terim Yapma Yolları

	Matematik-Fizik	Dilbilimi	Toplam	Toplam (%)
Semantik	35	30	65	%20,2
Ödünçleme	48	33	81	%25,1
Morfolojik	39	17	56	%17,4
Sentaktik	38	82	120	%37,3
Toplam	160	162	322	

Görüldüğü gibi, Azerbaycan Türkçesinde semantik yolla yapılan terimlerin sayısı Türkiye Türkçesine göre daha fazladır. Semantik yolla yapılan terimlerin arasında 12 terim öz Türkçe köke dayanır, 53 terim Arapça-Farsça köklerine dayanır. Farsça alıntı sayısı çok az olup Arapçadan Azerbaycan Türkçesine geçen terimler hem fizik-matematik hem de dilbilimi terimlerinde çoğunluk oluşturmaktadır. Arapça

kökenli matematik ve fizik terimleri genel olarak bu bilim alanındaki temel kavramları karşılamaktadır: *maddä, hārākāt, güvvä, sahä, täzyig, dövrä, rütubät*. Farsça kökenli sözcükler incelediğimiz fizik ve matematik terimler arasında *kānar* örneği ile temsil edilmektedir. Arapça kökenli terimlerin sayısı dilbilimi alanında da çoktur. Fizik ve matematik alanında olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde kullanılan Arapça kökenli terimler bu bilim alanının temel kavramlarını karşılamaktadır. Arapça kökenli *sifät, heca, xəbär, üslubbiyyat, cümlä, mübtäda, nida, şäxs, ünsiyyät* gibi örnekler bulunmaktadır. Farsça kökenli dilbilimi terimi tespit edilmemiştir. Azerbaycan Türkçesinde Arapça-Farsça kökenli sözcüklerin sayısı diğer Türk dillerine göre daha çoktur.

Türetme yoluyla yapılan terimler taban+ek yapısındadır. Taban olarak 1) yalın kök; 2) türemiş kök; 3) birleşik sözcük kullanılabilir.

Yalın kök+ek: *näm+lik, çıx-ma, ud-ma, särt+lik, goş-ma, incä+lik, vur-ğu;*

Türemiş kök+ek: *buxarlan-ma, şüalan-ma, keçir-ici, bağla-(y)ıcı, daral-ma, galınlaş-ma;*

Birleşik sözcük+ek: *dilşünas+lığ, coxhäd+li, çoxüz+lü.*

Terim yapmada kullanılan en işlek ekler, **+IXQ, -mA** ekleridir. Daha az kullanılan **+IX, -XcX** gibi ekleri göstermek mümkündür. **+sXz, -(X)m** ekleri daha seyrek kullanılmıştır. Tabanı türemiş kök olan terimlerde taban yapısında **-IAş, -IAn** gibi isimden fiil yapma ekleri tespit edilmiştir (örn.: *ionlaşma, birləşmə, galınlaşma, gücləndirici, buxarlanma, adlandırma*).

Ödünçleme terimlerin çoğu Grek-Latin kökenli olup Batı dilleri aracılığıyla dile girmiştir. Latince ve Yunancadan giren terimler Azerbaycan Türkçesine çoğu durumda Rusça aracılığı ile geçmiştir. Grek ve Latin kökenli terim sayısı fizik ve matematik terimlerde biraz daha fazladır. Bu terimler genelde Rusçada kullanılan terimler olup bu dilden Azerbaycan Türkçesine geçmiştir. Eski Yunanca kökenli terimler olarak *elektron, teorem, perimetr, ion*. Latince kökenli terimler olarak *absis, vektör, gravitasiya, difraksiya* gibi örnekleri göstermek mümkündür.

Sentaktik yöntem, yani söz birleşmesi de terim yapmada kullanılan işlek bir yöntemdir. Genel olarak, söz birleşmesi yoluyla yapılan terimler iki bileşenden ibarettir. Bu bileşenin ikinci unsuru isim (veya isim özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: isim-fiil), ilk unsuru ise isim veya sıfattır (veya sıfat özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: sayı, sıfat-fiil). Bundan yola çıkarak iki farklı yapı görmekteyiz: isim+isim ve sıfat+isim. İsim+isim olarak kurulan terimler belirtisiz isim tamlaması ve iyeliksiz tamlama olarak önümüze çıkmaktadır. Sıfat+isim yapısındaki terimler sıfat tamlamalarıdır.

Belirtisiz isim tamlaması: *enerji kvantı, magnit sähäsi, sürtünmä güvväsi, mänsubbiyät şäkilçisi, säs telläri, gadın cinsi;*

İyeliksiz tamlama: *alfa-şüalar, beta-hissäciclär, dilönü sait, gayıdış növ, täsirlik hal, adlıg hal;*

Sıfat tamlaması: *diferensial tänlük, yarımkeçirici, harmonik rägs, gızıl orta, ikinci şäxs, incä sait, sözdüzäldici şäkilçi, baş cümlä.*

Yukarıda gösterdiğimiz sıkça rastlanan kelime grupları dışında bir terim sıfat fiil grubu (*tänbölän*) ve bir terim isim fiil grubu (*istilikvermä*) olarak kurulmuştur.

3.3. Kazakçada Terim Yapıları

Kazak dili terim yapılarını ortaya koymak için terim sözlükleri ve iki dilli Rusça-Kazakça sözlüklerden derlenen terimler incelenmiştir.

Toplam olarak 150 fizik-matematik kavramını karşılayan 157 terim ve 150 dilbilimi kavramını karşılayan 173 terim tahlil edilmiştir.

Terim yapma yollarının tahlil edilmesi sonucunda 300 kavramı karşılayan 330 terimden 17 terimin semantik yolla, 107 terimin ödünçleme yoluyla, 79 terimin morfolojik, yani türetme yoluyla ve 127 terimin sentaktik, yani söz birleşmesi yoluyla yapıldığı görülmüştür. Sonuçları aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Tablo 3.3.: Kazakçada Terim Yapma Yolları

	Matematik-Fizik	Dilbilimi	Toplam	Toplam (%)
Semantik	10	18	28	%8,5
Ödünçleme	55	41	96	%29
Morfolojik	48	26	74	%22,5
Sentaktik	44	86	130	%40
Toplam	157	171	328	

Kazakçada terimlerin yapılması için en seyrek başvuru yöntem, semantik yöntemdir. Semantik yolla yapılmış terimler arasında öz Türkçe kökler Arapça ve Farsça kökenli köklere göre daha fazladır. Semantik yolla yapılan 28 terimden sadece 8 terim Arapça veya Farsça kökenlidir. Arapça ve Farsça kökenli terimler bilim alanının temel kavramlarını karşılamaktadır.

Türetme yoluyla yapılan terimlerin sayısı daha fazladır. Türetme sonucunda yapılan terimler taban+ek yapısındadır. Taban olarak 1) yalın kök; 2) türemiş kök; 3) birleşik sözcük kullanılabilmektedir.

Yalın kök+ek: *qos-ındı, qıs-(ı)m, böl-üw, awır+lıq, sep+tık, et-(i)s.*

Türemiş kök+ek: *köbeyt-ındı, teñde-w, tarıl-uw, cazıl-(ı)m, bastaw+(ı)ş, ötkizgiş+tık.*

Birleşik sözcük+ek: *köpmağınalı+lıq, asqınötkizgiş+tık, cılıwsıyımdı+lıq.*

Terim yapmada kullanılan en işlek ekler: **+IIQ/+DIQ, -(U)w**. Daha az kullanılan **-ĞIş, -(I)m** gibi ekleri göstermek mümkündür. **+II/+DI, +şA, +sIz, -(I)s, -(I)ndI, -(I)Q, -şAQ** ekleri birkaç terim örneklerinde görülüp bunlarla daha az sayıda terim türetilmiştir.

Ödünçleme terimler arasında Latince ve Eski Yunanca kökenli terimler Kazakçaya çoğu durumda Rusça aracılığı ile geçmiştir. Bu gibi terimler bilhassa fizik ve matematik alanında çoktur. Eski Yunanca kökenli terimlere *elektron, teorema, perimetr, ion*, Latince kökenli terimlere *abstsissa, vektor, gravitatsiya, difraktsiya*

terimleri örnek gösterilebilir. Rusça kökenli terimlerin çoğu dilbilimi alanındadır: *rod*, *mujskoy rod*, *jenskiy rod*; *tok* (fizik terimi).

Söz birleşmesi, yoluyla terim yapmada kullanılan en işlek yöntemdir. Genel olarak, söz birleşmesi sonucunda oluşan terimler iki bileşenden ibarettir. Bu bileşenin ikincisi isim (veya isim özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: isim-fiil), ilk bileşeni ise isim veya sıfattır (veya sıfat özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: sayı, sıfat-fiil). Bundan yola çıkarak iki farklı yapı görmekteyiz: isim+isim ve sıfat+isim. İsim+isim olarak kurulan terimler belirtisiz isim tamlaması ve iyeliksiz tamlama olarak önümüze çıkmaktadır. Sıfat+isim yapısındaki terimler sıfat tamlamalarıdır.

Belirtisiz isim tamlaması: *üykeliş küşi, awırlıq küşi, şağıluw burışı, söz törkini, dawıs celbezegı, ana tili.*

İyeliksiz tamlama: *alfa-säwleler, gamma-ıdıraw, sözcasam, san esim, ataw septik.*

Sıfat tamlaması: *şalaötkizgiş, differentsialdıq teñdew, cartılay ıdıraw, erkin tüsüw, salt etistik, awızeki til, öli til, aşıq buwın.*

Yukarıda gösterdiğimiz sıkça rastlanan kelime grupları dışında iki terim isim-fiil grubu (*säwle şığaruw, cıluw berüw*), bir tane tekrar grubu (*tepe-teñdik*) tespit edilmiştir.

3.4. Özbekçede Terim Yapıları

Özbekçedeki terim yapılarını ortaya koymak için terim sözlükleri, iki dilli Rusça-Özbekçe sözlükleri, ansiklopedik sözlükler ve ders kitaplarından derlenen terimler incelenmiştir.

Toplam olarak 150 fizik-matematik kavramını karşılayan 156 terim ve 150 dilbilimi kavramını karşılayan 159 terim tahlil edilmiştir.

Terim yapma yollarının tahlil edilmesi sonucunda 300 kavramı karşılayan 315 terimden 41 terim semantik yolla, 96 terim ödünçleme yoluyla, 65 terim morfolojik,

yani türetme yoluyla ve 113 terim sentaktik, yani söz birleşmesi yoluyla yapıldığı görülmüştür. Bu sonuçları aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Tablo 3.4.: Özbekçede Terim Yapma Yolları

	Matematik-Fizik	Dilbilimi	Toplam	Toplam (%)
Semantik	16	25	41	%13
Ödünçleme	56	40	96	%30,5
Morfolojik	44	21	65	%20,6
Sentaktik	40	73	113	%35,9
Toplam	156	159	315	

Görüldüğü gibi, Özbekçede terimlerin yapılması için en seyrek başvurulmuş yöntem, semantik yöntemdir. Semantik yolla yapılanlardan 16 terim öz Türkçe köklere, 25 terim ise Arapça ve Farsça kökenli kelimelere dayanmaktadır. Arapçadan Özbekçeye geçen fizik ve matematik terimlerin sayısı çok değildir. Arapça kökenli matematik ve fizik terimleri genel olarak bu bilim alanındaki temel kavramları karşılamaktadır: *mâdda*, *harakat*, *quwwat*, *maxrac*. Farsça kökenli sözcükler incelediğimiz fizik ve matematik terimler arasında tespit edilmemiştir. Farsça ve Arapça kökenli terimlerin sayısı dilbilimi alanında biraz daha fazladır. Fizik ve matematik alanında olduğu gibi Özbekçede kullanılan Arapça ve Farsça kökenli terimler bu bilim alanının temel kavramlarını karşılamaktadır. Arapça kökenli *sifat*, *ma'nâ*, *imlâ*, *mayl*, *maqâl*, *talaffuz*, *fe'l*; Farsça kökenli *rawiş* örneği bulunmaktadır.

Türetme yoluyla yapılan terimler sayısı daha fazladır. Türetme sonucunda yapılan terimler taban+ek yapısındadır. Taban olarak 1) yalın kök; 2) türemiş kök; 3) birleşik sözcük kullanılabilmektedir.

Yalın kök+ek: *qattiq+lik*, *bâs+(i)m*, *böl+(i)ş*, *şaffâf+lik*, *un+li*, *rawiş+dâş*, *kömak+çi*.

Türemiş kök+ek: *yutil-(i)ş*, *parçalan-(i)ş*, *ötkaz-giç*, *töldiruw+çi*, *yumşa-ş*, *carañlilaş-(i)ş*.

Birleşik sözcük+ek: *köpma'nâli+lik, uslubşunâs+lik, tilşunâs+lik, köpburçak+lik, köpyâq+lik.*

Terim yapmada kullanılan en işlek ekler: **+liK, -(i)ş**. Daha az kullanılan **+çi, +Giç, +dâş, -ma** gibi ekleri göstermek mümkündür. **+li, +siz, +çan, -(i)m / -(u)m, -(i)K / -(u)K, -(u)w, -Gi/-Gu** ekleri birkaç terim örneklerinde görülüp işlek sayılmazlar. Tabanı türemiş kök olan terimlerde taban yapısında **-laş, -lan, -la** gibi isimden fiil yapma ekleri tespit edilmiştir (Örn.: *ionlaşış, parçalaş, parçalanış, nâmlaş, carañlilaşış*).

Ödünçleme terimler arasında bulunan Latince ve Eski Yunanca kökenli terimlerin çoğu Rusça aracılığı ile alınmıştır. Bu kabil terimlerin sayısı fizik ve matematik alanlarında daha fazladır. Yunanca kökenli terimlere örnek olarak *elektron, teorema, perimetr, ion*; Latince kökenli terimlere örnek olarak *abstsissa, vektor, gravitatsiya, difraktsiya* gibi terimleri göstermek mümkündür. Bunun dışında bazı terimler Rusça kökenlidir. Hem dilbilimi hem de fizik-matematik terimleri arasında Rusça kökenli terimler bulunmaktadır: (dilbilimi): *alfavit, rod, mujskoy rod, jenskiy rod*; (fizik-matematik): *tok, liniya, çastota*.

Söz birleşmesi, terim yapmada kullanılan en işlek yöntemdir. Genel olarak, söz birleşmesi sonucunda yapılan terimler iki bileşenden ibarettir. Bu bileşenin ikincisi isim (veya isim özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: isim fiil), ilk bileşeni ise isim veya sıfattır (veya sıfat özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: sayı, sıfat fiil). Bundan yola çıkarak iki farklı yapı görmekteyiz: isim+isim ve sıfat+isim. İsim+isim olarak kurulan terimler belirtisiz isim tamlaması ve iyeliksiz tamlama olarak önümüze çıkmaktadır. Sıfat+isim yapısındaki terimler sıfat tamlamalarıdır.

Belirtisiz isim tamlaması: *energiya kvanti, yarimyemiriliş dawri, işqalaniş kuçi, un payçalari, egalik qoşimçasi, tuşum kelişigi.*

İyeliksiz tamlama: *alfa-nurlar, gamma-yemiriliş, issiqliksiğim.*

Sıfat tamlaması: *magnitawiy maydân, sirtiy tarañlik, ikkihad, âltin nisbat, âld qoşimça, yasama söz, agglyutinativ tillar.*

Yukarıda gösterdiğimiz sıkça rastlanan kelime grupları dışında üç terim isim dativ grubu (*ârqa qatârga ôtiş, âld qatârga ôtiş, lablanmagan hâlatga ôtiş*) şeklinde kurulmuştur.

3.5. Tatarcada Terim Yapıları

Tatarcadaki terim yapılarını ortaya koymak için terim sözlükleri ve iki dilli Rusça-Tatarca sözlüklerinden derlenen terimler incelenmiştir.

Toplam olarak 150 fizik-matematik kavramını karşılayan 161 terim ve 150 dilbilimi kavramını karşılayan 174 terim tahlil edilmiştir.

Terim yapma yollarının tahlil edilmesi sonucunda 300 kavramı karşılayan 335 terimden 34 terimin semantik yolla, 89 terimin ödünçleme yoluyla, 73 terimin morfolojik, yani türetme yoluyla ve 129 terimin sentaktik, yani söz birleşmesi yoluyla yapıldığı görülmüştür. Bu sonuçları aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Tablo 3.5.: Tatarcada Terim Yapma Yolları

	Matematik-Fizik	Dilbilimi	Toplam	Toplam (%)
Semantik	11	23	34	%10,2
Ödünçleme	57	42	99	%29,5
Morfolojik	50	23	73	%21,8
Sentaktik	43	86	129	%38,5
Toplam	161	174	335	

Görüldüğü gibi, Tatarcada terimlerin yapılması için en seyrek başvurulmuş yöntem, semantik yöntemdir. Semantik yolla yapılan terimlerin arasında 14 terim öz Türkçe köke dayanır, 20 terim Arapça-Farsça kökenlidir. Arapçaya dayanan Tatarca fizik ve matematik terimlerin sayısı azdır. Arapça kökenli matematik ve fizik terimleri genel olarak bu bilim alanındaki temel kavramları karşılamaktadır: *matdä, xäräkät, kuwät*. Fizik ve matematik terimleri arasında Farsça kökenli terim tespit edilmemiştir. Farsça ve Arapça kökenli terimlerin sayısı dilbilimi alanında biraz daha fazladır. Fizik ve matematik alanında olduğu gibi Tatarcada kullanılan Arapça ve Farsça kökenli terimler bu bilim alanının temel kavramlarını karşılamaktadır. Arapça kökenli *sıyfät, mägnä, isím, müännäs, mäkäl, cümlä, xəbär*; Farsça kökenli *awaz, räwîş* gibi örnekler

bulunmaktadır. Genel olarak Tatarcada Arapça ve Farsça dillerinden geçen terim sayısı yüksek değildir.

Türetme yoluyla yapılan terimler taban+ek yapısındadır. Taban olarak 1) yalın kök; 2) türemiş kök; 3) birleşik sözcük kullanılabilmektedir.

Yalın kök+ek: *katı+lık, bas-(ı)m, bül-üw, egär+lík, kiräk+lík, tart-(ı)m.*

Türemiş kök+ek: *waklan-ma, nurlan-(ı)ş, ütkär-giç, aralaş-uw, almaş+lík, yañğıralaş-uw.*

Birleşik sözcük+ek: *küpkır+lík, küppüçmak+lík*

Terim yapmada kullanılan en işlek ekler, **+IIk, -Uw** ekleridir. Daha az kullanılan **+(Uw)çI, +GIç, -(I)ş, -(I)m** gibi ekleri göstermek mümkündür. **+II, -mA, -(I)k** ekleri az sayıda örnekte görülmüştür. Tabanı türemiş kök olan terimlerde taban yapısında **-IAş-, -IAn-** gibi isimden fiil yapma ekleri tespit edilmiştir (örn.: *ionlaşuw, aralaşuw, süyläşüw, tizläniş*).

Ödünçleme terimler arasında bulunan Latince ve Eski Yunanca kökenli terimlerin çoğu Rusça aracılığı ile alınmıştır. Bu tür terimlerin sayısı fizik ve matematik alanlarında daha fazladır. Yunanca kökenli terimlere *elektron, teorema, perimetr, ion*; Latince kökenli terimlere *abstsissa, vektor, gravitatsiya, difraktsiya* gibi terimleri örnek göstermek mümkündür. Bunun dışında Rusça kökenli bazı terimler de vardır ki bunların çoğu dilbilimi alanındadır: *nakloneniý, rod, mujskoy rod, jenskiy rod; tok* (fizik terimi).

Söz birleşmesi, terim yapmada kullanılan en işlek yöntemdir. Genel olarak, söz birleşmesi sonucunda yapılan terimler iki bileşenden ibarettir. Bu bileşenin ikincisi isim (veya isim özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: isim-fiil), ilk bileşeni ise isim veya sıfattır (veya sıfat özelliklerini taşıyan sözcükler, örn.: sayı, sıfat-fiil). Bundan yola çıkarak iki farklı yapı görmekteyiz: isim+isim ve sıfat+isim. İsim+isim olarak kurulan terimler belirtisiz isim tamlaması ve iyeliksiz tamlama olarak önümüze çıkmaktadır. Sıfat+isim yapısındaki terimler sıfat tamlamalarıdır.

Belirtisiz isim tamlaması: *energiya kvantı, magnit kırı,  sl k tartılışı, tawış yarıları, tartım kuşımçası, t ş m y n liş ;*

 yeliksiz tamlama: *alfa-nurlar, gamma-tarkaluw, cılısıyışlık, x l fiğıl, s zt zm , urtaklık isim, b y r k fiğıl;*

Sıfat tamlaması: *ik buw n, yarım t k rg , garmonik tirb niş, altın kısım, ik n i zat, alkuş m a, s zyasag  kuş m a, k  iml  fiğıl.*

Yukarıda gösterdiğimiz sıkça rastlanan kelime grupları dışında iki terim isim-fiil grubu (*c lılık k   w, söz yasaw*), birer tane de belirtili isim tamlaması (*matd ni  tıgızlığı*) ve dativ grubu (*parga  yl n w*) tespit edilmiştir.

3.6. Türk Dillerinde Terim Yapılarının Genel  zellikleri

Tezimizin araştırma kısmında beş Türk dilinin (Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca, Türkiye Türkçesi, Özbekçe) mevcut terim varlığı incelenmiştir. Bir fen bilimi (fizik-matematik) ve bir sosyalbilim (dilbilimi) olmak üzere iki bilim dalında yüz elişer temel kavram belirlenmiş, Rusça olarak terimlerin listesi yapılmış ve bu kavramların her Türk dilinde karşılıkları bulunmuştur. Terim kaynakları olarak ilk sırada mevcut terminolojik sözlükler ve genel dil sözlükleri, daha sonra iki dilli sözlükler, ilgili bilim dalının ansiklopedik sözlükleri ve bazı durumlarda ders kitapları kullanılmıştır.

Bazı kavramlar için birden fazla karşılığın bulunduğunu görmekteyiz. Bu durumlarda sözlükte yer alan ve dilde kullanılan her karşılık incelenmiştir. Böylece, 300 kavramı karşılamak için Azerbaycan Türkçesinde 322, Kazakçada 328, Tatarcada 335, Türkiye Türkçesinde 395,  zbek ede 315 karşılık bulunmuştur. Beş dildeki her bilim dalı için bulunan karşılık sayısını aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3.6.: Türk dillerinde kavram karşılıklarının dağılımı

Bilim dalı	Azerbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Türkiye Türkçesi	Özbekçe
Fizik-matematik	160	157	161	160	156
Dilbilimi	162	171	174	235	159
Toplam	322	328	335	395	315

Fizik-matematik terimlerine baktığımızda incelediğimiz beş dilde 150 kavramı karşılamak için ortalama olarak 160 terim kullanılmaktadır. Bazı kavramlar için alıntı bir terimin yanında Türkçe kökenli veya Türkçeleştirilmiş bir terim bulunmaktadır.

Az.:	<i>ikihödli – binom;</i>
Kaz.:	<i>qosmüşe – binom;</i>
Tat.:	<i>ikibuwin – binom; amplituda – külaç; küwät – egärlük; gadättän tış ütkäriwçänlik – superütkäriwçänlik;</i>
T.T.:	<i>iki terimli – binom; tekterimli – monom; çokterimli – polinom; yerçekimi – gravite; dikkenar – katet; yoğunlaşma – kondansasyon; soğurma – absorpsiyon;</i>
Öz.:	<i>ikkihad – binom, liniya – çiziq.</i>

Azerbaycan Türkçesinde bazı kavramlar için her karşılık alıntı sözcüktür, bir terimin kaynağı Rusça aracılığıyla girmiş Latince veya Yunanca kökler, diğer terimin kaynağı Arapça:

Az.: *gravitasiya – cazibä; inersiya – ätalät; minus – mänfi.*

Bir terim için birden fazla karşılık bulunmasının sebeplerinden biri, farklı Türkçe köklerin veya aynı kökle farklı eklerin kullanılmasıdır:

Tat.:	<i>ionizatsiya – ionlaşuw - ionlaştruw;</i>
T.T.:	<i>iyonizasyon – iyonlaşma;</i>
Öz.:	<i>ionizatsiya – ionlanış.</i>

Birkaç karşılığın bulunmasının bir başka sebebi, kavramı karşılamak için farklı Türkçe köklerin kullanılması veya aynı kökten farklı eklerle terim türetmedir:

Kaz.:	<i>cutuw – cutıluw; sıǵıluw – qısıluw; küşeytkiş – niǵaytqış;</i>
Tat.:	<i>waklawwçı – bülüwçi; nıklik – çıdamlık;</i>
T.T.:	<i>yükseltici – yükselteç; genişleme – genleşme;</i>
Öz.:	<i>yutiş – yutuliş; parçalaş – parçalaniş.</i>

Dilbilimi terimleri için de aynı yapı vardır. Bazı kavramlar için hem yabancı terim hem de Türkçe terim bulunmaktadır:

Az.:	<i>dissimilasiya – färgläşmä; mäna – anlam; bäläğät – ritorika – söz sänäti; leksika – söz fondu; dilçilik – dilşünaslıq;</i>
Kaz.:	<i>antonim – qarsı sözder; alfavit – älipbi, assimilyatsiya – ıqpal; affiks – qosımşa; infinitiv – tuyıq etistik; nominatsiya – ataw; orfografiya – cazılım; polisemiya – köpmaǵınalılıq; ritorika – şeşendik söz; lingvistika – til bilimi;</i>
Tat.:	<i>alfavit – älifba; delabializatsiya – irınsızlaşuw; jenskiy rod -müännäs – xatın-kız cınısı; nominatsiya – isımlaşuw; polisemiya – küpmägnälilik; ofitsial tili – räsmi til; lingvistika – til bilimi;</i>

T.T.:	<i>asimilasyon – benzeşme; vokal – ünlü; disimilasyon – aykırılaşıma; morphem – biçimbirim – şekil birimi; konsonant – ünsüz; etimoloji – kökenbilim;¹⁷⁸</i>
Öz.:	<i>alfavit – alifbâ; imlâ – orfografiya; uslubiyat – uslubşunâslık – stilistika; tilşunâslık – lingvistika.</i>

Aynı kavramın karşılanması için birden fazla Türkçe kökenli veya Türkçeleştirilmiş terim de kullanılabilmektedir. Bu ikiliğin bir kısmı bilim alanındaki farklı metot yaklaşımlarından kaynaklanmakta, terimlerin anlam alanlarında birtakım anlam farklılıklarına işaret etmektedir:

Az.:	<i>incä sait – dilönü sait; galın sait – dılarxası sait; çıxışlıg hal – bölüşdürücü hal – paylaşıdırıcı hal; galın sıra – arxa sıra;</i>
Kaz.:	<i>söz tuwdıruwşı affiks – sözcasam affiksteri; cay etis – belsendi etic; söz baylığı – sözdik quram;</i>
Tat.:	<i>kalın suzık – artkı rät suzığı; kümäklık isım – urtaklık isım; aralaşuw – süyläşüw; süz yasauw – süz yasalışı; tugan tıl – ana tili; süzlik fondı – süzlik xäzinäsi;</i>
T.T.:	<i>biçimbirimcik – biçimbirimsel değışke – dal biçim birimi; altses – sesbirimsel değışke – dal ses; belirsiz geçmiş zaman – öğrenilen geçmiş zaman – duyulan geçmiş zaman; hece düşmesi – hece yutumu; kalın ünlü – art ünlü; ödünç sözcük – alıntı söz – yabancı söz;</i>
Öz.:	<i>ârqa qatâr – qattiq qatâr; âld qatâr – yumşâq qatâr.</i>

Türkiye Türkçesinde fizik ve matematik alanında kavramları karşılamak için görüş ayrılığı tespit edilmediyse, dilbilimi alanında durum farklıdır. Aynı kavrama farklı karşılıklar bulunması, akademik kurumların veya bilim insanların farklı

¹⁷⁸ Türkiye Türkçesinde özleşme hareketleri sonucunda Arapça ve Farsça kökenli / öz Türkçe terim ikiliği hayli yaygındır: *isim -ad; sıfat – niteleyici; zamir – adıl; fil – eylem; cümle – tümce; hece – seslem* vs.

tercihlerinden kaynaklandığı gibi (örn.: *sedalı ünsüz – ötümlü ünsüz – yumuşak ünsüz – tonlu ünsüz* = İng. *voiced consonant*) bilim anlayışların zamanla değişmesinden de kaynaklanabilmektedir (Örn.: *kalın ünlü – art ünlü; ince ünlü – ön ünlü* = İng. *back vowel*).

Terim yapmada dört temel yol belirtilmiştir: Semantik yol, morfolojik yol, sentaktik yol ve ödünçleme. Her beş dilde de terim oluşturma sırasında bu yollara başvurulmuştur. Her bir terim yapma yolunu kullanma hacmi yüzde olarak tabloda verilmiştir:

Tablo 3.7.: Terim yapma yollarının kullanımı (%)

	Azerbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Türkiye Türkçesi	Özbekçe
Semantik	%20,2	%8,5	%10,2	%10,9	%13
Ödünçleme	%17,4	%22,5	%21,8	%27,6	%20,6
Morfolojik	%25,1	%29	%29,5	%13,4	%30,5
Sentaktik	%37,3	%40	%38,5	%48,1	%35,9

Her beş dilde de semantik yoluyla yapılan terim sayısı %10-13 arasındadır. Azerbaycan Türkçesinde Arapça ve Farsça terimlerin sayısı diğer dillere göre biraz daha fazladır (*täzyig, fasilä, händäsä, cazibä, mäxräc, ätalät, rägs, mänfi, ämsal* fizik ve matematikte; *sait, samit, növ, ünsiyyät, mübtäda, üslubiyyat* dilbiliminde). Bundan dolayı semantik yolla yapılan terim sayısı da daha fazladır.

Terimlerin semantik yolla oluşması kavramı karşılamak için genel dilde işlev gören bir sözcüğün yan veya mecaz anlam kazanmasıyla veya sözcüğün var olan anlamlarından birinin esas alınmasıyla oluşmaktadır:

	Fizik – matematik	Dilbilimi
Az.:	<i>dalğa, kök</i>	<i>boğaz, dil</i>
Kaz.:	<i>tolqın, tübir</i>	<i>kömey, til</i>

Tat.:	<i>dulkın, tamır</i>	<i>bugaz, tıl</i>
T.T.:	<i>dalga, kök</i>	<i>boğaz, dil</i>
Öz.:	<i>tölqin, ildiz</i>	<i>böğiz, til</i>

Terim olarak kullanılmak üzere genel söz varlığından alınan sözcük bazen birkaç bilim dalında terim olabilmektedir. İncelediğimiz terimler arasında da böyle bir terime rastlanmıştır: *Kök* sözcüğü (ve diğer dillerde kök anlamında kullanılan sözcükler) hem matematikte hem de dilbiliminde terim olarak kullanılmaktadır. Sadece Özbekçede dilbilimi alanında *kök* (*sözün kökü*) anlamında kullanılan terim başka bir anlam bakımından yakın olan sözcükle ifade edilmiştir:

	Fizik – matematik	Dilbilimi
Az.:	<i>kök</i>	<i>kök</i>
Kaz.:	<i>tübir</i>	<i>tübir</i>
Tat.:	<i>tamır</i>	<i>tamır</i>
T.T.:	<i>kök</i>	<i>kök</i>
Öz.:	<i>ildiz</i>	<i>özak</i>

Türetme yoluyla yapılan terim sayısı, semantik yolla yapılan terimlerde olduğu gibi yine her beş dilde neredeyse aynıdır ($\approx$ %25). Her beş dilde de türetme sonucunda yapılan terimler tabana yapım eklerin gelmesi ile oluşmuştur. Taban, yalın kök, türemiş kök veya birleşik sözcük olabilmektedir. Yalın kök olarak isim ve fiil kökleri bulunmaktadır. Türemiş kökler çoğu zaman fiil tabanlarıdır (fiil köküne çatı eklerin gelmesiyle oluşur). Birleşik sözcükler olan tabanlar sıfat tamlaması biçimindedir:

	İsim kökü+ek	Fiil kökü+ek	Fiil tabanı+ek	Birleşik sözcük+ek
Az.:	<i>särt+lik</i>	<i>böl+mä</i>	<i>keçir+ici</i>	<i>çoxmānalı+lıg</i>

	<i>tän+lik</i> <i>tamam+lıg</i> <i>incä+lik</i>	<i>sön+mä</i> <i>äri+mä</i> <i>goş+ma</i>	<i>galınlaş+ma</i> <i>bağla(y)+ıcı</i> <i>daral+ma</i>	<i>dilşünas+lıg</i> <i>çoxhäd+li</i> <i>çoxüz+lü</i>
Kaz.:	<i>teñ+dik</i> <i>ara+lıq</i> <i>esim+dik</i> <i>esim+şe</i>	<i>böl+üw</i> <i>öş+üw</i> <i>balq+uw</i> <i>et+(i)s</i>	<i>ötkiz+giş</i> <i>teñde+w</i> <i>cuwanda+w</i> <i>tarıl+uw</i>	<i>köpmağınalı+lıq</i> <i>asqınötkizgiş+tik</i> <i>cıluwsıymdı+lıq</i>
Tat.:	<i>tigız+lík</i> <i>ara+lık</i> <i>suz+ık</i> <i>tämam+lık</i>	<i>bül+üw</i> <i>sün+üw</i> <i>er+üw</i> <i>kıl+(i)ş</i>	<i>ütär+gıç</i> <i>tigızlä+mä</i> <i>kılınay+uw</i> <i>taray+uw</i>	<i>küpmägnäli+lík</i> <i>küpkır+lık</i> <i>küppuçmak+lık</i>
T.T.:	<i>sert+lik</i> <i>ara+lık</i> <i>ün+lü</i> <i>söz+cük</i>	<i>böl+me</i> <i>sön+(ü)m</i> <i>eri+me</i> <i>vur+gu</i>	<i>ilet+ken</i> <i>denkle+m</i> <i>bağla+ç</i> <i>yükle+m</i>	<i>çokyüz+lü</i> <i>çokterim+li</i> <i>tekterim+li</i> <i>aşırıletken+lik</i>
Öz.:	<i>teñ+lik</i> <i>åra+liq</i> <i>un+li</i> <i>kömak+çi</i>	<i>böl+(i)ş</i> <i>sön+(i)ş</i> <i>er+(i)ş</i> <i>bäs+(i)m</i>	<i>ötkaz+giş</i> <i>teñla+ma</i> <i>nurlan+(i)ş</i> <i>bağlâw+çi</i>	<i>köpma'nâli+lik</i> <i>uslubşunâs+lik</i> <i>tilşunâs+lik</i> <i>köpyâq+lik</i>

Türetme sonucunda oluşmuş terimlerin eklerine bakılırsa her beş dilde en çok kullanılan isimden isim yapma eki **+IXk** ekidir. Fiilden isim yapma ekleri arasında en sıkça başvurulan ekler, fiil kökünde veya tabanında ifade edilen hareketin adlandırılması için elverişli olan **-(X)m**, **-(X)ş**, **-mA** ve **-X** ekleridir.

Türetme yoluyla yapılmış terimlerin eklerinin her beş dilde karşılaştırılması sonucunda aşağıdaki ortak ekler tespit edilmiştir:

Tablo 3.8.: Terim oluşturma sırasında kullanılan ortak ekler

	Azerbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Türkiye Türkçesi	Özbekçe
+LXK	+IXQ	+IIQ/+DIQ	+IIk	+IXk	+lik
+CX	+çX	+şI	+çI	+CX	+çi
+LX	+IX	+II/+DI	+II	+IX	+li
+sXz	+sXz	+sIz	+sIz	+sXz	+siz
-MA	-mA	-mA/-bA	-mA	-mA	-ma
-(X)m	-(X)m	-(I)m	-(I)m	-(X)m	-(i)m/-(u)m
-(X)ş	-(X)ş	-(I)s/-(I)ş	-(I)ş	-(X)ş	-(i)ş
-(y)XcX	-(y)XcX	-(Uw)şI	-(Uw)çI	-(y)XcX	-(g)Uwçi

Ödünçleme terim sayısı Kazakça, Tatarca ve Özbekçe de tüm terim yapma yöntemlerinin ortalama olarak %31'ini oluşturmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde bu rakam biraz daha düşüktür (%25,1). Türkiye Türkçesinde ödünçleme terim sayısı diğer dört dile göre daha da düşüktür (%13,4). Bu durumu, XX. yüzyılda dilde gerçekleştirilmiş Türkçeleştirme faaliyetleri ile izah etmek mümkündür. Diğer Türk dillerinde alıntı sözcükler terim olarak kullanılmaya devam edilirken Türkiye Türkçesinde çoğu kavramlar için Türkçe terimler yaratılmıştır. Bu terimlerden bazıları tutmuş ve dile yerleşmiştir (*katsayı, çizgi, eksi, düzlem, çözgen, ek, özne, yüklem, çatı, ünlem*), bazıları ise alıntı terimin yanında kullanılmaya devam etmektedir (*gravite – yerçekimi, dik kenar – katet, kondansasyon – yoğunlaşma, ünlü – vokal, ünsüz – konsonant, asimilasyon – benzeşme*).

Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca ve Özbekçe uzun zaman Rusça tesiri altında kaldıklarından dolayı bu dilden kendi terminolojik söz varlığına çok sayıda terim kazandırmışlardır. Bu bakımdan bu dört dilde terminolojide bir ortaklık sağlandığını görebiliriz. Söz konusu terimlerin önemli kısmı Latince ve Eski Yunanca kökenli olduğundan Türkiye Türkçesinde aynı alıntı köklerle karşılanmaktadır:

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Özbekçe
<i>Fizik ve Matematik</i>				
<i>aksiyom</i>	<i>aksiom</i>	<i>aksioma</i>	<i>aksioma</i>	<i>aksioma</i>
<i>apsis</i>	<i>absis</i>	<i>abstsissa</i>	<i>abstsissa</i>	<i>abstsissa</i>
<i>atmosfer</i>	<i>atmosfer</i>	<i>atmosfera</i>	<i>atmosfera</i>	<i>atmosfera</i>
<i>diferansiyel</i>	<i>diferensial</i>	<i>differentzial</i>	<i>differentzial</i>	<i>differentzial</i>
<i>difüzyon</i>	<i>diffuziya</i>	<i>diffuziya</i>	<i>diffuziya</i>	<i>diffuziya</i>
<i>dinamik</i>	<i>dinamika</i>	<i>dinamika</i>	<i>dinamika</i>	<i>dinamika</i>
<i>elektroliz</i>	<i>elektroliz</i>	<i>elektroliz</i>	<i>elektroliz</i>	<i>elektroliz</i>
<i>elektrolit</i>	<i>elektrolit</i>	<i>elektrolit</i>	<i>elektrolit</i>	<i>elektrolit</i>
<i>elektron</i>	<i>elektron</i>	<i>elektron</i>	<i>elektron</i>	<i>elektron</i>
<i>enerji</i>	<i>enerji</i>	<i>energiya</i>	<i>energiya</i>	<i>energiya</i>
<i>faktöriyel</i>	<i>faktorial</i>	<i>faktorial</i>	<i>faktorial</i>	<i>faktorial</i>
<i>fonksiyon</i>	<i>funksiya</i>	<i>funktsiya</i>	<i>funktsiya</i>	<i>funktsiya</i>
<i>formül</i>	<i>formul</i>	<i>formula</i>	<i>formula</i>	<i>formula</i>
<i>hiperbol</i>	<i>hiperbola</i>	<i>giperbola</i>	<i>giperbola</i>	<i>giperbola</i>
<i>hipotenüs</i>	<i>hipotenuz</i>	<i>gipotenuza</i>	<i>gipotenuza</i>	<i>gipotenuza</i>
<i>impuls</i>	<i>impuls</i>	<i>impuls</i>	<i>impuls</i>	<i>impuls</i>
<i>integral</i>	<i>integral</i>	<i>integral</i>	<i>integral</i>	<i>integral</i>
<i>iyon</i>	<i>ion</i>	<i>ion</i>	<i>ion</i>	<i>ion</i>

<i>katet</i>	<i>katet</i>	<i>katet</i>	<i>katet</i>	<i>katet</i>
<i>kondansasyon</i>	<i>kondensasiya</i>	<i>kondensatsiya</i>	<i>kondensatsiya</i>	<i>kondensatsiya</i>
<i>koordinat</i>	<i>koordinat</i>	<i>koordinata</i>	<i>koordinata</i>	<i>koordinata</i>
<i>lens</i>	<i>linza</i>	<i>linza</i>	<i>linza</i>	<i>linza</i>
<i>optik</i>	<i>optika</i>	<i>optika</i>	<i>optika</i>	<i>optika</i>
<i>ordinat</i>	<i>ordinat</i>	<i>ordinata</i>	<i>ordinata</i>	<i>ordinata</i>
<i>paralel</i>	<i>paralel</i>	<i>parallel</i>	<i>parallel</i>	<i>parallel</i>
<i>silindir</i>	<i>silindr</i>	<i>tsilindr</i>	<i>tsilindr</i>	<i>tsilindr</i>
<i>simetri</i>	<i>simmetriya</i>	<i>simmetriya</i>	<i>simmetriya</i>	<i>simmetriya</i>
<i>teorem</i>	<i>teorem</i>	<i>teorema</i>	<i>teorema</i>	<i>teorema</i>
<i>vektör</i>	<i>vektor</i>	<i>vektor</i>	<i>vektor</i>	<i>vektor</i>
<i>Dilbilimi</i>				
<i>akustik</i>	<i>akustika</i>	<i>akustika</i>	<i>akustika</i>	<i>akustika</i>
<i>argo</i>	<i>argo</i>	<i>argo</i>	<i>argo</i>	<i>argo</i>
<i>asimilasyon</i>	<i>assimilyasiya</i>	<i>assimilyatsiya</i>	<i>assimilyatsiya</i>	<i>assimilyatsiya</i>
<i>morfem</i>	<i>morfem</i>	<i>morfema</i>	<i>morfem</i>	<i>morfema</i>
<i>transliterasyon</i>	<i>transliterasiya</i>	<i>transliteratsiya</i>	<i>transliteratsiya</i>	<i>transliteratsiya</i>
<i>fonem</i>	<i>fonem</i>	<i>fonema</i>	<i>fonema</i>	<i>fonema</i>
<i>fonoloji</i>	<i>fonologiya</i>	<i>fonologiya</i>	<i>fonologiya</i>	<i>fonologiya</i>
<i>etimoloji</i>	<i>etimologiya</i>	<i>etimologiya</i>	<i>etimologiya</i>	<i>etimologiya</i>

Örneklerden görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca ve Özbekçede Rusçadan alınan terimlerde **-tsiya** (-ция) ile biten sözcükler Türkiye Türkçesinde aynı kök ve Latince sözcüklerde **-s(z)yon** ile (*diffuziya – difüzyon, assimilatsiya – asimilasyon, transliteratsiya – transliterasyon*), Yunanca sözcüklerde **-i** ile (*energiya – enerji, simmetriya – simetri, fonologiya – fonoloji, etimologiya – etimoloji*) karşılanmaktadır. Bunun dışında yine aynı dört dilde Rusça aracılığıyla alınan terimlerde sonu dişilik eki **-a** ile bitenlerde Türkiye Türkçesinde bu ek doğal olarak kullanılmamaktadır: *teorema – teorem, morfema – morfem, akustika – akustik, optika – optik, formula – formül*.

Bazı kavramlar için Türkiye Türkçesinde, Türkçe kökenli terim kullanılmıştır. Bu bakımdan terim ortaklığı bozulmaktadır. Bazı durumlarda ise ortaklık başka bir dil tarafından bozulmaktadır (Azerbaycan Türkçesi, Kazakça):

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Özbekçe
<i>Fizik ve Matematik</i>				
<i>artı</i>	<i>plyus</i>	<i>plyus</i>	<i>plyus</i>	<i>plyus</i>
<i>çap</i>	<i>diametr</i>	<i>diametr</i>	<i>diametr</i>	<i>diametr</i>
<i>çevre uzunluğu</i>	<i>perimetr</i>	<i>perimetr</i>	<i>perimetr</i>	<i>perimetr</i>
<i>deneme</i>	<i>eksperiment</i>	<i>eksperiment</i>	<i>eksperiment</i>	<i>eksperiment</i>
<i>eksi</i>	<i>minus</i>	<i>minus</i>	<i>minus</i>	<i>minus</i>
<i>eylemsizlik</i>	<i>inersiya</i>	<i>inertsiya</i>	<i>inertsiya</i>	<i>inertsiya</i>
<i>genlik</i>	<i>amplitud</i>	<i>amplituda</i>	<i>amplituda</i>	<i>amplituda</i>
<i>hareket</i>	<i>härakat</i>	<i>qozğalı</i>	<i>xäräkät</i>	<i>harakat</i>
<i>izdüşüm</i>	<i>proyeksiya</i>	<i>proektsiya</i>	<i>proektsiya</i>	<i>proektsiya</i>

<i>kırınım</i>	<i>difraksiya</i>	<i>difraksiya</i>	<i>difraksiya</i>	<i>difraksiya</i>
<i>kök işareti</i>	<i>radikal</i>	<i>radikal</i>	<i>radikal</i>	<i>radikal</i>
<i>köşegen</i>	<i>diagonal</i>	<i>diagonal</i>	<i>diagonal</i>	<i>diagonal</i>
<i>yörünge</i>	<i>trayektoriya</i>	<i>traektoriya</i>	<i>traektoriya</i>	<i>traektoriya</i>
Dilbilimi				
<i>biçimbirimcik</i>	<i>allomorf(em)</i>	<i>allomorf</i>	<i>allomorf</i>	<i>allomorf(a)</i>
<i>altses</i>	<i>allofon</i>	<i>allofon</i>	<i>allofon</i>	<i>allofon(a)</i>
<i>zıt anlamlı kelime</i>	<i>antonim</i>	<i>antonim</i>	<i>antonim</i>	<i>antonim</i>
<i>boğumlanma</i>	<i>artikulyasiya</i>	<i>artikulyatsiya</i>	<i>artikulyatsiya</i>	<i>artikulyatsiya</i>
<i>ek</i>	<i>affiks</i>	<i>affiks</i>	<i>affiks</i>	<i>affiks</i>
<i>zaman</i>	<i>zaman</i>	<i>şaq</i>	<i>zaman</i>	<i>zamân</i>
<i>fiil (eylem)</i>	<i>fel</i>	<i>etistik</i>	<i>figıl</i>	<i>fe'l</i>
<i>lehçebilim</i>	<i>dialektologiya</i>	<i>dialektologiya</i>	<i>dialektologiya</i>	<i>dialektologiya</i>
<i>artzamanlılık</i>	<i>diaxroniya</i>	<i>diaxroniya</i>	<i>diaxroniya</i>	<i>diaxroniya</i>
<i>sıfat</i>	<i>sifât</i>	<i>sın esim</i>	<i>sıyfât</i>	<i>sifat</i>
<i>isim</i>	<i>isim</i>	<i>zat esim</i>	<i>isım</i>	<i>ât</i>
<i>devrikleme</i>	<i>inversiya</i>	<i>inversiya</i>	<i>inversiya</i>	<i>inversiya</i>
<i>anlambilim</i>	<i>semantika</i>	<i>semantika</i>	<i>semantika</i>	<i>semantika</i>
<i>eş anlamlı kelime</i>	<i>sinonim</i>	<i>sinonim</i>	<i>sinonim</i>	<i>sinonim</i>

<i>eşzamanlılık</i>	<i>sinxroniya</i>	<i>sinxroniya</i>	<i>sinxroniya</i>	<i>sinxroniya</i>

Sentaktik yolla, yani söz birleşmesi yoluyla yapılan terimler Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca ve Özbekçede ortalama olarak %37, Türkiye Türkçesinde bu rakam %48,1 kadar yükselmektedir. Söz birleşmesi sonucunda yapılan terimler genel olarak iki sözcüğün birleşmesi sonucunda meydana gelmiştir. İki sözcük birleşme sırasında söz dizimi ilişkisini yaratan herhangi bir morfolojik göstergeye ihtiyaç duyulmadığı zaman, terimler iyeliksiz tamlama veya sıfat tamlaması şeklinde önümüzde çıkmaktadır. Bazı dillerde (Kazakça, Tatarca) isim fiil grubunun örnekleri az sayıda bulunmaktadır. İki sözcüğün birleşmesi sırasında eklere ihtiyaç duyulduğunda yeni terimler belirtisiz isim tamlaması şeklinde kurulmaktadır. Tatarcada belirtili isim tamlaması olarak kurulan terimlerin birkaç örneği bulunmaktadır. Her dilde de en çok kullanılan söz öbeği türü sıfat tamlaması ve belirtisiz isim tamlamasıdır.

İncelediğimiz beş dildeki terimlerle ilgili aşağıdaki sonuçlara varmak mümkündür:

1) Semantik yolla yapılan terimler her dilde de Türkçe (öz Türkçe veya yerlileşmiş Arapça-Farsça) köklere dayanmaktadır; Arapça-Farsçaya dayanan terim sayısı öz Türkçe sözcüklere göre daha yüksektir. Arapçanın özellikle X. yüzyıldan sonra din, bilim ve yönetim dili olarak, Farsçanın ise edebiyat dili olarak yayılması Türk dillerini etkilemiş, bundan dolayı bilim dalındaki çoğu temel kavramlar Farsça ve özellikle Arapça kökenli sözcüklerle karşılanmıştır. Semantik yöntem, genel dildeki kelimelerin anlam genişlemesi veya daralması yoluyla terim anlamı kazanmasını ifade etmektedir.

2) Morfolojik yol, yani türetme yolu, sıkça başvurulanan yollardan birisidir, yeni terimler taban+ek yapısına göre yapılmaktadır. Taban yalın kök, türemiş kök, birleşik sözcük şeklinde olabilmektedir; her dilde terim yapmak için en çok kullanılan +lık isimden isim yapma eki ve -(I)ş, -(I)m, -mA ve -Uw (Kazakça, Tatarca ve Özbekçe) fiilden isim ekleridir;

3) Ödünçleme terimler arasında Latince ve Eski Yunanca köklere dayalı terimler bulunmaktadır. Bu terimler Türkiye Türkçesine çoğu durumlarda Fransızca aracılığıyla, kalan dört dile Rusça aracılığıyla girmiştir ve aracı dilin özelliklerini yansıtmaktadır;

4) Sentaktik, yani söz birleşmesi yoluyla yaratılan terimler arasında en çok belirtisiz isim tamlaması ve sıfat tamlaması şeklinde kurulan terimler mevcuttur.

İnceleme konusu olan Türk dillerindeki terim yapma yollarının büyük ölçüde benzer ve çok yakın olduğu söylenebilir. Bu dillerin çok sağlam tipolojik ortaklıkları hem yöntem olarak benzer yaklaşımları zorunlu kılmakta, hem de ortak morfolojik ve sentaktik yapıların kullanılmasını gerektirmektedir. Örnekleriyle ortaya koyduğumuz bu ortaklıklar, terim yapmada ortak köklerin ve morfolojik veya sentaktik olarak ortak yapıların kullanılması hâlinde terim varlığında kuvvetli bir ortaklığın sağlanabileceğini göstermektedir. Bu süreçte morfolojik ve sentaktik yapı genel Türkçenin zorunlu kıldığı tipolojik bir ortaklık alanı olarak ortaya çıkarken, semantik alan, yani ortak köklerin tespiti ve terimlerin bu ortak köklerden türetilmesi ise bilim insanlarının ve aydınların seçimine bırakılmış gibi görünmektedir. Türkiye Türkçesinde daha çok, Kazakçada ise diğer Türk dillerine göre daha çok görülen *lehçeye özgülük*, Türk dilleri için birleştirici değil, ayırıcı bir tesir yaratmaktadır. (Diğer Türk dillerinde kullanılan *fil* yerine T.T. *eylem*, Kaz. *etistik* terimlerinin kullanılması gibi).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLERİNDE ORTAK TERMINOLOJİ GELİŞTİRME İMKÂN VE YÖNTEMLERİ

4.1. Tartışmalar, Öneriler ve Faaliyetler

Türk dillerinde terminoloji oluşturma ve Türk dilleri için ortak terminoloji oluşturma sorunu ve çözülmesi için ilmi yaklaşımlar ilk defa I. Türkoloji Kongresinde tartışılmıştır. 1926 yılında Bakü’de gerçekleşen kongrenin VIII. oturumu terminoloji sorunlarına ayrılmıştır. Oturum sırasında Türk dillerinde terminoloji düzenleme ve ortak terminoloji oluşturma imkânları üzerine beş tebliğ sunulmuştur:

1. A. R. Zifeldt’in *Türk Dillerinde Bilim Terminoloji Yaratılması İlkeleri Üzerine*;
2. B. V. Çobanzade’nin *Bilim Terminolojinin Sistemi Üzerine*;
3. H. B. Zeynalli’nin *Türk Dillerinde Bilim Terminolojisinin Sistemi Üzerine*;
4. H. E. Odabaş’ın *Türk Dillerinde Terminoloji*;
5. A. B. Baytursun’un *Kazak Terminolojisinin İlkeleri Üzerine*.¹⁷⁹

H. B. Zeynalli’nin ifadesine göre 1917 yılına kadar Türk dillerinde gelişmiş ve oturmuş bilim terminolojisi olmamıştı. Her mütercim veya her yazar belli bir kavramı karşılamak için kendi tercihi ve amacına göre en uygun sözcüğü veya terimi kullanarak terim birliği hakkında düşünmemekteydi. Hem orijinal hem de çeviri edebiyatını yaratma ihtiyacı her Türk dili için düzgün ve sabit bir terminolojinin geliştirilmesini talep etmiştir.¹⁸⁰

Türk dillerinin kelime kökleri, yapım ekleri ve çoğu gramer özellikleri yakın olmasına rağmen Türk halklarının değişik yaşam tarzları son zamanlarda dillerinde lehçe farklılıkları yaratmıştır. Özellikle farklı Türk dillerinde bir kavramın aktarılması için birkaç sözcüğün bulunması (Örneğin “beden ve beden yapısı” kavramları için

¹⁷⁹ Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet), Baku, Nagil Evi, 2011.

¹⁸⁰ Hanafî B. Zeynallı, “O Sisteme Naučnoy Terminologii v Tyurkskih Yazıkah”, Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet), Baku, Nagil Evi, 2011, s.254.

vücut, çelim, endam, beden, can) ya da bir sözcüğün farklı kavramlara tekabül etmesi (Örneğin, -dan almak ve için tutmak) “dilde bir kaos oluşturmuş ve Türk halklarının ne kadar bölünmüş bir halde yaşadıklarını göstermektedir. Bu kaosun çözülmesi için ortak terminoloji oluşturma sürecinde en yaygın kök ve gövdelerin, özellikle bu kök ve gövdeler yazılı eserlerde kaydedilmiş bulunuyorsa kullanması çok önemlidir”.¹⁸¹

Böyle sebeplerden dolayı bütün Türk dilleri için ortak terminolojinin geliştirilmesinin pek mümkün olmadığını ifade eden Zeynallı, yöntem olarak Türk dillerini dil özelliklerine göre gruplandırarak her grup için ayrı ortak terminoloji geliştirmek gerektiğini söylemiştir. Birkaç grup Türk dilleri için ortak terminoloji geliştirildikten sonra ise diğer Türk dilleri de kendilerine daha yakın grubu seçerek o dildeki terminolojiden istifade edebilecektir.

Ortak terminoloji geliştirme ilkeleri olarak Zeynallı ilk önce ana dilin (her Türk toplumunun kendi dilinin) imkanlarını kullanmayı teklif etmiştir. Dillerin söz varlığı analiz edilirse Türk dillerinin bir “fiil dili” olduğu ortaya çıkacaktır; yani Türk dillerinin temeli fiillerden oluşmaktadır. Örnek olarak yaygın kullanılan fiillerin farklı anlamlarını gösteren Zeynallı, fiillere farklı ekler eklendiğinde ilmî terminolojinin oluşturulması için zengin bir malzeme ortaya çıktığını söylemiştir.¹⁸²

Dilin yabancı sözcüklerden oluşan tabakasına gelince Zeynallı Türk dillerinde karşılığı bulunmayan Arapça ve Farsça terimlerin olduğu gibi bırakılmasını teklif etmiştir. Dünya kültürü ekonomi ve teknoloji bakımından şu an Avrupa’da geliştiği için Doğu milletlerinin ve özellikle Türk halklarının bu gelişmeleri kaçınılmaz bir şekilde kabul edeceklerinden dolayı Batı terimlerinin Türk dillerine girmesi doğal bir süreç olacaktır. Zeynallı, Batı kökenli terimleri iki gruba ayırmıştır: 1) Tüm milletler tarafından benimsenmiş terimler (*metan, etan, fenol, asetil, basofillum vb*) ve 2) Yabancı sözcüklerin kök ve gövdelerini alarak alıcı dilin kurallarına uygulanmış veya çevrilmiş terimler. İlk gruba giren terimleri aynen ödünçlenmeli; ikinci grup terimleri ise Türk dilinde uygun biçim bulunmadığı veya terimin karşılığı için dilin iç imkanları

¹⁸¹ Zeynallı, **a.g.e.**, s. 258.

¹⁸² Zeynallı, **a.g.e.**, s. 260-261.

esasinda uygun sözcük üretilmesi henüz mümkün olmadığı durumlar hariç, Türkçe olarak oluşturulmalıdır.¹⁸³

Ödünçleme yoluna gidilirken oluşturulacak terimin yabancı dilden sadece kökü alınmalıdır. Türk dilinde kabul görmüş veya kullanılmakta olan yabancı sözcükler ve terimler olduğu gibi bırakılmalıdır. Alıntı köklere Türk diline has olan ekler getirilmelidir.¹⁸⁴

Böylece Zeynallı, ortak terminoloji oluşturmanın ilk adımı olarak ilmî yöntemlerin belirlenmesini ve dilleri özelliklerine göre gruplandırılmasını görmektedir. Yeni terimler oluşturulduğu zaman her şeyden önce Türkçe kök ve eklerden istifade edilmeli. Dile yerleşmiş olan yabancı sözcükler olduğu gibi bırakılmalı, özellikle uzun zaman içerisinde çoğu Türk dillerinde kullanmakta olan Arapça ve Farsça sözcükler dilin öz malı olarak kabul edilmelidir. Türk dilleri tarafından benimsenmiş yabancı terimlerin dil üzerindeki etkisi incelenmeli ve yabancı sözcüklerin Türk dili gramerine uygun olarak kullanılması ve türetilmesi sağlanmalıdır (Zeynallı'nın verdiği örneğe göre *saadet* sözcüğünden *mesut* değil *saadetli* sıfatı türetilmeli). Son olarak ise terminoloji çalışmaları sırasında tüm ayrıntıları araştırarak ve bu kongre tarzında çalışmalara rehberlik edecek bir ilmî merkezinin kurulması zaruridir.¹⁸⁵

Kongrenin diğer sunucusu H. E. Odabaş da Türk dillerinde ilmî terminolojinin ancak 1917 yılından sonra gelişmeye başladığını dile getirmiştir. Terim oluşturmada özerk Türk cumhuriyetlerinin ve bölgelerinin halk eğitim otoriteleri birtakım sebeplerden dolayı Türk dillerinin birbirinden izole olmasına yol açan kendi dillerine özel söz varlığı temelinde ilmî terminoloji geliştirme yolunu tutmuşlardır. Odabaş'ın fikrine göre, sayı bakımından küçük olan Türk halkları (Balkarlar, Karaçaylar, Kumuklar, Kırım Tatarları, Başkurtlar, Türkmenler) kendi ilmî terminolojik sistemlerini geliştiremediklerinden nüfusça kalabalık olan Türk halklarının ve dil

¹⁸³ Zeynallı, **a.g.e.**, s. 256-257.

¹⁸⁴ Zeynallı, **a.g.e.**, s. 258-259.

¹⁸⁵ Zeynallı, **a.g.e.**, s. 262.

bakımından kendilerine daha yakın olan Türk halklarının terminolojilerinden istifade edebilmelidir.¹⁸⁶

Bu parametreler hesaba alındığında Odabaş'a göre aşağıdaki yöntemler takip edilmelidir. İlk önce, sosyal ve tarihî nedenlerden dolayı Türk dillerine girmiş ve kullanılmakta olan Arapça ve Farsça terimler dillerde olduğu gibi serbest bırakılmalıdır. Ancak bu alıntı terimler gözden geçirilerek ortak bir imlaya uygulanmalı. Soyut-felsefî ve ideolojik alanlarda Türk dilleri Arapçadan büyük ölçüde etkilenmiştir ve alanlarla ilgili söz varlığı benimsemiştir, bu sözcükler terim türetme sırasında Türk dillerinin bazı ihtiyaçlarını karşılayabilecektir. Avrupa'dan giren söz varlığına gelince çağdaş bilgilerin yayılması ve sonuç olarak Batı Avrupa dillerinden giren sözcükler reddedilmemelidir ve kullanmaya devam edilmelidir. Türk dillerinin terminoloji ortaklığını bozan terimlerin kullanılması sadece okuma yazma bilmeyen nüfus katmanlarına temel bilgilerinin yayılması sırasında mümkündür. Okul ve üniversite düzeyinde ise aşağıda gösterilecek ilkeler temelinde yaratılmış veya var olan dile yerleşmiş terminoloji kullanılmalıdır.¹⁸⁷

Yeni terimler oluşturulurken temel ilke olarak Türk dili malzemesinden istifade edilmeli ve üretilen yeni sözcükler Türk dili kurallarına uygun olmalıdır. Türkçe tarafından benimsenmiş bazı Arapça kökenli ekler ilmî terminolojide kullanılabilmektedir (-at, -î). Ancak Türk dillerinin Avrupa diller ile herhangi sosyo-tarihî yakınlığı olmadığından dolayı bu dillerde ortak olan ekler Türk dilleri için geçerli ve işlek değildir. En azından 1926 yılına kadar Avrupa dilleri yapım ekleri Türk dillerinde yerleşip benimsenmemiştir.

Zeynallı gibi Odabaş da Türk dillerinin terminoloji gelişmesini takip edecek ve çalışmalara rehberlik edecek bir ilmî enstitünün kurulması gerektiğini belirtmiştir.

Mahalli terim komitelerinin çalışmalarını koordine edecek tek bir ilmî Türkoloji komitesini oluşturma ihtiyacı B. V. Çobanzade tarafından da dile getirilmiştir.

¹⁸⁶ Abibulla A. Odabaş, "Terminologiya Na Tyurkskih Yazıkah", **Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)**, Baku, Nagil Evi, 2011, s. 265.

¹⁸⁷ Odabaş, **a.g.e.**, s. 266 ve sonrası.

Odabaş'ın tersine Çobanzade okul eğitiminin ilk seviyelerinde mahalli sözcük ve ifadelere dayanan terminolojinin kullanılmasının kaçınılmaz olduğunu söylemiştir. Ortak ilmî terminolojiyi geliştirmiş olan Avrupa ülkelerini örnek olarak gösteren Çobanzade Türk dillerinde terminoloji kaynaklarının belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu kaynaklar üç türdür: Türk dili, Arapça ve Farsça ve Avrupa dilleridir. Ortak terminoloji oluşturulurken bu ortak kaynaklara dayanmak gerekmektedir.¹⁸⁸

Zifeldt ise terminolojik kaynak olarak halk dilinin temel alınması gerektiğini savunmuştur. Zifeldt'e göre, halk dili ayrıntılı bir şekilde araştırılıp incelenirse birçok terim ortaya çıkacaktır. Örneğin, anatomi ve tıp terimlerinin temelini oluşturabilecek sözcükler kasap ve şifacılar, tarım ve bitki terimleri çiftçi ve bahçıvanlarda, zooloji terimleri balıkçı ve avcılarda bulunabilmektedir. Gerekli sözcük bulunmadığı durumlarda *demir yol* örneğinde olduğu gibi ana dilin kök ve gövdelerinden yeni terimler türetilir. Ödünçlenecek sözcüğün Türk dilinin fonetiğine uymayan sesler ve ses birleşmelerini içermemesine dikkat edilmelidir.¹⁸⁹

Kazak dilbilimci A. Baytursun da Türk halklarının birbirinden faydalanması ve özellikle basında Türk dillerinin karşılıklı anlaşılabilirliğinin yüksek olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu amaçla genel olarak dil ve özel olarak terminoloji geliştirme alanında diğer Türk halklarının Kazakçayı takip etmeleri güzel olacaktır. Kazakça gibi diğer Türk halkları kendi dillerini yabancı sözcüklerden arındırarak diğer Türk halkları için daha anlaşılabilir hâle getirebilecektir.¹⁹⁰

Sonuç olarak ilk Türkoloji kongresinde Türk dillerinin terminoloji sorunları bütün Türk dilleri kapsamında ele alınmış ve terminoloji geliştirilmesi için ilmî ilkeler önerilmiştir. Bilim adamları tarafından teklif edilen bu yöntem ve ilkeler Türk dillerinde terminoloji oluşturulması için ilmî bir temel hazırlamış olsa da, sonrasındaki

¹⁸⁸ Bekir V. Çobanzade, "O Sisteme Nauçnoy Terminologii", *Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)*, Baku, Nagil Evi, 2011, s. 250-252.

¹⁸⁹ Artur R. Zifeldt-Simomyagi, "O Printsipah Obrazovaniya Nauçnoy Terminologii v Tyurkskih Yazıkah", *Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)*, Baku, Nagil Evi, 2011, s. 246-247.

¹⁹⁰ Ahmet B. Baytursun, "O Printsipah Kazahskoy Terminologii", *Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)*, Baku, Nagil Evi, 2011, s. 274.

siyasî gelişmeler Türk dilleri arasında ortak terminoloji geliştirilmesine imkân sağlamamıştır.

Hoca Ahmet Yesevî Kazak-Türk Uluslararası Üniversitesi Türk Dünyası Ortak Terimler Sözlüğü Projesi

1926 yılı Türkoloji kongresinden sonra ortak terminoloji oluşturma konusunda herhangi bir kurumsal çalışma veya proje görülmez. 1995 yılına gelindiğinde Hoca Ahmet Yesevî Kazak-Türk Uluslararası Üniversitesi bünyesinde “Terimler Sözlükleri Hazırlama ve Tercüme Merkezi” isimli bir merkez kurulmuş. Bu merkez çalışmalarına önce Çimkent’te başlamış, daha sonra Rektörlük buyruğuyla merkez Türkistan şehrine taşınmış ve 1 Aralık 1996 yılından itibaren çalışmalarına Türkistan’da devam etmiştir.

Çimkent’teki bir yıllık çalışmalar sırasında 11 dilde (Türkiye Türkçesi, Kazakça, Rusça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence, Karakalpakça, Uygurca, Azerbaycanca, Başkurtça, Tatarca) ekonomi, siyaset, hukuk ve sosyoloji terimleri sözlükleri hazırlanmıştır. Daha sonraki yıllarda merkez daha çok Türkiye-Türkçesi, Kazakça, Rusça, İngilizce olmak üzere 4 dilde sözlük çalışmaları yürütmüştür (Ek 8).

1996-1997 yılları Hoca Ahmet Yesevi Kazak-Türk Uluslararası Üniversitesinde yürütülen ortak terminoloji çalışmalarından Tataristan Bilimler Akademisi Lekiskoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. M. F. Zakiev bir tebliğinde bahseder. M. Zakiev, bilim insanların Türk dillerini terminoloji bakımından yakınlaştırmak konusunda derli toplu çalışmalar yürütmediklerini; Türk dillerinin kendi terminolojilerini geliştirirken birbirlerine yakınlaşmaktan ziyade daha da uzaklaştıklarını ifade etmiştir.¹⁹¹ Bazı Türk halkları yeni kavramlar için özel, başka dillerin ve özellikle komşu Türk halklarının terimlerine benzemeyen terimleri seçmektedir. Bu durum hiç şüphesiz Türk dillerini ortaklık bakımından olumsuz şekilde etkilemektedir.¹⁹²

Bu 1996-1997 yıllarında ortak terminoloji ile ilgili yapılan toplantıya katılan birçok bilim adamı Türk dillerinin terim bakımından yakınlaştırılması işine

¹⁹¹ M. Zakiev, “O Roli Mnogoyazychnîh Terminologičeskih Slovary v Sblivenii Tyurkskih Terminofondov”, *Türkitildes Elderdin Terminkor Kalıplastıru Tecribesi*, Astana, Ş.Şayametov atındağı Tilderdi dalıtudın respublikalık üylestiru-edistemelik ortalığı, 2011, s. 11.

¹⁹² Zakiev, *a.g.e.*, s. 12.

karşılaştırmalı Türk dilleri terminolojik sözlüklerinin hazırlanması ile başlanması görüşünü ifade etmiştir.¹⁹³ Bu tür sözlükler Türk halklarının terim varlıklarının ne kadar yakın veya uzak olduklarına dair fikir verecektir. Bu çalışma Prof. Dr. Albay Nejdet ve Prof. Dr. Şerif Aktaş tarafından yürütülmüştür ve yukarıda adı geçen “Terimler Sözlükleri Hazırlama ve Tercüme Merkezi” kurulmuştur.

17-20 Aralık 1996 tarihinde Üniversitede çok dilli terminolojik sözlüklerin hazırlanması yöntemleri üzerine bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantının sonucunda Türk cumhuriyetleri temsilcilerine, kendi dillerindeki karşılıkları bulmak üzere dört bilim alanında (sosyoloji, siyaset, hukuk, ekonomik) Rusça terim listeleri dağıtılmıştır. Bu iki dilli terim listeleri 1997 yılının Şubat ayında Türkistan’a geri gönderilmiş, Kazak-Türk üniversitenin uzmanları ise bu listelerden dört bilim dalı için projeye katılan Türk cumhuriyetlerinin dillerini içeren dört terminolojik sözlük hazırlamışlardır.¹⁹⁴

5-10 Mayıs 1997 tarihinde Kazakistan’da ortak terminoloji için yapılan nihai çalışmalar üzerine ikinci toplantı gerçekleştirilmiştir; bu toplantıda, hazırlanan çok dilli terminolojik sözlükler konuşulmuştur. Zakiev, bu terminolojik sözlüklerin yapısını dört bilim alanı örneklerinde göstermektedir.¹⁹⁵

Sözlüklerin yapısı aynı olduğundan burada bir örneğin verilmesinin yeterli olacağını düşünüyoruz. Sosyoloji terim sözlüğünden alınan örnek aşağıdaki gibidir:

1. Türkiye Türkçesi: *imza, el yazması...*
2. Azerbaycan Türkçesi: *avtograf...*
3. Başkurt Türkçesi: *avtograf...*
4. Karakalpak Türkçesi: *avtograf...*
5. Kazak Türkçesi: *gol tañba...*
6. Kırgız Türkçesi: *.....*
7. Özbek Türkçesi: *avtorgraf, muallifnin dast hati*
8. Tatar Türkçesi: *avtograf*

¹⁹³ Zakiev, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁹⁴ Zakiev, **a.g.e.**, s. 13-14.

¹⁹⁵ Zakiev, **a.g.e.**, s. 14-16.

9. Türkmen Türkçesi: *golhat...*
10. Uygur Türkçesi: *goltamga*
11. Rusça: *ағмоҙпаф...*
12. Ortak söz.....
13. Yeni söz.....
14. Sunuş.....

Zakiev'in ortak terim seçme tartışmaları hakkında şu iki hususu vurgular: Bilim insanları, bütün Türk dilleri için kullanılacak ortak terimlerin uygunluğunu ne kadar savunsalar da her zaman bu terimlere karşı çıkanlar olacaktır; bu yüzden Türk dilleri için ortak terim önerisinde bulunan uzmanlar seçilen ortak terimlerin çeşitli acılardan doğru, mantıklı ve tutarlı olduğunu ortaya koymalıdır.¹⁹⁶

Ne yazık ki, bu çalışmalar, karşılaştırmalı çok dilli terminolojik sözlüklerin yayımlanması öncesinde durmuş veya durdurulmuştur.

Türk dilleri için ortak terminoloji oluşturma yöntemi temelinde çoğu zaman terimleri Türkçeleştirme ilkesi vardır. Türk dilinin iç imkânları temelinde oluşturulan terimlerin bilinen bir örneği Türkiye Türkçesinde yapılan terminoloji çalışmalarıdır. Dilin söz varlığı ve morfolojisi kullanılarak terminoloji geliştirme süreci Türkiye Türkçesinde üç dönem sırasında gerçekleşmiştir: 1) Tanzimat dönemi; 2) II. Meşrutiyet dönemi; 3) Cumhuriyet dönemi.

Tanzimat'a kadar olan dönemde Osmanlı bilim hayatında kullanılan terimler dilin ve kültürün doğal gelişmesi çerçevesinde oluşmuş, büyük ölçüde Arapça, bunun yanında Farsça, Türkçe, Yunanca, Süryanice, Latince kökenli kelimelerden oluşmuştur. Ebülfeyz Mustafa Efendi'nin (ö. 1744) *Risâle-i Feyziyye fî Lugâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye* isimli sözlüğü incelendiğinde bu durum açıkça görülür¹⁹⁷:

Türkçe: gelincik, göz boncuğu, göz taşı, kara yonca, karabaş çiçeği, karamuk;

Yunanca: abrun, galiyus, guleycin, safitus;

¹⁹⁶ Zakiev, a.g.e., s. 15.

¹⁹⁷ Ebülfeyz Mustafa Efendi, **Risâle-i Feyziyye fîlûgâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye**, Haz.: Şaban Doğan, 2. Baskı, İstanbul, Değişim Yayınları, 2012.

Farsça: gâv-çeşm, gure, gülgün;

Efrençî: gıyâkû, petînûka, ancetika, belsemîna, ekvaris;

Süryani: ahârûn, berhilyâ, istarâtor, ya'mizzâ;

Latin: avrumkulmenis, beralisiya, senfitas, diyasenta;

Arapça: hayyu'l-âlem, rakîbü's-şems, zu'rûr.

Tanzimat dönemi, dil ve düşünce bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönem sırasında Avrupa ile ilmî, sosyal ve politik ilişkilerin gelişmesiyle ve XIX. yüzyıldan itibaren Batılı anlamda üniversite ve ilmî araştırma kurumları kurma teşebbüsleriyle birlikte Türkiye Türkçesinde çeviri eser ve ilmî kaynak sayısı da artmıştır. Bu dönemde Avrupa ile yakınlaşma sonucu olarak dilde yeni kavramların günlük hayata girmesi ve bu kavramların karşılanması için ödünçleme yoluna gidilmekten ziyade kavramın anlamını yansıtacak Türkçe terimlerin oluşturulması söz konusudur.¹⁹⁸ Başka bir medeniyet dairesinde yoğun olarak karşılaşılan terimlerin aynen alınması veya Türkçeye çevrilmesi, yeni bir durumdur. Bu bilim insanlarının ve aydınların bu konuyu tartışmaya başlamasına yol açmış, izlenecek yol belirlenmeye çalışılmıştır.

Tanzimat döneminde Batıya yönelme ve yenileşme hareketi başlayınca dilde sadeleşme ihtiyacının doğal bir sonucu olarak terimler konusu da gündeme gelmiştir. Avrupa'da öğrenim gören Türk aydınları Batıdaki gelişmeleri Türkiye'ye kazandırmak amacıyla yeni sözcükler yapma gereksinimini duymuşlardır. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi fikir adamlarıyla başlayan bu düşünce daha sonraki yıllarda çok yönlü tartışmalara yol açmıştır.¹⁹⁹

Türkiye'de ilk kurumsal terminoloji çalışması Cem'iyye-i Tıbbiyye-i Osmaniyye'nin *Lugat-i Tıbbiyye* (1873) isimli eseri sayılabilir. Cemiyet üyelerinden oluşan bir komisyonun Nisten'in Fransızca tıp sözlüğünü²⁰⁰ esas alarak hazırladığı bu

¹⁹⁸ Burcu İ. Karaman, **Terimbilimi**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 31.

¹⁹⁹ Hamza Zülfikar, **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1991, s. 3.

²⁰⁰ Pierre Hubert Nysten, **Dictionnaire de médecine, de chirurgie, de pharmacie, des sciences accessoires et de l'art vétérinaire**, Paris 1839.

çalışma, yeni bilim alanlarındaki terimlerin karşılanması hususundaki temel yaklaşımı da göstermektedir:

“... ıstılahâtı kararlaştırılmaksızın bir ilmin tercüme ve tahsiline mümteni’ nazariyle bakılamasa bile suûbet-i vefiresini inkâra da mecâl olmayıp ... her fennin kelimât-ı ilmiyye ve ıstılâhâtı esas demek olarak bu esas bir nizâm ve sebât ile vaz’ ve tahkîm olunmayan lisanda o fen mesâiline dâir...bir kasr-ı üstüvâr te’lif ü inşâ olunamayacağı hasebiyle ulûm-ı tabiyye dair müstakil bir lûgat kitabı tercüme ve tertib edilmesi ilcâât-ı zamaniyyemizden olmağın” Nisten’in Fransızca tıp terimleri sözlüğü esas alınarak bir tıp terimleri sözlüğü hazırlanmasına girişilmiş, bu işi de Cem’iyyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye’nin yapması uygun görülmüştür.”

Esas olarak Nisten’in sözlüğündeki terimlerin tercümesi yoluna gidilmiş, bunun için “şive-i lisanımıza muvafık” Arapça ve Farsça kelimelerden yararlanılması temel prensip olarak kabul edilmiş; bu amaçla klasik İslâm literatüründeki bazı eserler gözden geçirilmişse de “Arapların ziyâ-ı maârifleri mestûr-ı zıll-i nisyân ve vukûf” olduğundan son zamanlarda ilmî terminolojide iyice zenginleşmiş olan Batı dillerinden çevrilmiş kitaplara bakılmış, bunlar arasında bilhassa Şanizade’nin (ö. 1826) tıpla ilgili eserleri ve Mısır’da basılan bazı tıp kitaplarında çokça yararlanılmıştır. Bu lûgat için Bianci, Hançerî ve Kazimerski’nin sözlükleri de incelenmiş ancak işe yarar bir şey bulunamamıştır. Fakat Meninski’nin Latince Arabî, Farsî ve Türkîye olan lûgat kitabından (*Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae Arabicae Persicae*) haylice istifade edilmiştir. Vankulu, Ahterî ve Burhan-ı Kâtî’ vb. sözlüklerden epeyce yararlanılmış, en ziyade işe yarayan ise Mütercim Âsım’ın Kâmus Tercümesi olmuştur. Nisten’de olup da adı geçen bu kaynaklarda olmayan terimler ise türetme yoluyla karşılanmaya çalışılmıştır. Bunun için, nasıl Avrupalılar yeni kavramları adlandırırken Latince ve Rumca (Eski Yunanca) iki kelimeyi birleştiriyorlarsa aynı şekilde “Latince ve Rumca yerine şive-i lisanımıza muvafık olan Arabî ve Farisî kelimeler istimal” olunmuştur.²⁰¹

²⁰¹ **Lugât-i Tıbbiyye**, Cem’iyyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye, 1290 (1873).

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Cem'iyye-i Tıbbiyye-i Osmaniyye terimbilimi konusunda şu yolları takip etmiştir:

- 1) Dildeki kaynakları taramak (var olan terminolojiyi kullanmak)
- 2) Arapça-Farsça kelimelerden ikili terimler yapmak.

Lugāt-i Tıbbiyye'de kaynaklardan derlenen Türkçe kökenli terimlere de yer verilmekle birlikte yeni terim yapmada esasen dilde var olan Arapça ve Farsça kelimelerden yararlanılmıştır. Bu sözlükteki Türkçe kökenli terimlere örnek olarak: *acidité = ekşilik*, *adhesif = bitıştırıcı*, *agglutination = yapışmaklık*, *fusion = erime*, *narcotique = uyuşturucu*, *orbite = göz çukuru* gösterilebilir.²⁰² Bunların önemli bir kısmı Arapça veya Farsça kökenli kelimelerle ikili olarak verilmiştir.

1900 sonrası ve bilhassa II. Meşrutiyet sonrası terim yapma ve sadeleşme konusunda daha ileri adımlar atılmaya başlamıştır. Bu dönemin önemli Türkologlardan Necip Asım'ın Türkçenin söz varlığını geliştirme için kullanılacak kaynak konusundaki görüşleri şöylece özetlenebilir:

1. Türkiye Türkçesinin söz varlığını kullanmak;
2. Türetme kurallarına göre yeni sözcükler yapmak;
3. Osmanlı Türkçesinin söz varlığına baş vurmak;
4. Diğer Türk dillerinden kelime almak;
5. Arapça ve Farsçadan istifade etmek;
6. Avrupa dillerindeki söz varlığını kullanmak.²⁰³

Bilhassa II. Meşrutiyet sonrası dönemde Ömer Seyfeddin ve Ziya Gökalp'in görüşlerinden bahsetmek gerekir. Ömer Seyfeddin yazılarında terimleri genel dilin söz varlığından ayırarak onları Türkçeleştirme çalışmalarının dışında tutmuştur. Tersine Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında “*yeni ıstılahlar aranacağı zaman ibtida halk lisanındaki kelimeler arasında aramak, bulunmadığı takdirde Türkçenin*

²⁰² Bülent Öztay – Alpertunga Kara, “19. Yüzyılda Tıp Eğitiminin Türkçeleştirilmesi ve Lûgât-i Tıbbiyye” *Arslan Terzioğlu'na Armağan (Festschrift für Arslan Terzioğlu)*, Yay. Erwin Lucius, Afife Mat, Öztan Öncel, Bülent Öztay, İstanbul, İsis Yayınları, 1999, s. 12

²⁰³ Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, Dil Derneği: 22, 2011, s. 249-250. Asıl kaynak: Necip Asım, “Dilimize Hizmet”, *İkdam*, 1900 (10 kânunievvel 1316).

kiyasi edatlarıyla ve kiyasi terkip ve tasrif usulleriyle yeni kelimeler ibda etmek” gerektiğini ifade etmektedir.²⁰⁴ Bu imkanlardan yararlanmak mümkün değilse Arapça ve Farsçaya bu dildeki terkiplerden kaçınılacak şekilde baş vurulabilmektedir. Bununla birlikte dönem veya meslek kollarının özelliklerini gösteren sözcükler ve teknik terimler yabancı dilden alınabilmektedir.

Ziya Gökalp’ın fikirleri “yeni lisancı”ların terim anlayışı ile çakışmaktaydı. Yalnız “yeni lisancı”lar yabancı sözcüklerin alındığı dildeki türetme kurallarına göre kullanılabilmesinde sakınca görmemişlerdi (Örn., *psikoloji* sözcüğünden *psişik* veya *psikografî* gibi terimler de türetilebilir).²⁰⁵

Tasfiyeciler ise tam tersine bütün terimlerin Türkçe kökenli olmaları gerektiğini savunmaktaydılar. Kesinlikle başka bir bakış açısı Dr. Abdulla Cevdet’e aitti. Ona göre terimlerin temeli Latince’den alınıp Arapça ekler ile donatılmalıydı (Örn.: *psikolojiyâî*).²⁰⁶

Bu dönemde terim sorununu devletçe ele alındığı ilk dönemdir. Maarif Nezareti tarafından kurulan *Istılâhat-ı İlmiyye Encümeni* üyeleri arasında Türkçeciler bulunsa da Arapçayı savunanlar üstün gelmiş, üretilen terimler de sonuç olarak Arapça olmuştur.²⁰⁷

Encümen, 1333 (1915) yılında *Kamus-ı Istılâhat-ı İlmiyye* adlı terim sözlüğünü çıkartmış. Sözlüğün “a” harfi altında toplanan birkaç madde başı terim ve bu terimlerin açıklamalarını gösteren A. S. Levend, *istilahçılar yalnız terimleri Arapça köklerden yapmakla kalmamışlar, onları tanımlarken de çok ağır bir dil kullanmışlar* sonucunu vermektedir.²⁰⁸

Son olarak *İctihad* dergisinin 14 Şubat 1328 (1910) tarihli 54. Sayısında yaptıkları bir duyuruya dikkat edilmeli. *Istilah İstimzacı* başlığı altında yayınlanan

²⁰⁴ Ziya Gökalp, **Türklüğün Esasları**, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul, Kültür Bakanlığı yayını, 1976, s.130.

²⁰⁵ Levend, **a.g.e.**, s. 355.

²⁰⁶ Levend, **a.g.e.**, s. 355.

²⁰⁷ Levend, **a.g.e.**, s. 355.

²⁰⁸ Levend, **a.g.e.**, s. 356.

duyuruya göre Türkiye Türkçesinde batıdaki ilmî literatürü çevirmek için yeterli terminoloji bulunmamaktadır. Bundan dolayı *İçtihad* dergisi, “*lisaniyyat ile iştilal edenlerden mürekkebe bir komisyon*” yapıp her nüshasında 10 tane Fransızca terim yazıp okurlardan “*mukabillerini*” isteyecekti. Önerilen terimlerde uygun olanını kurdukları komisyon belirleyecek ve bulunan terimler gazete sayfalarında verilecekti. Ancak böyle bir duyuru derginin birkaç sayısında verilmesine rağmen karşılık veren olmamıştır.²⁰⁹

Cumhuriyet döneminde, 1932’den sonra dil çalışmalarında resmi bir program olarak hâkim olan tasfiyeci/özleştirmeci yaklaşım bugünkü Türkiye Türkçesinin terim varlığının yapısını belirlemiştir. Terimlere öz Türkçe karşılık bulma isteği, tezimizin üçüncü bölümünde gösterildiği gibi bir bakımdan Türk dillerindeki terim ortaklığını bozmaktadır. Aynı şekilde Kazakistan’da yürütülen ve temel ilkeleri Kazakçayı alıntılardan arındırmak ve mümkün olduğu kadar dilin iç imkanlarından faydalanarak terim oluşturmak olan çalışmalar belli bir ölçüde Türk dillerinde terim ortaklığını engellemektedir. Cumhuriyet dönemi terim çalışmaları daha ayrıntılı şekilde tezimizin birinci bölümünde gösterilmiştir.

Ortak terim söz varlığını oluşturma çalışmaları özellikle XXI. yüzyılda ivme kazanmıştır. Bu çalışmalar hem tek bir bilim dalı için hem de tüm bilim dalları için yürütülmektedir.

Tek bir bilim dalı için örnek olarak Türkiye’de Türkler için ortak bilişim terimleri oluşturma denemesini hatırlamak gerekir. Türk Bilişim Derneği (TBD), kültürel, ekonomik ve teknolojik ilişkilerin geliştirilebilmesi için ortak iletişim dilinin oluşturulması gerekliliğine inanarak bilişimle ilgili terimlerin altı Türk dilinde (Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkiye Türkçesi, Türkmence) karşılıklarını ilmî bir ortamda bir araya getirdiler ve her biri üzerinde tartıştılar. Yaptıkları terim önerilerini kamuoyuna duyurulması amacıyla 2013 yılında Türk Dünyası Ortak Bilişim Terimleri Çalışma Grubu kurulmuştur. Bu çalışma grubu’nun asıl amacı, dillerin söz varlığına giren bilişim, bilgisayar, yazılım, donanım gibi

²⁰⁹ Levend, a.g.e., s. 357-358.

Türkiye Türkçesine ait bilişim terimleri ile diğer Türk Cumhuriyetlerinde kullanılan Türkçe kökenli bilişim terimlerinin ortak bir zeminde belirlenmesi ve belirlenen terimlerin bütün Türk dünyasında ortak olarak kullanılmasıdır.²¹⁰

Dilbilimciler ile bilişimcilerin bir araya gelmelerini sağlayarak bilişim ile dilbilimi alanında gelişmelere kısaca göz atmak, çalışmalarını irdelemek ve yapılabilecek çalışmalar konusunda görüş alışverişinde bulunmak, yeni projeler ortaya koymak amacıyla 2005 ve 2006 yıllarında iki çalıştay düzenlenmiştir. 2012 yılında Bakü’de, 2013 yılında Taşkent, Hiva, Buhara ve Semerkant’ta Türk Cumhuriyetleri Ortak Bilişim Terimleri Kılavuzu/Sözlüğü toplantıları gerçekleştirilmiştir. Türk dünyası ile yapılan bu ortak toplantılarda, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye’den katılan bilim insanlarının yabancı kökenli 1200 bilişim terimine Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe ve Türkiye Türkçesi karşılıkları önerilmiştir. Ortak terimler belirlenirken ne Türkiye Türkçesi ne de diğer diller esas alınarak, her dilin kendi sözcükleriyle karşılanmış olan terimler olduğu gibi bırakılmıştır. Arapça, Farsça, İngilizce, Rusça kökenli terimlere ortak söz varlığına bakılarak Türkçe karşılıkları önerilmiştir.

Bu çalışmalar sırasında belirlenen terimlerin birkaç örneği şöyledir:

İng.:	TT.:	Az.:	Kaz.:	Kırg.:	Özb.:	Türkm.:
home page	anasayfa	başlangıç səhifə	bas bet	ui barakchası	uy sahifasi	baş sahypa
cookies	çerezler	çərəzlər	kukter	kuki (cookie)	maxsus fayllar	külçeler
download	dosya indirmek	bilgisayara yükləmə	tusiru	juktop (zhuktop)aluu	yuklab olish	bukjany kabul etmek
access	erişim	erişim	jetilim	jetuu	ijozat	elgeriş
account	hesap	hesab	esep	esep	hisob	hasap

²¹⁰ Fatma Ağaç, F.: “Türk Dünyası, Bilişim Alanında Ortak Terimler Kullanmalı”, **Bilişim**, Sayı 159, 2013, s. 112-129.

chat	söyleşi	söhbətləşmə	söilesu, çat	suiloshuu	so'zlashuv	gürrünləşmə
driver	tanıtıcı	drayver	tanitgych	taanitkich	tanituvchi	tanytgyç

Kaynak: Fatma Ağaç, F.: “Türk Dünyası, Bilişim Alanında Ortak Terimler Kullanmalı”, **Bilişim**, Sayı 159, 2013, s. 112-129.

Ortak bilişim terimlerin Türkçe karşılıkları oluşturulurken köklerin ve eklerin Türkçe olmasına dikkat edilmiştir. Türk dillerinin fonetik yazıları gereği aynı anlamda olup farklı harflerle yazılan terimler olduğu gibi bırakılmıştır. Terimlerin altı Türk dilinde karşılıkları verildikten sonra terimin tanımı da verilecektir. Son biçimleri verilir tanımları yapıldıktan sonra terimler ağ sayfasında yayımlanacaktır. Gelen eleştirilerin değerlendirilmesinden sonra terim sözlüğünün yayımlanması mümkün olacağı düşünülmüştür. Fakat bu teşebbüsün tamamlanma aşamasına ulaşmadığı ve yayınlanmadığı görülmektedir.²¹¹ Bu çalışmanın paylaşılan sonuçlarını değerlendirdiğimizde, aslında ortaklıktan ziyade, çok lehçeli bir terim sözlüğü ortaya çıktığı söylenebilir. Denilebilir ki, bütün çalışma, her Türk dilinde, o Türk dilinin kendine özgü terminolojisini oluşturmak şeklinde gelişmiştir. Mesela, İng. *access* terimi için verilen karşılıklar altı Türk dilinde ortaklık değil, farklılık yaratmıştır; *account* için verilen karşılık ise Arapça kökenli olup bütün Türk dillerinde ortaktır.

access	erişim	erişim	jetilim	jetuu	ijozat	elgeriş
account	hesap	hesab	esep	esep	hisob	hasap

Genel kapsamda Türk dilleri için ortak terminoloji çalışmaları Azerbaycan’da da yürütülmektedir. Ortak terminoloji çalışmalarını yürüten Sayalı Sadıqova, Türk dillerinin ortak terminolojisinin oluşturulması için teknoloji alanında altı bine yakın uluslararası terim toplandığını söylemiştir. Hazırlanacak sözlükte terimlerin ilk olarak Türkiye Türkçesi, daha sonra Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Türkmence, Kırgızca ve Özbekçe karşılıkları verilecektir. Yukarıda belirtilmiş Türk dillerinin her birinin çeşitli bilim ve teknik alanlarına ait terimleri seçilmesi, anlayışı kolaylaştıran ortak Türkçe

²¹¹ Bu bilgiler, sayın Prof. Dr. Halük Şükrü Akalın’ın elektronik posta ile verdiği cevaba dayanmaktadır.

terimler kabul etmeleri gerekmektedir. Bu çalışma terminolojinin standartlaştırılması için de önemli ve faydalıdır.²¹²

Türk dilleri için ortak terminoloji geliştirme yöntemleri Sayalı Sadıqova'nın *Türk Dillerinde Ortaq Terminlerin Yaranma Prinsipleri* makalesinde açıklanmıştır. Ortak terminolojinin gereksinimi Sadıqova şöyle açıklamaktadır:

*“Türk xalqları arasında iqtisadi, siyasi, diplomatik elaqeler ile yanaşı, onlar arasında dil kontaktlarının da genişləndirmesini teleb edir. Bu cür elaqelerden biri de türk dillərinin müxtəlif sahələrinə aid anlayışların ifadəsi olan terminlərin müəyyənləşdirilməsidir”.*²¹³

Türk dillerinde terminolojinin yaratılması ve zenginleştirilmesinin en uygun yolu Sayalı Sadıqova'ya göre dilin dahil imkanlarının kullanılmasıdır. Bundan dolayı da ilk olarak milli dilin söz varlığına ve söz türetme yöntemlerine baş vurulmalıdır. Ortak terminoloji geliştirilirken Türk dillerinde iki temel öngörülmelidir: Ortak Türkçe temel ve uluslararası temel. Türk dili temelinde terim oluşturmak için ilk önce Türk dillerinde çok dilli terminoloji sözlükleri düzenlenmelidir. Bununla birlikte alan terminoloji sözlüklerinin hazırlandığı süreçte hangi dillerin temel dil olarak kabul edilmesi sorunu da çözülmelidir. Sözlüklerin hazırlanması sırasında farklı bilim dalları terminolojilerinin teorik temelleri tespit edilmeli, terimlerin tekanamlılık, doğruluk kriterlerine uyumuna dikkat edilmelidir. Uluslararası temele gelince başka dillerden giren sözcük tabakası her Türk dilinde de artmaktadır. Terminolojinin başlıca sorunların birisi de uluslararası terminolojinin yaratılmasına dikkatin artmasıdır. Bundan dolayı Türk dillerinde kullanılacak yabancı terimler kendi aralarında tutarlı ve uluslararası terminolojisine uygun olmalıdır.²¹⁴

²¹² İsabalayeva, İ.: “Türk dillerinin vahid terminologiyası üçün 6 mine qeder beynelmil termin toplanılıb”, **TREND**, 2016 (Çevrimiçi) <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2501308.html>, 21 Ocak, 2019

²¹³ Sayalı Sadıqova, “Türk Dillerinde Ortaq Terminlerin Yaranma Prinsipleri”, **Türkitildes Elderdin Terminkor Kalıplastıru Tecribesi**, Astana, Ş.Şayametov atındağı Tilderdi dalıtudın respublikalık üylestiru-edistemelik ortalığı, 2011, s. 44.

²¹⁴ Sadıqova, **a.g.e.**, s. 43-45.

Tüm bunlar bağımsız Türkî devletlerin ortak ilmî terminolojinin oluşturulmasında gereken temel ilkelerdir. Ortak terminoloji sorunun çözülmesi terminolojinin standartlaştırılması ve bu süreci hayata geçirmek için standartlaşma için talep edilen kuralları belirlemek gerekliliği oluşturuyor. Genel olarak, ilmî dili oluşmasının temel prensiplerini hazırlayan, terimler kayıt altına alan ve terminolojinin sistemleştirmek için Türk ülkeleri kapsayan Ortak Türk Terminoloji Komisyonu oluşturulmalıdır.

Buna benzer fikirleri Kazak bilim adamı Ö. Aytbayoğlu da dile getirmiştir. Ona göre ortak terminolojinin oluşturulması için üç esas nokta mevcuttur: 1) Türk dillerinde çeşitli gövdeler türetmek amacıyla temel olan ortak Türk kökleri esas alınmalıdır; 2) Türk dillerinde farklı dönemler sırasında giren ve dil tarafından benimsenmiş olan Arap, Fars, Moğol, Rus sözleri belirlenmeli; 3) Her Türk dilin kendi söz yapım örnekleri ele alınıp diğer Türk dillerini zenginleştirmek üzere ortak olmalıdır.²¹⁵

Türk dillerinde terminoloji çalışmaları üzerine Uluslararası Türk Akademisi de bazı faaliyetlere başlatmıştır. Türk Konseyi'ne üye ülkeleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye) dil alanında yetkili kurumlarının başkanları ile dil uzmanlardan oluşan Uluslararası Türk Akademisi'si "Dil ve Terminoloji" Daimî Komisyonu'nu oluşturarak 25 Haziran 2019 yılında Kazakistan başkenti Nur-Sultan şehrinde ilk oturumunu düzenlemiştir. Oturum sırasında gündeme getirilen hususlardan birisi, dil ve terminoloji alanlarında Türk dillerine ortak öncelikli yönleri tespit etme ve tespit edilen yönlerde ilk aşamada gerçekleştirilecek projeleri belirleme olmuştur. Bu çalışmalar şimdilik hazırlık aşamasındadır. Dil ve Terminoloji Daimî Komisyon'unun, Türk dillerini ortak terminoloji yönünde yakınlaştırma çalışmalarını yürüteceği beklenmektedir.²¹⁶

Ortak terminoloji geliştirme yöntemleri ve ilkelerinin belirlenmesine geçmeden önce son olarak bu tür terminolojik çalışmada yardımcı olabilecek ve söz varlığının

²¹⁵ Aytbayulı, U. A.: "Ortak Türki Terminologiyasın Kalıptastıru - Bugıngı Kun Talabı", 2017, (Çevrimiçi) <https://www.termincom.kz/articles/?id=34>, 11 Kasım 2019.

²¹⁶ Bu bilgiler Uluslararası Türk Akademisi uzmanları ile görüşme sırasında edinmiştir.

temelini gösterecek eserleri sıralamakta fayda vardır. İlk sırada Türk dilleri için yapılmış etimolojik sözlükler ve karşılaştırmalı sözlükler kullanmalıdır. Bu sözlükler arasında E. Sevortyan'ın *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov* [*Этимологический словарь тюркских языков*], *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (ed. A. B. Ercilasun) gibi eserler vardır. Belli bir ölçüde Radlov'un *Drevnetyurkskiy Slovar* ve sir G. Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* gibi eserler de yol gösterici olabilir. Bunun dışında her Türk dilinde hazırlanmış terminolojik ve genel anlatmalı sözlüklerden istifade edilmelidir. Terim oluşturma sırasında kullanılacak ekler ve sentaktik ilişkileri hakkında bilgi verecek her dilin gramer kitapları ve morfem sözlükleri ve karşılaştırmalı gramer kitapları (Örn., *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, Ferhat Zeynalov) de faydalı olabilir.

4.2. Türk Dillerinde Terim Birliği için Ortak Dilsel Yapılar

Türk dillerinde ortak terminoloji geliştirmek için morfolojik, leksikal ve sentaktik düzeyde imkanlar mevcuttur. Türk dillerini terminoloji bakımından yakınlaştırmak için ortak ekler, ortak kökler ve ortak sözdizim yapıları kullanılmalıdır; bunun için de ortak kök ve ekler havuzu tespit edilmelidir.

Bu çalışmada kullanabilmek ve imkanları değerlendirebilmek amacıyla ortak kökler listesi oluşturulmuştur. Bu liste elbette bütünü içermekte olmayıp şu kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır:

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap), Ed. A. B. Ercilasun, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991.

Kazak Edebi Tilinin Sözdigi. On bes tomдық. Ed. T. Canuzak vb., Almatı, 2011.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti. Dörd cildde. Ed. E. Orucov, Bakı, Serq-Qerb, 2006.

Tolkoviý Slovar Uzbekskogo Yazıká: V 2-h t., Ed. Z. M. Magrufov, Moskva, Russkiy Yazık, 1981.

Tatar Telenen Anlatmalı Süzlege. Öç tomda. Ed. L. T. Mahmutova vb., Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 1977-1981.

4.2.1. Ortak Kökler

Çağdaş Türk dillerinin tarihî süreçler içinde takip edilebilir yollarla geliştikleri ve bunun sonucunda düzenli ses denkliklerine sahip oldukları bilinen bir husustur.²¹⁷ Bu denkliklere dayanarak farklı ses değerlerine sahip olsalar da aynı kökenden gelen kelimeleri ortak saymak gerekir. Örneğin, ET.: *kel* => TT.: *gel*-, Az.: *gäl*-, Kaz.: *kel*-, Tat.: *kil*-, Özb.: *kel*-; ET.: *köz* => TT.: *göz*, Az.: *göz*, Kaz.: *köz*; Tat.: *küz*, Özb.: *köz*. Bundan dolayı bu bölümde vereceğimiz büyük ölçüde düzenli olan bu ses denkliklerine dayanan kökler ortak ve karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip olan kökler olarak değerlendirilmiştir.

Bu ses denklikleri aşağıda sıralanmıştır. Bu karşılaştırma Türkiye Türkçesi esas alınarak yapılmıştır. Azerbaycan Türkçesi Türkiye Türkçesine büyük ölçüde uyumludur (b-m denkliği dışında).

Ünsüzlerde ses denklikleri:

1. TT.: /g/ = Az.: /g/ = Tat., Kaz., Özb.: /k/

Türkiye Türkçesinde Eski Türkçe sözcük başındaki öndamaksı tonsuz /k/ sesi çoğu durumlarda tonlulara /g/ olmuştur. Fakat aynı fonem Kazakça, Tatarca ve Özbekçe /k/ olarak korunmuştur:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
gel-	gäl-	kel-	kil-	kel-
gir-	gir-	kir-	kír-	kir-
göz	göz	köz	küz	köz
gün	gün	kün	kùn	kun

²¹⁷ Bu konuda kullanılabilecek kaynaklar: Şçerbak, A. M. (1970): *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov*; Baskakov, N. A. (1988): *İstoriko-Tipologičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov*; Develi, H. (1977): *Türkiye Türkçesi ile Tatarca Arasındaki Ses Denklikleri Üzerine*.

2. TT.: /d/ = Az.: /d/ = Kaz., Tat., Özb.: /t/

Türkiye Türkçesinde Eski Türkçe sözcük başı /t/ fonemleri ön ünlülü kelimelerde /d/ olmuştur, fakat bu fonem Kazakça, Tatarca ve Özbekçede /t/ olarak korunmuştur:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
dil	dil	til	tıl	til
diri	diri	tiri	tíri	tirik
dile-	dilä-	tile-	tílä-	tila-
doy-	doy	toy-	tuy-	töy-

NOT: Kalın ünlülü kelimelerde Türkiye Türkçesinde t'yi muhafaza eden örnekler de vardır: *taş, tuz, toprak, tırnak, tavuk*. Azerbaycan Türkçesinde kalın sıradan kelimelerde söz başı t bazı örneklerde d olmuş, bazılarında t olarak kalmıştır: *daş, duz, dırnag, toprag, toyug*.

3. TT.: /b/ = Az., Kaz., Tat., Özb.: /m/

Bazı sözcüklerde Türkiye Türkçesindeki sözcük başı /b/ fonemi Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca ve Özbekçede /m/ olarak önümüze çıkmaktadır.

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
ben	män	men	mın	men
bin	min	mıñ	míñ	miñ
bin-	min-	min-	míy-	min-

4. TT.: /v/ = Az.: /v/ = Kaz., Tat., Özb.: /b/

Türkiye Türkçesindeki sözcük başı /v/ fonemleri, Eski Türkçe /b/ foneminin sızıcılaşması sonucunda gelişmiştir. Kazakça, Tatarca ve Özbekçede bu fonemler /b/ olarak kalmıştır:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
var	var	bar	bar	bâr

var-	var-	bar-	bar-	bâr-
ver-	ver-	ber-	bir-	ber-

5. TT.: /y/ = Az.: /y/ = Kaz.: /c/ = Tat.: /y/|/c/ = Özb.: /y/

Kıpçak grubu Türk dillerinde y/c değişmesi yaygın olup Kazakçada çok düzenlidir. Tatarcada bu ses değişmesine bazı durumlarda rastlansa da Kazakçada olduğu gibi yaygın değildir: ön ses değişir, diğer durumlarda normal y korunur.

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
yer	yer	cer	cir	yer
yel	yel	cel	cil	yel
yelken	yelkən	celken	cilkən	yelkan
yeni	yeni	caña	yaña	yañi
yırtık	yırtıq	cırtıq	yırtıq	yırtıq

6. TT.: /ş/ = Az., Tat., Özb.: /ş/ = Kaz.: /s/

Türkiye Türkçesindeki /ş/ fonemi Kazakçada kelime sonunda /s/ şeklindedir:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
baş	baş	bas	baş	bâş
karşı	garşı	qarsı	karşı	qarşı
gümüş	gümüş	kümis	kümış	kumuş

7. TT.: /ç/ = Az., Tat., Özb.: /ç/ = Kaz.: /ş/

Türkiye Türkçesindeki /ç/ fonemi Kazakçada /ş/ şeklindedir:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
çıkış	çixış	şığıs	çığış	çiqış

çiçek	çiçäk	şeşek	çäçäk	çeçak
ağaç	ağaç	ağaş	ağaç	yâğâç
açık	açıq	aşiq	açık	âçiq

8. TT.: /f/ = Az., Tat., Özb.: /f/ = Kaz.: /p/

Türkiye Türkçesindeki Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerdeki /f/ fonemi Kazakçada /p/ şeklindedir:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
fikir	fikir	pikir	fıkır	fıkr
fil	fil	pil	fil	fil
defter	däftär	däpter	däftär	daftar
fayda	fayda	payda	fayda	fâyda

9. TT.: “ayn” = Tat.: “gayn”

Tatarcada ve Kazakçada Arapça kökenli gayn (غ) fonemi /f/ genel bir kural olarak patlamalı/yarısüreklı art damak fonemine dönüşür. Türkiye Türkçesinde bu fonemler umumiyetle düşürülmüştür.

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
alim	alim	ğalım	galim	âlim
asır	äsr	ğasır	gasır	asr
dua	dua	duğa	dúga	duâ
ilim	elm	ğılım	gıylem	ilm

Ünlülerde ses denklikleri:

Türk dillerinin fonetik yapıları ile ilgili karşılaştırmalı incelemelerde ünlü bakımından Tatarcanın (ve Başkurtçanın) diğer Türk dillerinden farklı olduğu gösterilmektedir. Bu özellikle geniş ünlülerin darlaşması biçiminde ortaya

çıkılmaktadır. Bu denklikleri, Türkiye Türkçesi ve Tatarca örneklerinde kısaca şöyle gösterebiliriz:

1. TT.: /u/ ve /ü/ = Tat.: /ú/ ve /ù/

Türkiye Türkçesinde /u/ fonem, Tatarcada Kiril o harfi ile yazılan /u/ ve /o/ arasında bir foneme denk gelir. Biz bu fonemi ú işareti ile gösterdik. Aynı şekilde Türkiye Türkçesindeki /ü/ fonemi Tatarcada ö harfiyle yazılan genişlik açısından /ü/ ve /ö/ arasında bir foneme denk gelir. Biz bu fonemi ù işareti ile gösterdik²¹⁸

TT.:	Tat.:
kutlu	kútlı (котлы)
uzak	úzak (озак)
uç-	úç- (оч-)
yüz	yùz (йөз)
yük	yùk (йөк)
düş	tùş (төш)

2. TT.: /o/ ve /ö/ = Tat.: /u/ ve /ü/

TT.:	Tat.:
konak	kunak
soğan	sugan
orman	urman
göz	küz
ördek	ürdäk
söz	süz

²¹⁸ Hayati Develi, “Türkiye Türkçesi ile Tatarca Arasındaki Ses Denklikleri Üzerine”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c. XXVII, 1997, s. 73-99.

3. TT.: /e/ = Tat.: /i/

TT.:	Tat.:
eski	iskí
sen	sin
sekiz	sigíz
yer	cir

4. TT.: /i/ = Tat.: /í/

Türkiye Türkçesindeki /i/ fonemi Tatarcada /í/ fonemiyle değişmekte ve kelime içinde ve sonunda Kiril e harfi ile, kelime başında э harfiyle yazılmaktadır.

TT.:	Tat.:
iş	íš (эш)
iç-	íç- (эч-)
sekiz	sigíz (сигез)
eski	iskí (иске)

Yukarıda belirttiğimiz hem ünsüz hem de ünlü ses denklikleri çok düzenlidir. Bu ses denklikleri dikkate alındığında Türk dilleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranı yükselmektedir.

Bu ses denkliklerine dayanarak ortak tarihî köke dayanan ve farklı fonetik gelişmelerden geçen kökler bu çalışmada sesçe ve şekilce ortak kökler olarak sayılmaktadır (Örn.: TT.: göz = Az.: göz = Kaz.: köz = Tat.: küz = Özb.: köz).

Ortak kök havuzu oluşturulurken dikkate değer hususlar vardır. Tespit ettiğimiz kökler arasında ses, şekil ve anlam bakımından aynı olan ve ses ve şekil bakımından aynı olup anlam bakımından farklı olan kökler mevcuttur. Bu bakımdan *gör-*, *yaz-*, *gel-*, *git-*, *yürü-*, *göz*, *ağız*, *parmak*, *defter*, *kitap*, *yılan*, *yıldız* gibi fiil ve isim kök ve tabanları ses ve anlam bakımından aynı olup fono-semantic olarak ortak sayılır. Türk

dilleri için ortak terminoloji oluşturma sırasında ilk sırada sesçe ve anlamca ortak olan köklerden faydalanmak gerekir.

4.2.1.1. Ses-şekil-anlam bakımından ortak kökler

Fono-semantik bakımdan ortak olan kökler öz Türkçe olup alıntı sözcükler de olabilir. Ortak olan kökleri bazı başlıklar altında toplamak mümkündür:

1. Farklı yönlerde hareket etmeyi açıklayan fiil kökleri, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Bas-	Bas-	Bas-	Bas-	Bâs-
Bat-	Bat-	Bat-	Bat-	Bât-
Bin-	Min-	Min-	Mín-	Min-
Çık-	Çıx-	Şıq-	Çık-	Çiq-
Gel-	Gäl-	Kel-	Kil-	Kel-
Getir-	Gätir-	Keltir-	Kitir-	Keltir-
Gez-	Gäz-	Kez-	Giz-	Kez-
Gir-	Gir-	Kir-	Kír-	Kir-
Git-	Get-	Ket-	Kit-	Ket-
Kaç-	Gaç-	Kaş-	Kaç-	Qaç-
Kal-	Gal-	Qal-	Kal-	Qâl-
Uç-	Uç-	Uş-	Úç-	Uç-
Var-	Var-	Bar-	Bar-	Bâr-
Yat-	Yat-	Cat-	Yat-	Yât-
Yürü-	Yeri-	Cür-	Yürí-	Yur-
Yüz-	Üz-	Cüz-	Yüz-	Yuz-
Göç-	Köç-	Köş-	Küç-	Köç-

2. Hislerle ilgili fiiller, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Acık-	acıx-	Aşıq-	Açık-	Āçiq-
Ağla-	Ağla-	Cıla-	Yıla-	Yiğla-
Dile-	Dilä-	Tile-	Tılä-	Tila-
Dinle-	Dinlä-	Tıñda-	Tıñla-	Tiñla-
Gör-	Gör-	Kör-	Kür-	Kör-
Gül-	Gül-	Kül-	Kül-	Kul-
İşit-	Eşit-	Est-	İşit-	Eşit-
Öp-	Öp-	Öp-	Üp-	Öp-
Sev-	Sev-	Süy-	Süy-	Sev-
Sez-	Sez-	Sez-	Siz-	Sez-
Utan-	Utan-	Uyal-	Úyal-	Uyal-

3. Zihinsel süreçleri açıklayan fiiller, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Bil-	Bil-	Bil-	Bíl-	Bil-
De-	De-	De-	Di-	De-
Oku-	Oxu-	Oqı-	Ukı-	Öqi-
Öğren-	Öyrän-	Üyren-	Úyrän-	Örgan-
Sor-	Soruş-	Sura-	Súra-	Söra-
Söyle-	Söylä-	Söyle-	Süylä-	Söyla-
Tanı-	Tanı-	Tanı-	Tanı-	Tanı-
Unut-	Unut-	Umut-	Úut-	Unut-
Yaz-	Yaz-	Caz-	Yaz-	Yâz-
Yanıl-	Yanıl-	Cañıl-	Yalgış-	Yañliş-
Anla-	Anla-	Añda-	Añla-	Anla-

4. Belli bir fiziksel aktiviteyi açıklayan fiiller, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Aç-	Aç-	Aş-	Aç-	Âç-
Al-	Al-	Al-	Al-	Âl-
At-	At-	At-	At-	Ât-
Bas-	Bas-	Bas-	Bas-	Bâs-
Boz-	Poz-	Buz-	Búz-	Buz-
Böl-	Böl-	Böl-	Bül-	Böl-
Dik-	Tik-	Tik-	Tík-	Tik-
Dök-	Tök-	Tök-	Tük-	Tök-
Giy-	Gey-	Kiy-	Kiy-	Kiy-
İç-	İç-	İş-	Eç-	İç-
Kaşı-	Gaşı-	Qası-	Kaşı-	Qaşı-
Koy-	Goy-	Qoy-	Kuy-	Qöy-
Sat-	Sat-	Sat-	Sat-	Sât-
Tara-	Dara-	Tara-	Tara-	Tara-
Tut-	Tut-	Tut-	Tút-	Tut-
Ver-	Ver-	Ber-	Bir-	Ber-
Yırt-	Yırt-	Cırt-	Yırt-	Yirt-
Yum-	Yum-	Cum-	Yúm-	Yum-
Yut-	Ud-	Cut-	Yút-	Yut-
Vur-	Vur-	Ur-	Bär-	Ur-
Taşı-	Daşı-	Tası-	Taşı-	Taşı-

5. Bazı kalıplaşmış fiil tabanları, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Hazırla-	Hazırla-	Äzirle-	Äzirlä-	Hâzirla-
Hesapla-	Hesabla-	Esepte-	Xisapla- İsâplä-	Xisâbla-
Karşıla-	Garşıla-	Qarsıla-	Karşıla-	Qarşıla-
Öldür-	Öldür-	Öltir-	Ütír-	Öldir-
Terle-	Tärlä-	Terle-	Tirlä-	Terla-
Yaşa-	Casa-	Yäşä-	Yaşa-	Casa-
Bağla-	Bağla-	Bayla-	Bäylä-	Bâğla-
Birleş-	Birläş-	Birles-	Bírläş-	Birlaş-
Bitir-	Bitir-	Bitir-	Bítír-	Bitir-
Boşal-	Boşal-	Bosa-	Buşa-	Böşa-
Daral-	Daral-	Tarıl-	Taral-	Târay-

6. Renk adları, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Ak	Ağ	Aq	Ak	Åq
Kara	Gara	Qara	Kara	Qåra
Sarı	Sarı	Sarı	Sarı	Sariq
Yeşil	Yaşıl	Casıl	Yäşíl	Yaşil
Kızıl	Gızıl	Qızıl	Kızıl	Qizil

7. Kişi organları, bedeni ile ilgili sözcükler, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Ağız	Ağız	Awız	Awız	Åğiz

Ayak	Ayag	Ayaq	Ayak	Āyāq
Baş	Baş	Bas	Baş	Bāş
Bel	Bel	Bel	Bil	Bel
Beyin	Beyin	Miy	Mi	Miya
Bez	Bəz	Bez	Biz	Bez
Bıyık	Bıĝ	Mıyıq	Mıyık	Miyiq
Böbrek	Böyräk	Büyrek	Büyır	Buyrak
Damar	Damar	Tamır	Tamır	Tāmır
Deri	Däri	Teri	Tirí	Teri
Dil	Dil	Til	Tíl	Til
Diş	Diş	Tis	Tiş	Tiş
Diz	Diz	Tiz	Tíz	Tiz
Gövde	Gövdä	Kewde	Gäüwdä	Gawda
Kan	Gan	Qan	Kan	Qān
Karın	Garın	Qarın	Karın	Qārın
Kol	Gol	Qol	Kul	Qöl
Kulak	Gulag	Qulaq	Kúlak	Qulāq
Göz	Göz	Köz	Küz	Köz
Parmak	Barmag	Barmaq	Barmak	Barmāq
Saç	Saç	Şaş	Çaç	Sāç

8. Hayvan ve bitki adları, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Ağaç	Ağaç	Ağaş	Agaç	Yāğāç
At	At	At	At	Āt
Karga	Garğa	Qarğa	Karga	Qarğa

Ayı	Ayı	Ayu	Ayu	Ayiq
Balık	Balıq	Balıq	Balık	Balıq
Buzağı	Buzov	Buzaw	Búzauw	Buzâq
Çiçek	çiçäk	Şeşek	Çäçäk	Çeçak
Dana	Dana	Tana	Tana	Tana
Eşek	Eşşäk	Esek	İşäk	Eşak
Kelebek	Käpänäk	Köbelek	Kübäläk	Kapalak
Kırlangıç	Garanguş	Qarlığaş	Karlıgaç	Qaldirğâç
Kirpi	Kirpi	Kirpi	Kírpí	Kirpi
Kurt	Gurd	Qurt	Kúrt	Qurt
Kuş	Guş	Qus	Kúş	Quş
Öküz	Öküz	Ögiz	Ügíz	Hökiz
Örümcek	Hörümçäk	Örmekşi	Ürmäküç	Örgimçak
Sıçan	Siçan	Tışqan	Tıçkan	Siçqân
Tavuk	Toyug	Tawıq	Tawık	Tâwuq
Turna	Durna	Tırna	Túrna	Turna
Üzüm	Üzüm	Cüzim	Yüzím	Uzum
Tilki	Tülkü	Tülki	Tülkí	Tulki

9. Tabiatla ve coğrafi ile ilgili kavramlar, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Ay	Ay	Ay	Ay	Äy
Ayaz	Ayaz	Ayaz	Ayaz	Ayâz
Balçık	Palçığ	Balşıq	Balçık	Balçıq
Bulut	Bulud	Bult	Búlt	Bulut
Çubuk	Çubug	şıbıq	Çıbık	Çıwiq

Çukur	Çuxur	Şuñqır	Çúkır	Çuqur
Dağ	Dağ	Taw	Tauw	Tâğ
Dalga	Dalğa	Tolqın	Dulkın	Tölqın
Deniz	Däniz	Teñiz	Diñgız	Deñiz
Duman	Duman	Tuman	Túman	Tuman
Gök	Göy	Kök	Kük	Kök
Göl	Göl	Köl	Kül	Köl
Gün	Gün	Kün	Kùn	Kun
Su	Su	Suw	Su	Suw
Güneş	Günâş	Kün	Kúyaş	Quyâş
Kış	Gış	Qıs	Kış	Qış
Kum	Gum	Qum	Kúm	Qum
Orman	Orman	Orman	Urman	Örmân
Taş	Daş	Tas	Taş	Tâş
Tepe	Täpä	Töbe	Tübä	Tepa
Toprak	Toprag	Topraq	Tufrak	Tuprâq
Yağmur	Yağmur	Cañbır	Yañgır	Yâmğır
Yıldız	Ulduz	Culdız	Yúldız	Yulduz
Hava	Hava	Äwe Awa	Hawa	Hawâ

10. Ortak sıfat ve zarflar, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Yeni	Yeni	Caña	Yaña	Yañi
Ağır	Ağır	Awır	Awır	Äğir
Boş	Boş	Bos	Buş	Böş

Dar	Dar	Tar	Tar	Târ
Doğru	Doğru	Tüzüw	Turı	Töğri
Dolu	Dolu	Tolı	Tulı	Töla
Eski	Äski	Eski	İskı	Eski
Ilık	İlig	Cılı	Cılı	Iliq
Irak	İrag	Cıraq	Yırak	Yırâq
İri	İri	İri	Erı	Yirik
Kalın	Galın	Qalıñ	Kalın	Qalın
Kısa	Gısa	Qısqa	Kıska	Qisqa
Kuru	Guru	Qurğaq	Kúrı	Quruq
Küçük	Kıçık	Kışkentay	Kıçkınä	Kıçkina
Tok	Tox	Toq	Tuq	Tök
Ulu	Ulu	Ulı	Úlı	Uluğ
Yumuşak	Yumşag	Cumsaq	Yúmşak	Yumşâq
Soğuk	Soyug	Suwıq	Suık	Sâwuq

11. Yer yön bildiren sözcükler, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Alt	Alt	Astı	As(t)	Âst
Dış	Dış	Tıs	Tış	Taş(qı)
İç	İç	İş	Eç	İç
Karşı	Qarşı	Qarsı	Qarşı	Qarşı
Üst	Üst	Üst(i)	Ús(t)	Ust
Orta	Orta	Orta	Urta	Örta
Yukarı	Yuxarı	Coğarı	Yugarı	Yuqâri
Sol	Sol	Sol	Sul	Söl

12. Malzeme, materyal bildiren sözcükler, örneğin,

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Altın	Gızıl Altun	Altın	Altın	Åltın
Demir	Dämir	Temir	Timír	Temir
Kömür	Kömür	Kömir	Kümír	Kömir
Kum	Qum	Qum	Kúm	Qum
Kurşun (metal)	Gurğuşun	Qorğasın	Kurgaş(ın)	Qörgaşın
Taş	Daş	Tas	Taş	Taş
Yün	Yun	Cün	Yún	Cun
Deri	Däri	Teri	Tirí	Teri
Elmas	Almaz	Almas	Almaz	Ålmås
Mermer	Märmär	Märmär	Märmär	Marmar
Metal	Metal	Metall	Mítall	Metall
Zümrüt	Zümrüd	Zübarcat	Zübärcät	Zumrad

13. Araç ve gereç isimleri, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
İp	İp	Cıp	Cıp	İp
İğne	İynä	İyne	Enä	İgna
Kamçı	Gamçı	Qamşı	Kamçı	Qamçı
Kaşık	Gaşıq	Qasıq	Kaşık	Qåşıq
Oklava	Oxlov	Oqtaw	Uklauw	Öqlåq
Kılıç	Gılnc	Qılış	Kılıç	Qiliç
Kürek	Küräk	Kürek	Küräk	Kurak
Süpürge	Süpürgä	Sıprğış Sibirtki	Síbirkí	Supurgi

Tarak	Darag	Taraq	Tarak	Tarâq
Balta	Balta	Balta	Balta	Bâlta
Bıçak	Bıçaq	Pışaq	Pıçak	Piçâq

14. Felsefe ve dini kavramlarını açıklayan sözcükler, örneğin,

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Dua	Dua	Duğa	Dúga	Duâ
Dünya	Dünya	Düniye	Dùnya	Dunyâ
Din	Din	Din	Din	Din
Felsefe	Fälsäfä	Pälsapa	Fälsäfä	Falsafa
Fikir	Fikir	Pikir	Fikír	Fikr
Günah	Günah	Künä	Gùnah	Gunâh
Akıl	Ağıl	Aqıl	Akıl	Aql
Alem	Aläm	Älem	Galäm	Ålam
Baht	Bäxt	Baqt	Bäxít	Baxt
Cehennem	Cähännäm	Cahannäm	Cähännäm	Cahannam
Cennet	Cännät	Cännat	Cännät	Cannat
Namus	Namus	Namıs	Namus	Nâmus
Ömür	Ömür	Ömir	Gúmír	Umr
Peygamber	Peyğämbär	Payğambar	Päygambär	Payğambar
Ruh	Ruh	Rux	Rux	Ruh

15. Kültür ve eğitim ile ilgili kavramlar, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Medeniyet	Mädäniyyät	Mädeniyet	Mädäniyät	Madaniyat
Mektep	Mäktäb	Mektep	Mäktäp	Maktab

Sahne	Sähnä	Saxna	Säxnä	Sahna
Saray	Saray	Saray	Saray	Sarây
Şehir	Şähär	Şahar	Şähär	Şahar
Tarih	Tarix	Tarix	Tarix	Tarix
Çağ	Çağ	Şaq	Çak	Çağ
Ders	Därs	Däris	Däres	Dars
Defter	Däftär	Däpter	Däftär	Daftar
İlim	Elm	Ğılım	Gıylım	İlm
İmtihan	İmtihan	Emtixan	İmtixan	İmtihân
Kalem	Gäläm	Qalam	Kaläm	Qalam
Sınıf	Sinif	Sınıp	Sıynıf	Sinf

16. Dil ve edebiyatla ilgili kavramlar, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Alfabe	Älifba	Älipbi	Älifbä	Alifbâ
Biyografi	Biografiya	Biyografiya	Biografiya	Biografiya
Dergi (jurnal)	Jurnal	Jurnal	Jurnal	Jurnal
Destan	Dastan	Dastan	Dastan	Dâstân
Edebi	Ädäbi	Ädebiy	Ädäbi	Adabi
Edebiyat	Ädäbiyyat	Ädebiyet	Ädäbiyät	Adabiyât
Eser	Äsär	Äser	Äsär	Asar
Harf	Härf	Ärip	Xäríf	Harf
Hikâye	Hekayä	Xikaya	Xikäyä	Hikâya
İlham	İlham	İylxam	İlham	İlhâm
İmla	İmla	Emle	İmla	İmlâ
Kahraman	Gährämän	Qaharman	Kaharman	Qahramân

Kitap	Kitab	Kitap	Kitap	Kitâb
Makale	Mägalä	Maqala	Mäkalä	Maqâla
Mana	Mäna	Mağına	Mägnä	Ma'nâ
Mit	Mif	Mif	Mif	Mif
Tesir	Täsir	Äser	Täesir	Ta'sir

17. Hükümdarlık ve yönetim ile ilgili kavramlar, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Emir	Ämr	Ämir	Ämir	Amr
Hukuk	Hügug	Quqıq	Xúkuk	Huquq
Hüküm	Hökm	Ükim	Xükím	Hukm
Kaptan	Kapitan	Kapitan	Kapitan	Kapitan
Karar	Gärar	Qarar	Karar	Qarâr
Hükümet	Hökumät	Ükimet	Xükümät	Hukumat
Kral	Kral	Korol	Korol	Korol
Meclis	Mäclis	Mäcilis	Mäclís	Maclis
Mühür	Möhür	Mör	Mühír	Muhr
Padişah	Padişah	Padişax	Padişah	Pâdşâ(h)
Paşa	Paşa	Paşa	Paşa	Pâşşâ
Şah	Şah	Şax	Şah	Şâh
Taç	Tac	Täc	Tac	Tâc
Taht	Taxt	Taq	Täxít	Taxt
Vezir	Väzir	Wäzir	Wäzir	Wazir
Zalim	Zalım	Zalım	Zalim	Zâlim
Zindan	Zindan	Zindan	Zindan	Zindân

18. Siyasi ve ekonomi kavramları, örneğin:

TT.:	Az.:	Kaz.:	Tat.:	Özb.:
Borç	Borc	Boriş	Burıç	Burç
Bütçe	Büdcä	Byüdjjet	Byüdjjet	Byudjet
Fakir	Fağır	Paqır	Fäkıyr	Faqır
Hesap	Hesab	Esep	Xisap İsâp	Hisâb
Mülk	Mülk	Mülik	Milík	Mulk
Pazar	Bazar	Bazar	Bazar	Bâzâr
Vekil	Väkil	Wäkil	Wäkil	Wakil

Yukarıda sıraladığımız semantik gruplar ve bu gruplara giren sözcükler elbette bütünü içermemektedir. Ortak kök ve taban listelerini oluşturmak için elimizde olan bir kaynak sözlükten istifade edilmiştir. Bu listeleri içeren sözcükler tezin ek kısmında alfabetik olarak sıralanmıştır. Gerek olduğu durumlarda bu listeler genişletilebilir. Ancak yukarıda gösterdiğimiz örneklerden şunu görmek mümkündür: Türk dillerinde ortak terminolojinin geliştirilmesi için gerekli imkanlar mevcuttur. Var olan gruplardan bile anatomi, tıp, coğrafya, kültür, dil ve edebiyat, felsefe, zooloji, bitkibilim gibi bilim alanlarda Türk dillerinin terminoloji bakımından yakınlaşması mümkündür.

4.2.1.2. Ses ve Şekil Bakımından Ortak, Anlam Bakımından Ortak

Olmayan Kökler: Yalancı Eşdeğerlikler Meselesi

Tespit ettiğimiz bazı kökler aynı kaynaktan gelip sesçe ve şekilce aynı olmalarına rağmen anlam bakımından farklılık göstermektedir. Farklı Türk dillerinde zaman içerisinde kullanım sırasında farklı anlamlar geliştiren ortak kökler sesçe ve şekilce aynı olup semantik bakımdan farklıdır. Çağdaş Türk dilleri ile ilgili literatürde bu dilsel olaya yalancı eş değerler sorunu denilmektedir.

Yalancı eş değerli sözcükler dediğimiz her iki dilde de görünüşte aynı, anlamca farklı olan kelimeler için, “*sahte karşılıklar, sözde denkteşler, biçimdeş sözcükler, biçimsel eşteş sözcükler, yalancı eşdeğerlik, yanlış arkadaş ve aldatıcı kelimeler*” terimleri de kullanılmaktadır.²¹⁹

Böyle bir anlam değişmesi genel olarak gösterilen ve gösteren arasındaki ilişkilerin değişmesi sonucunda gerçekleşir. Birbiriyle bağlantılı veya birbirine yakın olan kavramlar arasında gelişen bir değişim neticesinde iki dil arasında karşılıklı anlaşılabilirliği olumsuz yönden etkileyen sözcükler meydana gelmektedir.

Her sözcüğün temel ve yan anlamları mevcuttur. Bazı Türk dillerinde sözcüğün yan anlamların gelişmesi sonucunda temel anlam yitirilmiş, unutulmuş ve kullanımdan düşmüştür. İşlev bakımından daha yaygın olan sözcüğün yan anlamı temel anlam yerine geçmiştir. Böylece, zaman içerisinde sesçe ve şekilce aynı olan kök ve tabanların farklı Türk dillerinde temel anlam bakımından bir farklılaşma oluşmuştur.

Türk dillerinde yalancı eş değerli sözcükler üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. İncelediğimiz beş Türk dili ile ilgili aşağıdaki çalışmalar mevcuttur:

Alkan, H.: “Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerli Sorunu: Türkiye Türkçesi – Özbek Türkçesi – Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği”, **Turkish Studies**, 7 (4), 2012, s. 671-688.

Yıldırım, H.: “Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Aldatıcı Kelimeler”, **Leyla Karahan Armağanı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013.

Uğurlu, M.: “Türkçe ve Özbekçede yalancı Eş Değerler”, **IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri II, 24-29 Eylül**, Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 2082-2085.

Merhan A.: “Türkçe ve Özbekçe Eşsesli Sözcük Karşılaştırması”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED, S.: 47, 2012, Erzurum, s. 1-5.

²¹⁹ H. Alkan, “Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerli Sorunu: Türkiye Türkçesi – Özbek Türkçesi – Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği”, **Turkish Studies**, 7 (4), 2012, s. 673.

Direkçi, B., Gülmez, M.: “Türkçe ve Özbekçe Eşsesli Sözcük Karşılaştırması”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, TAED, S.: 47, 2012, Erzurum, s. 1-5.

Çakmak, C.: **Kazan-Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Görülen Yalancı Eş Değer Kelimeler**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016.

Adıgüzel, S.: “Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, TAED, S.: 47, Erzurum, 2012, s. 51-56.

Dağışan, D.: **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden (Azerbaycan – Özbekistan – Kazakistan) Gelen Öğrencilerin Türkiye Türkçesine İntibakta Karşılaştıkları Güçlükler**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

Resulov, A.: “Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu”, **Türk Dili**, S.: 524, 1995, s. 916-924.

Özkan, F.: “Bugünkü Türk Lehçelerindeki İletişimi Zorlaştıran Kelimeler”, **III. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara, TDK yayınları, 1990, s. 883-889.

Belirttiğimiz gibi, aynı kaynaktan gelen, fakat farklı fonetik gelişme süreçlerinden geçen kök ve tabanları ortak saymaktayız. Bu durumda mesela TT. ile Tat. arasında /i/ – /e/ denkliği (TT. /i/ = Tat. /e/, TT. /e/ = Tat. /i/) aynı kökten kelimelerin farklı kök olarak değerlendirildiği, farklı kökten gelen kelimelerin ise eşsesli sayılmadığı görülmektedir. TT.: *it* ve Tat.: *et* ‘köpek’ ayrı kelime olarak değerlendirilirken TT.: *it* ‘köpek’ ile Tat.: *it* ‘et’ kelimesinin eşsesli, dolayısıyla yalancı eşdeğerli olarak değerlendirilmesi, Türkçenin ortak söz varlığını daraltma sonucunu doğuracaktır. Fonolojik denklikler bilindiğinde TT.: *it* = Tat.: *et* denkliği kabul edilmelidir. Aynı kökten gelen kelimeler ses denklikleri açısından eş sesli olsa da olmasa da, semantik olarak değerlere sahip olduklarında yalancı eşdeğerli kabul edilmelidir. Mesela TT.: *düş-* fiili, hemen hemen bütün Türk dillerinde ‘in-mek’ anlamındadır. Bu kelimeler Az. *düş-*, Tat. *tüş-* şekillerinde de olsa semantik olarak aynı değere sahip olmadıkları için bunlardan üretilecek fiiller ortaklık sağlamayacaktır. Yalancı eş değerli sözcüklerle ilgili araştırmalarda genel olarak bu husus dikkate alınmamaktadır.

Aşağıda Tatarca ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerli sözcüklerin örnekleri verilmiştir:

TT.: barış / Tat.: barış

TT.: Barış: 1. Barışma işi. 2. Savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh.

Tat.: Barış: 1. Gitme, hareket etme süreci, seyir, gidiş. 2. Süreç hareketi, icra etme, yerine getirme²²⁰

TT.: bit / Tat.: bit

TT.: Bit: yarım kanatlılar alt takımına giren, insan ve memeli hayvanların vücudunda asalak olarak yaşayan böcek, kehle.

Tat.: Bit: 1. İnsan başının ön kısmı, yüz, surat, çehre. 2. Yüzün yanak kısmı. 3. Herhangi bir şeyin üst kısmı, üst tarafı²²¹

Tatarcadaki **barış** sözcüğü için Türkiye Türkçesinde aynı kökten gelen **varış** sözcüğü bulunmaktadır. Tatarcadaki **bit** sözcüğü için Türkiye Türkçesinde **bet** sözcüğü mevcut olup, Türkiye Türkçedeki **bit** sözcüğü için Tatarcada **bit** sözcüğü kullanılmaktadır.

Yalancı eş değerli sözcükler, özellikle anlam bakımından çok farklılaşmış olanları, terminoloji çalışmalarında bir engel oluşturabilmektedir. Terminoloji, kavramların net ve açık biçimde karşılanması gereken ilmî bir dile hizmet ettiği için yalancı eş değerli dediğimiz sözcükler, Türk dilleri için ortak terminoloji geliştirilmesi sürecinde kaçınılması gereken sözcüklerdir. Sesçe ve şekilce ortak olan, ancak anlam bakımından farklı olan fiil kökleri örneğinde, ortak terminolojide sorun oluşturabilecek bazı durumları göstermek isteriz.

²²⁰ Cengiz Çakmak, Çakmak, C.: **Kazan-Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Görülen Yalancı Eş Değer Kelimeler**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016, s. 38.

²²¹ Çakmak, a.g.e., s. 41.

Türkiye Türkçesinde *geliş-* fiili ve bu fiilden türetilen *geliştir-* fiili “ilerlemek, inkişaf etmek” ve “gelişmesini sağlamak” anlamlarına uygundur. Sesçe ve şekilce aynı olan Kaz. (kelis-), Tat.(kılış-) ve Öz. (keliş-) fiilleri ve bu fiilden türemiş Kazakça *kelistir-*, Tatarca *kiliştir-* ve Özbekçe *keliştir-* fiil tabanları bu dillerde “anlaşmak” ve “barıştırmak” anlamlarını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde *geliş-* fiilinden türetilen *gelişme* sözcüğü esasında edebiyatta kullanılan *gelişme bölümü* terimi büyük olasılıkla Kazakça, Tatarca ve Özbekçede “bir edebî eser veya yazıda giriş bölümünden sonra gelen ve konunun açılıp genişlediği, ayrıntısı ile ortaya konduğu bölüm” olarak algılanmaz. Çünkü bu üç Türk dilinde de Türkiye Türkçesi *gelişme* sözcüğü ile karşılanan anlam “anlaşma” olarak kabul edilir ve *gelişme bölümü* ifadesi bir edebiyat terimi olarak bu dil konuşurları için anlamsız kalabilmektedir.

Türkiye Türkçesindeki *dur-* fiilinin asıl anlamı “hareketsiz duruma gelmektir”. Kazakça *tur-*, Tatarca *túr-* ve Özbekçe *tur-* fiilleri Türkçedeki *kalk-* fiilinin anlamına denk gelmektedir. Aynı zamanda bu fiillerin “bir yerde yaşamak” anlamı da yaygındır. Türkiye Türkçesinde *dur-* fiilinden türetilen ve yaygın bir şekilde kullanılan *durak* sözcüğünün sesçe ve şekilce Tatarca karşılığı *túrak* sözcüğüdür. *Túrak* sözcüğünün Tatarcadaki anlamı “konut, daire”dir, bu sözcük *tulay túrak* (yurt, genellikle öğrenci yurdu için kullanılır) ifadesinde kullanılır. Kazakçadaki *turaq* sözcüğünün anlamı da “yer, mekan”dır. Sesçe ve şekilce Türkiye Türkçesinin *durak* sözcüğüne denk gelecek Özbekçe sözcük tespit edilmemiştir.

Türkiye Türkçesinde *kaldır-* fiilinin anlamı “bulunduğu yerden almak, yukarı doğru hareket etmek, yükseltmek”. Tatarcadaki *kaldır-*, Kazakçadaki *qaldır-* ve Özbekçedeki *qáldır-* fiilleri anlam bakımından Türkiye Türkçesindeki *bırak-* fiilinin ifade ettiği anlama denk gelmektedir.

Elbette de bu tür sözcüklerin birçok anlamı vardır. Biz burada en temel ve yaygın kullanılan anlamlardan bahsetmekteyiz. Yukarıda belirttiğimiz üç örnek fiil kökü ve köklerden türetilen isimlerden görüldüğü gibi yalancı eş değerli sözcükler ortak terminoloji geliştirme sürecinde sıkıntı yaratabilirler. Bu liste, Türk dillerinin söz varlığı üzerine yapılacak daha kapsamlı çalışma sırasında genişletilebilir. Ortak Türk

terminolojisi geliştirilirken yalancı eş değerli sözcüklerin kullanımından mümkün olduğu kadar kaçınılmalıdır.

4.2.2. Terim Yapmada Kullanılan Ortak Ekler

Türk dillerinde ortak terminolojinin geliştirilmesi için her Türk dilinde var olan ve söz türetmede yaygın kullanılan ekler sıklıklarına göre tespit edilmiştir. Ortak ek listesini oluşturmak için aşağıdaki kaynaklardan istifade edilmiştir:

Zeynalov, F.: **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi** (Türkiye Türkçesi Y. Gedikli), İstanbul, Cem yayınevi, 1993.

Zülfikar, H.: **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1991.

Kurmanbayulı, Ş.: **Termintanu**. Oku kuralı, Astana, 2009.

Türk Lehçeleri Grameri, Ed. A. B. Ercilasun, Ankara, Akçağ Yayınları, 2007.

Gatiatullina, Z. Z.: **Slovar Slovoobrazovatelnyh Elementov Sovremennogo Tatarskogo Literaturnogo Yazıka**, Kazan, İzd-vo Kazanskogo pedinstitutı, 1984.

Musataeva, M. Ş.: **Slovar Morfem Kazahskogo Yazıka**, Almatı, Print-S, 2006.

Reşetov, V. V.: **Osnovi Fonetiki i Grammatiki Uzbekskogo Yazıka**, Taşkent, İzdatelstvo “Uçitel”, 1965.

Kononov, A. N.: **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1960.

Tatar Grammatikası: öç tomda, Tulılandırılğan 2nçe basma, T. I., Ed. Fehime M. Hisamova, Kazan, TEhSİ, 2015 (TGI kısaltmasıyla).

Hüseynzade, M.: **Müasir Azərbaycan Dili. III hisse. Morfologiya**, Bakı, Şerq-Qerb, 2007.

Almaty Corpus Of Kazakh: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/index.php?interface_language=ru (ACK kısaltmasıyla).

Corpus of Written Tatar: <http://search.corpus.tatar/index.php?of=search/search.php> (CWT kısaltmasıyla).

Azerbaycan dili için Corpora collection Leipzig University: https://corpora.uni-leipzig.de/en?corpusId=aze_newscrawl_2011 (ULKA kısaltmasıyla);

Özbek dili için Corpora collection Leipzig University: https://corpora.uni-leipzig.de/en?corpusId=uzb_community_2017 (ULKU kısaltmasıyla).

Kazak dili için Corpora collection Leipzig University: https://corpora.uni-leipzig.de/en?corpusId=kaz_wikipedia_2010 (ULKK kısaltmasıyla).

4.2.2.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

{+CX}

Bu ek dilde çok eski olmanın yanında aynı zamanda işlek bir ektir. Bu ek genellikle zanaat, inanç, toplumsal ilişki, bilim ve inanç ilişkisi, karakter ve özellik bildiren isimler türetir²²²:

TT.: *demirci, oyuncu, mobilyacı, gözcü, milliyetçi, yorumcu, akşamcı, yolcu, yabancı*²²³;

Az.: *arabaçı, yazıcı, ämākçi, dilçi, traktorçu, topçu, üzümçü, tarixçi, dänizçi, işçi, täbliğatçı*²²⁴;

Kaz.: *balıqşı, teñizşi, cazuşı, qoyşı, etikşi, cäbirlewşi, dükenşi*²²⁵;

Tat.: *timirçi, krançı, paraşyütçi, atomçı, respublikaçı, käsapçı, gipnozçı, arendaçı*²²⁶;

Özb.: *balıqçi, traktorçi, tarixçi, etikçi, köçirmaçi, bâsmaçi, aldâwçi*²²⁷

²²² F. Zeynalov, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi** (Türkiye Türkçesi Y. Gedikli), İstanbul, Cem yayınevi, 1993, s. 47.

²²³ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 67-68.

²²⁴ M. Hüseyinzade, **Müasir Azərbaycan Dili. III hissə. Morfologiya**, Bakı, Şerq-Qerb, 2007, s. 28.

²²⁵ M. Ş. Musataeva, **Slovar Morfem Kazahskogo Yazıka**, Almatı, Print-S, 2006, s. 26.

²²⁶ **Tatar Grammatikası:** öç tomda, Tullılandırılğan 2nçe basma, T. I., Ed. Fehime M. Hisamova, Kazan, TEHSİ, 2015, s. 220, daha sonra TGI.

²²⁷ A. N. Kononov, **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1960, s. 106.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkçeleştirme sırasında Arapça isim-fiillerinin karşılanması için bu ekten yararlanılmıştır: *mukallit – taklitçi, mümessil – temsilci, müddei – davacı, naşir – yayımcı*. Birçok felsefe akımlarının karşılanması için kullanılan batı kökenli *-ist* morfemi de Türkiye Türkçesinde {+CX} eki ile karşılanmıştır: Fr. *déterministe – belirlenimci*, Fr. *futuriste – gelecekçi*, Fr. *individualiste – bireyci*.²²⁸

İncelediğimiz bazı terimlerde de bu eke rastlamak mümkündür:

TT.: *yardımcı (fiil), yabancı (söz), aracı (dil);*

Az.: *şakilçi, köməkçi (fel), vasitəçi (dil);*

Kaz.: *kömekşi (etistik);*

Tat.: *aradaşçı tıl, yärdämçi figıl;*

Özb.: *kömakçi, yärdamçi fe'l*

İncelediğimiz terimler arasında bu ekin bol örneklerinin bulunmamasıyla birlikte çoğu durumlarda {+CX} ekini almış sözcüklerin sıfat tamlaması yapısında olan terimlerin ilk ögesi olmaları ve sıfat fonksiyonunu gerçekleştirmeleri dikkat çekicidir. Her beş dilde de *yardımcı fiil* terimin ve dört dilde (Özbekçe hariç) *aracı dil* terimin ilk ögesi için {+CX} ekili yapı (kök+{+CX}) kullanılmıştır.

{+IXk}

{+IXk} eki eskiden beri kullanılmakta olan çok işlek bir ektir. Her Türk dilinde de bu eke rastlanır. Ekin asıl işlevi, yer, alet, soyutluk, topluluk, meslek, sanat, siyasi inanç, herhangi bir cereyana mensupluk bildiren isimler türetmektir.²²⁹

²²⁸ Zülfikar, a.g.e., s. 66.

²²⁹ Zeynalov, a.g.e., s. 48.

TT.: *kadınlık, Hristiyanlık, uzaklık, kömürlük, birlik, gözlük, gelinlik*²³⁰;

Az.: *adamlık, insanlık, rāhbārlik, gözlük, yaxşılıq, birlik, analıq, azlıq*²³¹;

Kaz.: *dostıq, derbestik, sözdik, orındıq, beldik, şındıq*²³²;

Tat.: *xanlık, kayınlık, birlık, kımlik, kırıslık, katılık, dekanlık, diplomatlık*²³³;

Özb.: *pådşāhlik, bāylik, dōstlik, tezlik, ānalık, köplik*²³⁴.

Türkiye’de Türkçeleştirme çalışmaları sırasında bu ekten çok istifade edilmiştir. Arapça *-iyet* ekini karşılamak için özellikle bu eke baş vurulmuştur (*İslâmiyet – İslâmlık*). Bazı örneklerde *-iyet* ile biten Arapça kavramlar Türkçe kökle karşılanıp **{+IXk}** ekinin eklenmesiyle yapılmıştır (*şahsiyet – kişilik, katiyet – kesinlik*).²³⁵

{+IXk} eki ile yapılan isimler sıfat olarak da kullanılır:

TT.: *bayramlık elbise, dağlık arazi, dolmalık biber, gömleklik kumaş, hediyelek mal, kışlık manto, kiralık ev*²³⁶;

Az.: *hāftālik gāzet, gündālik māsālā, aylıq plan, onlug şüşā*²³⁷;

Kaz.: *ustazdıq (borış), analıq (sezim), balalıq (şaq), dārigerlik (borış)*²³⁸;

Tat.: *itiklik kün, yarmalıq karabūday, kúymalık agaç, bişlik akça, minutlık eş*²³⁹;

Özb.: *ātlik askar, haftalik otpuska, yāzlik kino*²⁴⁰.

²³⁰ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 111-112.

²³¹ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 14.

²³² Musataeva, **a.g.e.**, s. 19.

²³³ TGI, s. 222-223.

²³⁴ Kononov, **a.g.e.**, s. 111.

²³⁵ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 110.

²³⁶ Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, 3. Baskı, Ankara, TDK yayınları, 2009, s. 56.

²³⁷ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 70.

²³⁸ Mustaeva, **a.g.e.**, s. 20; ACK.

²³⁹ TGI, s.381.

²⁴⁰ V. V. Reşetov, **Osnovı Fonetiki i Grammatiki Uzbekskogo Yazıka**, Taşkent, İzdatelstvo “Uçitel”, 1965, s. 109.

İncelediğimiz dilbilimi ve fizik-matematik terimlerinde de {+IXk} ekinin kullanılması çok yaygındır. Morfolojik yolla yapılan terimler arasında sıkça başvurulan morfem incelediğimiz beş dilde de {+IXk} ekidir:

TT.: *genlik, sertlik, saydamlık, aralık, eşitlik, sıcaklık; teklik, dişilik, erkeklik, açıklık;*

Az.: *nämlik, särtlik, möhkämlik, bärabärlik, eynilik, tänlik, tezlik, sıxlıq, şəffaflıq, ağırlıq, incəlik, dilşünaslıq;*

Kaz.: *ciyilik, ulğaldıq, tığızdıq, awırhıq, möldirlik, aralıq, teñdik; calğawlıq, esimdik, etistik;*

Tat.: *katılık, yassılık, aralık, nıklık, çıdamlık, tigizlik, egärlık; ımlık, almaşlık, tāmamlık, kiräklık;*

Özb.: *namlik, köpyäqlık, tekislik, ziçlik, şəffäflık, tiniqlık, teñlik, karşilik, āğirlik; uslubşunāslik, tilşunāslik.*

{+DAş}

{+DAş} eki genellikle cansız isimlere getirilip ortaklık, beraberlik, dayanışma bildiren canlı isimler türetir. Azerbaycan Türkçesinde pek işlek bir ek olarak sayılamaz.²⁴¹

Türkiye Türkçesinde bu ek daha çok kalın olan sözcüklere getirildiği için (*arkadaş, vatan-daş, sır-daş, yol-daş* vs.) ünlü uyumuna ters düşen bir ek olarak değerlendirilmiştir: *meslekt-aş, dindaş*. Türkçeleştirme döneminde bu ekten çok faydalanmıştır ve ekin işlekliliği arttırılmıştır.²⁴²

Tatarca ve Kazakça bu ek işlektir. Özbekçede pek işlek sayılmaz.²⁴³

{+DAş} yapılı sözcükler sıfat fonksiyonunda da kullanılabilir.

²⁴¹ Zeynalov, a.g.e., s. 49.

²⁴² Zülfikar, a.g.e., s. 79.

²⁴³ TGI, s. 225; Mustaeva, a.g.e., s. 22; Kononov, a.g.e., s.108.

TT.: *arkadaş, kardeş, meslektaş, omuzdaş, paydaş, yoldaş; çağdaş (market), kökteş (sözcükler)*²⁴⁴;

Az.: *yoldaş, vätändaş, ämäkdaş, mäsläkdäş, cıgırdaş, sirdaş; gardaş ölkädaş*²⁴⁵;

Kaz.: *zamandas, kurstas, klastas, tiletes; aǵayındas curt, tamırlas tuwıstıq*²⁴⁶;

Tat.: *yaktaş, zamandaş, kùrüştäş, kabilädäş, tugandaş, awıldaş, sıynıftaş, kurstaş, fikirdäş; ahäñdäş fikirlär, mägnädäş süzlär, awazdaş cırlar*²⁴⁷;

Özb.: *watandâş, zamândâş, maktabdâş, fikrdâş, sinfdâş, suhbatdâş, cinsdâş, âhañdâş; soyuzdâş/ittifâqdâş respublikalar, cândâş/qândâş xalqlar*²⁴⁸;

İncelediğimiz terimlerde de bu eke birkaç örnekte rastlanmaktadır:

TT.: *özdeşlik*;

Az.: -

Kaz.: *tuwıstas (tilder)*;

Tat.: *aradaşçı (til); kardäş (tillär)*;

Özb.: *rawışdâş, sifatdâş, undâş, turdâş (at), qarindâş (tillar)*

{+IX}

Eskiden beri işlek olan {+IX} eki bütün Türk dillerinde görülüp bugün de yaygın olarak kullanılmaktadır. Ekin asıl görevi isimden sıfat yapmaktır. {+IX} yapılı sıfatlar isimleşerek tek başlarına isim olarak da kullanılabilir.

Ek, türettiği sözcüklere “sahiplik, bulundurma, özellik, nitelik, ilgili olma, bir şeye ait olma” gibi kavramlar katar.²⁴⁹

²⁴⁴ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 80.

²⁴⁵ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 28; ULKA.

²⁴⁶ Musataeva, **a.g.e.**, s.19; ACK.

²⁴⁷ TGI, s. 225; CWT.

²⁴⁸ Kononov, **a.g.e.**, s. 108.

²⁴⁹ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 109.

TT.: *kibirli, düzenli, boyalı, güneşli, başarılı, verimli, tutumlu, izinli, yetkili, görevli*²⁵⁰;

Az.: *ağıllı, düşüncäli, duzlu, güclü, marağlı, şüurlu, istedadlı*²⁵¹.

Kaz.: *köñildi, bedeldi, ormandı, aqıldı, balıqtı, cawaptı, oqımüstı, qadirli, zararlı*²⁵².

Tat.: *şatlıklı, kişilikli, açuwlı, igtıbarlı, xislı, kiräklı, tiyışlı, kùçlı*²⁵³;

Özb.: *kuçli, qayratli, bältali, suwli, sutli, tuzli, bilimli*²⁵⁴.

İncelediğimiz terimlerde bu eke sıkça rastlanmaktadır:

TT.: *ikiterimli, çokyüzlü, çokterimli, tekterimli, ünlü; olumlu cümle, tonlu ünsüz, sedalı ünsüz, dönüşlü çatı, çekimli dil;*

Az.: *ikihädli, çoxbucaglı, çoxhädli, birhädli, çoxüzlü; düzxätli hărăkät, bärabärsürätli hărăkät, täsirli fel, cingiltili samit;*

Kaz.: *dawıstı, qıysıqsızıqtı qozğalı, tüzüwsızıqtı qozğalı, birqalıptı qozğalı, teñäreketi küş, sabaqtı etistik, şarttı ray;*

Tat.: *unarlı waklanma, käkrısızıklı xărăkät, kaytımlı figıl, küçimlı figıl;*

Özb.: *unli; ötimli fe'l, carañli undaş, önli kasr.*

Görüldüğü gibi, {+IX} yapılı sözcükler çoğu zaman sıfat tamlamalarının öğeleri olup sıfat işlevindedirler. Bununla birlikte isimleşmiş sıfatların isim olarak kullanma örnekleri de mevcuttur.

²⁵⁰ Zülfiyar, a.g.e., s. 109.

²⁵¹ Hüseyinzade, a.g.e., s. 68.

²⁵² Musataeva, a.g.e., s. 19.

²⁵³ TGI, s. 377.

²⁵⁴ Kononov, a.g.e., s. 147.

{+sXz}

{+sXz} eki isimlere gelip sıfatlar türetir. {+IX} morfemin karşılığı olarak eskiden beri kullanılagelen bir ektir. Getirildiği sözcüklere yokluk, olumsuzluk, kavramları katar.²⁵⁵

TT.: *uyumsuz, başarısız, niteliksiz, geçersiz, saygısız, susuz, sessiz, ölümsüz, sonsuz*²⁵⁶;

Az.: *dadsız, bacarıgsız, prinsipsiz, susuz, üzümsüz*²⁵⁷;

Kaz.: *aqılsız, susuz, balasız, arsız, cawapsız, cansız, köñilsiz*²⁵⁸;

Tat.: *çıbıksız, yüräksiz, kaygısız, tärbiyäsiz, úyatsız, küñilsiz*²⁵⁹;

Özb.: *kuçsiz, çeksiz, xabarsiz, suwsiz, örinsiz*²⁶⁰.

Türkiye’de Cumhuriyet döneminde bu ekten çok istifade edilmiştir. Türkçeleştirme çalışmaları sırasında Farsça *bî* ve *na* gibi ön edatları ve Arapça *bilâ*-, *gayrı*-, *adem*-, *lâ*-, *-î* gibi ön ve son ekleri karşılamak için bu ek kullanılmıştır: *gayrimuntazam – düzensiz, naçar – çaresiz, bitaraf – tarafsız, yansız, menfi – olumsuz* vs.²⁶¹

İncelediğimiz terimlerde de bu ekin kullanıldığı örnekler vardır:

TT.: *ünsüz; belirsiz geçmiş zaman, geçişsiz eylem, sedasız ünsüz, tonsuz ünsüz, ötümsüz ünsüz*;

Az.: *täsirsiz fel*;

Kaz.: *dawıssız; tolımsız söylem, ırıqsız etis*;

²⁵⁵ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 141.

²⁵⁶ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 142.

²⁵⁷ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 68.

²⁵⁸ Musataeva, **a.g.e.**, s. 23.

²⁵⁹ TGI, s. 377.

²⁶⁰ Kononov, **a.g.e.**, s. 149.

²⁶¹ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 141-142.

Tat.: *tútkarsız tüşüw, küçimsiz figıl, bilgisiz ütkän zaman;*

Özb.: *töliqsiz gap, carañsiz undâş, ötimesiz fe'l.*

{+CXk}

Bu ek, getirildiği isim ve sıfatlara genellikle küçültme anlamını katar.

TT.: *çekirdekçik, derecik, dipçik, odacık, beyincik, tatarcık*²⁶²;

Az.: *evcik, gözcük*²⁶³;

Kaz.: *qapşıq, üyşik, talşıq, töbeşik, kölşik*²⁶⁴;

Tat.: *kapçık, uynçık, yançık*²⁶⁵;

Özb.: *qöziçâq, tugunçak, tâyçâk/tâyçık, töyçik, qâpçiq*²⁶⁶.

İncelediğimiz terimler arasında {+CXk} eki üç Türk dilinde tespit edilmiştir:

TT.: *beta-parçacıklar, sözcük;*

Az.: *beta-hissəciklər;*

Tat.: *beta-kisäkçiklər.*

{+GX}

Bu ek isimlere gelip aitlik ve ilgi bildirir.

TT.: *aşağıdaki, deminki, dünkü, o günkü*²⁶⁷;

Az.: *axşamkı, səhərki, dünənkı, bildirki, çoxdankı*²⁶⁸;

²⁶² Zülfikar, **a.g.e.**, s. 69-70.

²⁶³ Hüseynzade, **a.g.e.**, s. 28.

²⁶⁴ Musataeva, **a.g.e.**, s. 26.

²⁶⁵ TGI, s. 228.

²⁶⁶ Kononov, **a.g.e.**, s. 126.

²⁶⁷ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 100.

²⁶⁸ Hüseynzade, **a.g.e.**, s. 70.

Kaz.: *keşki, soñğı, keşegi, erteñgi, tañertengi, qazirgi*²⁶⁹;

Tat.: *bügínki, kiçägi, irtängi, askı, ùski*²⁷⁰;

Özb.: *kuzgi, qışqi, köklamgi, bugungi, taşqi, burungi*²⁷¹.

Bu ek, sözcük türetmek amacıyla kullanılmaz.²⁷² Ancak bu ek her Türk dilinde de mevcut olup çok işlektir. İncelediğimiz terimlerde de bu ek görülür. Ek, Türk dilleri için ortak olup terim türetmeye elverişli olduğu için terminolojide ortaklık sağlamak amacıyla bu eke başvurulabilir.

TT.: *şimdiki zaman*

Az.: *indiki zaman;*

Kaz.: *awızeki til;*

Tat.: *algı rät, xäzirgi zaman, artkı rät;*

Özb.: *hâzirgi zamân.*

4.2.2.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

Fiilden isim yapım ekleri arasında ilk olarak süreç bildiren eklere bakmak gerekir. **{-(y)Xş}**, **{-mA}** ve **{-(X)m}** morfemleri her Türk dilinde çok yaygın kullanılmaktadır.

{-(y)Xş}

Fiilden isim yapan **{-(y)Xş}** eki, hareket isimleri türeten işlek bir ektir. Hareketin tarzını anlatan bu ek fiil kökündeki anlama bağlı iş ve oluş isimleri yapar. **{-(y)Xş}** eki yardımıyla türetilen isimler genellikle soyuttur.²⁷³

²⁶⁹ Musataeva, **a.g.e.**, s. 17.

²⁷⁰ **TGI**, s. 383.

²⁷¹ Kononov, **a.g.e.**, s. 149-150.

²⁷² Zülfikar, **a.g.e.**, s. 100.

²⁷³ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 96.

TT.: *anlayış, kalkış, iniş, çıkış, davranış, yağış, geçiş*²⁷⁴;

Az.: *çağırış, baxış, açılış, gâliş, gediş, düzâliş, vuruş*²⁷⁵;

Kaz.: *kiriş, şığış, kelis, ketis, izdenis*²⁷⁶;

Tat.: *yasalış, üsüş, tuklanış, üzgâriş, uçış, tûriş*²⁷⁷;

Özb.: *öqis, suğoriş, yuriş, ekiş, uçış, kuyis, köriniş, kiriş*²⁷⁸.

Bu ek Kazakça, Tatarca ve Özbekçe terim türetilmesinde de çok yaygın kullanılır:

Kaz.: *barıs (septik), terbelis, üykelis (küşi), (garmonikalıq) terbelis, etis*;

Tat.: *nurlanış, tapkırçıgış, çıgış (kilîşi), süz yasalışı, kûçânış, tizlânış, (garmonik) tirbânış, kütârılış, yünâliş, äytîliş*;

Özb.: *keñayış, siqış, tezlanış, köpaytiriş, gamma-yemiriliş, (garmonik) tebraniş, yarimyemiriliş, (erkin) tuşış, issiqlikuzatiş, kâtariliş, carañlilaşış, târaiş*.

{-mA}

Fiilden isim türeten {-mA} eki iş ve hareket adları yapan işlek bir ektir. Geçişli ve geçişsiz ayırımı yapmadan neredeyse bütün fiiller bu ek yardımıyla isimleşebilir.²⁷⁹

TT.: *arama, aşınma, düzelme, dövme, görme, kazma, yazma, kavurma, örtme*²⁸⁰;

Az.: *uydurma, döşämä, gälmä, gızdırma, vuruşma, deyişmä, dondurma, çalışma, govurma, uzlaşma*²⁸¹.

²⁷⁴ Zülfikar, a.g.e., s. 97.

²⁷⁵ Hüseyinzade, a.g.e., s.31.

²⁷⁶ Musataeva, a.g.e., s.28.

²⁷⁷ TGI, s. 233.

²⁷⁸ Kononov, a.g.e., s.116.

²⁷⁹ Zülfikar, a.g.e., s.116.

²⁸⁰ Zülfikar, a.g.e., s. 118-119.

²⁸¹ Hüseyinzade, a.g.e., s.32.

Kaz.: *sipattama, anıqtama, qazba, cazba, baspa, qospa, kirispe, kespe*²⁸²;

Tat.: *ayırma, aşlama, tuma, yarma, bülmä, tünätmä, tuñdırma*²⁸³;

Özb.: *köçirmä, isitma, aylanma, yâzişma, âtişma, başqarma, qiyma*²⁸⁴.

İncelediğimiz terimler arasında bu ekler yapılan aşağıdaki örneklere rastlamak mümkündür:

TT.: *sedalılaşıma, kalınlaşma, aykırılaşıma, göçüşme, haberleşme, türetme, noktalama (işaretleri), konuşma (dili), çıkarma, ısınlama, buharlaşma, yarılanma, parçalanma;*

Az.: *çixma, şüalanma, ionlaşma, buxarlanma, udma, parçalanma, sıxılma, vurma, birləşmə, istilikvermə, (sərbəst) düşmə, genəlmə;*

Kaz.: *kirme (söz), calğamalı (tilder), qoparmalı (til);*

Tat.: *çıgarılma, kuşılma, tigizlāmā, süztizmā, (unarlı) waklanma, üzgärmä (zurlik), alınma (süz), yasalma (süz), tizmā (cümlä);*

Özb.: *köpaytma, birikma, teñlama, ålinma (söz), yasama (söz), söz birikmasi.*

Görüldüğü gibi, bu ekin örnekleri her dilde de boldur. {-mA} eki her dilde de mevcut olup Türk dillerinin terminolojilerinin yakınlaştırılmasında çok faydalı bir ek olabilir.

{-(X)m}

{-(X)m} eki fiilden hareket isimleri yapan çok işlek bir ektir. Bu ek özellikle kısa süreli hareketleri adlandırmaya elverişli bir ektir. Türkiye Türkçesinde Cumhuriyetten sonra ekin bu özelliği yeni yapılan sözcüklerde aşılmış ve kapsamı genişletilmiş olduğundan dolayı {-(X)m} eki {-mA} ekiyle görevdeş olmuştur.²⁸⁵

²⁸² ACK

²⁸³ TGI, s. 233.

²⁸⁴ Kononov, a.g.e., s. 119.

²⁸⁵ Zülfikar, a.g.e., s. 113-114.

TT.: *akım, alım, bilim, konum, bakım, indirim, kesim, denetim, solunum, tüketim, seçim, yatırım*²⁸⁶;

Az.: *yığım, biçim, ölüm, gırpım, dözüm*²⁸⁷;

Kaz.: *kelisim, bilim*²⁸⁸;

Tat.: *atlam, agım, kilim, katlam, alım, sùylām, tizim, sızım*²⁸⁹;

Özb.: *unum, bilim, terim, biçim, bölim, uyum, qatlam*²⁹⁰.

Terim oluşturmada da bu ekten istifade edilmektedir:

TT.: *kırınım, salınım, çarpım, sıkışım, izdiüşüm, akım, sönüm çekim (eki), yapım (eki), hece yutumu;*

Az.: *anlam;*

Kaz.: *qısım, alım, qatısım, cazılım, aytilim, bölim;*

Tat.: *basım, tartım, kaytım (yünālîşî), tüşim (yünālîşî), sùylām (tîlî)*

Özb.: *bâsim, kesim, tuşum (kelişigi).*

Fiilden isim yapmak için ve genellikle araç gereç kavramlarını katan Türk dillerinde üç temel ek tespit edilmiştir. Bunlar, {-GX} ve {-(G)Aç/-(G)Xç} ekleridir.

{-GX}

{-GX} eki genellikle ölçü, eşya, genel kavram, durum bildiren isimler türetir.²⁹¹ Türkiye Türkçesinde özellikle terim yapma sırasında sıkça başvurulmuş bir ektir.

²⁸⁶ Zülfıkar, **a.g.e.**, s. 115.

²⁸⁷ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 32.

²⁸⁸ Musataeva, **a.g.e.**, s. 23.

²⁸⁹ TGI, s. 236.

²⁹⁰ Kononov, **a.g.e.**, s. 117.

²⁹¹ Zeynalov, **a.g.e.**, s. 53.

Kullanılacak araç ve gereç dışında fiilin bildirdiği yoğun bir işin sonunda yapılmış olanı, sonucu kavramını ve fiilin bildirdiği işin ürünü kavramını katar.²⁹²

TT.: *atki, silgi, askı, süzgülü, bilgi, algı, görgü, yetki, ilgi, ilişki, olgu, saygı, etki, bitki, biçki, çizgi, dergi, içki*²⁹³;

Az.: *pusgu, çalgı, durğu, sorğu, sevgi, seçki, sâpki, bölğü*²⁹⁴;

Kaz.: *süzgi, sıpirğı, capqı*²⁹⁵;

Tat.: *tuygi, külki, çabırtki, açitki, uyıtkı, çanıçki, çapki, çalgı, sibirki*²⁹⁶;

Özb.: *çalgi, çalğu, çâpqi, supurgi, tepki, kulgi, tuyğu, sezgi, sewgi, açitqi*²⁹⁷.

Bu ek Oğuz grubu dillerinde işlek olup yeni sözcük türemede yaygın kullanılır. Kazakça, Tatarca ve Özbekçe örneklerinden görüldüğü gibi bu ek bazı sözcüklerde kullanılıp yeni kelime türetmede işlek değildir.

İncelediğimiz terimler arasında bu ekin bazı örnekleri mevcuttur:

TT.: *çizgi, ilgi (durumu), vurgu*;

Az.: *vurğu*;

Özb.: *urğu*.

{-(G)Aç/-(G)Xç}²⁹⁸

Bu ekin **{-GAç}** şekli Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde görülmektedir. Genellikle -n- ve -r- çatı eki almış gövdelerden türetilen sözcüklere

²⁹² Zülfikar, **a.g.e.**, s. 86-88.

²⁹³ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 87-88.

²⁹⁴ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 33.

²⁹⁵ Musataeva, **a.g.e.**, s. 17.

²⁹⁶ TGI, s. 236.

²⁹⁷ Kononov, **a.g.e.**, s. 119.

²⁹⁸ Banguoğlu (2007: 206) ve Hatipoğlu (1974: 65) -gAç ve -gIç eklerinin birbirlerinin fonetik birer varyantı olduklarını söylemektedir. Biz de bu iki eki aynı başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

huy, davranış, tabiat kavramlarını katar. Aynı fonksiyonu Kazakça, Tatarca ve Özbekçede {-GIç} eki yapmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde yeni söz türetiminde {-GAç} ekinin öncesinde bulunan g sesinin düşmesi sonucunda {-Aç} şekli daha çok benimsenmiştir.²⁹⁹

Kazakça ve Tatarcada da bu ekin g'siz varyantı mevcuttur. Çağdaş Tatar dilinde aynı tabana dayanarak farkı ekler yardımıyla yapılan aynı anlamda olan sözcüklerin kullanılması (Tat.: *tayaniç ve tayangiç*), {-Iç} ekinin {-GIç} morfemin allomorfu olduğunu kanıtlamaktadır.³⁰⁰ Özbekçede bu ekin sadece g'li varyantı mevcuttur.

TT.: *yüzgeç, süzgeç, kıskaç, attırkaç, oturkaç; baskıç, çalgıç, askıç, dalgıç, bilgiç*³⁰¹; *büyüteç, kaldıraç, sayaç, sarkaç, tıkaç, yansıtacı, güleç, süreç*³⁰²;

Az.: *süzgäc, üzgäc; tutgac, sayğac*³⁰³; *tıxac, toxac, döyäc*³⁰⁴;

Kaz.: *sürtkiş, qırğış, capqış, aşqış, kircuwğış, sıpırğış, eskertkiş, şaňsorğış*³⁰⁵; *elewiş, bayandawış, bastawış*³⁰⁶;

Tat.: *süzgıç, kırğıç, uçkıç, yasagıç, äçitkiç*³⁰⁷; *çükiç, tayaniç, tıräwiç, yanawıç*³⁰⁸;

Özb.: *yirtqiç, bäsqiç, tişläğiç, başlanğıç, açqiç, suzgiç, körsatkiç, çizğiç*³⁰⁹.

²⁹⁹ Korkmaz, a.g.e., s. 79.

³⁰⁰ TGI, s. 237.

³⁰¹ Zülfikar, a.g.e., s. 86, 89.

³⁰² Zülfikar, a.g.e., s. 51.

³⁰³ Hüseyinzade, a.g.e., s. 34, ULKA.

³⁰⁴ Yavuz Kartallıoğlu, Hüseyin Yıldırım, "Azerbaycan Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ed. A. B. Ercilasun, Ankara, Akçağ, 2007, s. 187.

³⁰⁵ Musataeva, a.g.e., s. 18.

³⁰⁶ Musataeva, a.g.e., s. 28.

³⁰⁷ TGI, s. 232.

³⁰⁸ TGI, s. 237.

³⁰⁹ Kononov, a.g.e., s. 120; Reşetov, a.g.e., s. 100.

{-(G)Aç/-(G)Xç} fiilden isim yapma eki yardımıyla oluşan bazı terimler şunlardır:

TT.: *ilgeç; ortaç, bağlaç, yükselteç;*

Kaz.: *bölgiş, ötkizgiş, şalaötkizgiş, küşeytkiş, nığaytqış, üdetkiş, eritkiş, cıynağış (linza); bastawış, bayandawış, tolıqtawış;*

Tat.: *ütkärgiç, yarımütkärgiç, tırkägiç, eritkiç, küçäytkiç, tızlätkiç, forma yasagiç (affiks), süzyasagiç (kuşımça);*

Özb.: *tezlatkiç, ötkazgiç, eritgiç, kuçaytirgiç, yarimötkazgiç, qaratqiç (kelişigi).*

Oğuz grubu dillerinde bu ekin terim yapımında kullanım sıklığı düşükse de (Azerbaycan Türkçesi için incelediğimiz terimlerde bu eke dair örnek yoktur), Kıpçak grubuna ait Kazakça ve Tatarca, Karluk grubuna ait Özbekçede bu ek (bizim taramamızda fizik terimlerinde) yaygın olarak kullanılmaktadır.

{-(X)k}

Geçişli geçişsiz tek ve çok heceli fiillere gelerek isim ve sıfat türeten çok işlek bir ektir. Bu ekle yapılmış türetmelerin özellikle sıfat olanlarında, yapılmış bitmiş bir işi nitelik olarak üzerinde taşıma özelliği vardır. Bunun dışında ek kökün bildirdiği anlama uğramış sonuç, araç-gereç, yer ve mekân kavramlarını katar.³¹⁰

TT.: *bozuk, bölük, çarpık, delik, kesik, kırık, söküük, yamuk, yırtık³¹¹;*

Az.: *tapşırıg, bacarıg, bilik, minik, gorug, buru, bölük³¹²;*

Kaz.: *közildirik, isik, qılıq, oyıq, ölik, cırtıq, celik³¹³;*

Tat.: *çirık, watık, şaltırawık, kiçik, tuplawık, kükräwık, yırtık, watık, sınık, açık, búzık³¹⁴;*

³¹⁰ Korkmaz, a.g.e., s. 84; Zülfikar, a.g.e., s. 99.

³¹¹ Korkmaz, a.g.e., s. 86.

³¹² Hüseyinzade, a.g.e., s. 31.

³¹³ Musataeva, a.g.e., s. 27.

³¹⁴ TGI, s. 235, 386.

Özb.: *emizik, guldurak, yâriq, kesik, yutuq, yâpik, yirtiq, buzuq, çöziq*³¹⁵.

İncelediğimiz terimler arasında bu ekin şöyle örneklerini görmek mümkündür:

TT.: *kesik (cümle), birleşik (cümle), bileşik (tümce), açık (hece);*

Az.: *danışığ (dil), açıg (heca)*

Kaz.: *sızıq, buyırıq (ray), tuyıq (etistik), aşıq (buwın);*

Tat.: *sızık, suzık, tartık, búyırık (figıl), açık (icik);*

Özb.: *çiziq, ölik til, kelişik, âçiq (böğın), buyruq(-istaq mayli).*

{-X}

Bu ek çoğu zaman tek heceli fiillere gelir ve yaygın kullanılır. Ekin Kazakça ve Tatarcadaki asıl görevi, isim-fiil oluşturmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde ekin dört varyantı da mevcuttur (-ı, -i, -u, -ü). Kazakça, Tatarca ve Özbekçede ekin fonetik bir tabakalaşmaya uğradığı görülmektedir. Eskiden beri -Xg şeklinde olan bu ek g sesinin tamamen düşmesi sonucunda bu üç dilde -U şeklinde kalmıştır.

TT.: *sayı, çeki, ölçü, ağrı, batı, doğu, veri, çağrı, örtü, yapı, çatı*³¹⁶;

Az.: *yazı, gorxu, çäki, ölçü, ölü, sürü*³¹⁷;

Kaz.: *casaw, berüw, saqtaw, bastaw, şığaruw, körsetüw*³¹⁸;

Tat.: *saylauw, yasauw, kullanuw, satuw, arttırıuw, baruw, tapşıruw*³¹⁹;

Özb.: *öquw, tergâw, birlaşuw, saylâw, suyâw, sinâw, ölçâw*³²⁰.

³¹⁵ Kononov, a.g.e., s. 121-122, 155.

³¹⁶ Zülfiqar, a.g.e., s. 92.

³¹⁷ Hüseyinzade, a.g.e., s. 33.

³¹⁸ ULKK.

³¹⁹ ULKT.

³²⁰ Kononov, a.g.e., 117.

Türkiye Türkçesinde Cumhuriyet döneminde terim yapmak amacıyla bu ekten çok istifade edilmiştir. Böylece, *artı, çarpı, aç, duyu, konu, abartı, veri, kazı, dizi, kanı* vs. sözcükler bu ekin yardımıyla yapılmıştır. Bazı felsefe terimleri de oluşturulurken bu ekten yararlanmıştır: *yeti, içgüdü, eleştiri, hoşgörü, sağduyu, beğeni, öğreti* vb.³²¹

İncelediğimiz terimlerde de bu eke başvurulmuştur:

TT.: *ölü (dil), artı, dizi, aç, sayı, ısı (kapasitesi);*

Az.: *ölü (dil),*

Kaz.: *kernew, qıyılışuw, balquw, üdew, azaytuw, bölüw, iondanuw, buwlanuw, bölşektenüw, tarıluw, üstew, ataw, ataw (septik);*

Tat.: *ionlaşuw, erüw, kisişüw, yútiluw, kısıuw, tútaşuw, aralaşuw, süyläşüw, yañğiraulaşuw, kalınayuw, niçkärüw, tarayuw;*

Özb.: *sözlaşuw (tili), undaw.*

{-(y)XcX}

Bu morfem, fiillerden iş ve meslek isimleri türeten işlek bir ektir. Meslek kavramı dışında bu ek işi yapan, belli birtakım özellikleri taşıyan ve araç gereç kavramı katar. Türkiye Türkçesi Cumhuriyet döneminde bu ekten istifade ederek, *yansıtıcı, seçici, tüketici, yıkıcı, üretici, soğutucu, dağıtıcı, sürücü* gibi yeni sözcük ve terim yaratmıştır³²².

TT.: *okuyucu, sürücü, ezici, uyarıcı, aydınlatıcı, yansıtıcı, verici, boşaltıcı*³²³;

Az.: *atıcı, yırtıcı, satıcı, alıcı, gurucu, sürücü*³²⁴;

³²¹ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 91-92.

³²² Zülfikar, **a.g.e.**, s. 94.

³²³ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 94.

³²⁴ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 33.

Kaz.: *caratuwşı, oqıtuwşı, caqtawşı, cazuwşı, dintanuwşı, quruwşı*³²⁵;

Tat.: *kıstauwçı, utıruwçı, ukuwçı, ukıtuwçı, túruwçı, yazuwçı, aluwçı, yasauwçı*³²⁶;

Özb.: *qıluwçı, beruwçı, oqıtuwçı, oquwçı, ıqaruwçı, krsatuwçı, yzuwçı*³²⁷.

İncelediğimiz terimlerde bu ekin rnekleri beş dilde de mevcuttur:

TT.: *hızlandırıcı, toplayıcı (lens), niteleyici, biçimleyici (dil), yükseltici;*

Az.: *toplayıcı (linza), bağlayıcı, paylaştıracı hal, sözdüzäldici (şäkilçi), hălledici, keçirici, gücländirici, sürätländirici, äwäzläyici (güvvä), bölüşdürücü (hal);*

Kaz.: *söz tuwdıruwşı ;affıks), daralanuwşı (til), söz türlendiruwşı (affıks);*

Tat.: *waklawçı, bülüwçı, sanauwçı, birdäy täsir itüwçı (kùç), izolyatsiyäläüwçı (tıl);*

Özb.: *böluwçı, teñta'sir qıluwçı (kuç), yıǵuwçı (linza), töldiruwçı, bağlawçı, turlawçı (affıks), söz yasawçı (affıks).*

{-(X)ntX}

Bu ekin yardımıyla ortaklık, soyutluk ve nesne bildiren isimler yapılır. İncelediğimiz terimlerde bu ek sadece Kazakça ve Özbekçede tespit edilmiştir. Ancak bu ek Türk dillerinde bulunduğu için terim yapımında ortak bir ek olarak kullanılabilir.

TT.: *ırpıntı, inilti, esinti, askıntı, sığıntı, yıkıntı, döküntü*³²⁸;

Az.: *gazıntı, yeyinti, ırpıntı, öküntü, gäzinti, äzinti, ovuntu, ürüntü*³²⁹;

³²⁵ ACK.

³²⁶ CWT.

³²⁷ ULKU.

³²⁸ Zülfıkar, a.g.e., s 134.

³²⁹ Hüseyinzade, a.g.e., s. 34.

Kaz.: *qorıtındı, üzindi, tuwındı, casandı, serpindi*³³⁰;

Tat.: *sıǵıntı, yırintı, yuuntı, kırındı, kisinti, agıntı, sùrintı, üsinti*³³¹;

Özb.: *kelgindi, çiqindi*³³².

Bu ek aşağıdaki terimlerde tespit edilmiştir:

Kaz.: *tuwındı, qosındı, tuwındı (söz), köbeytindi*;

Özb.: *yiğindi*.

{-(X)nç}

Bazı araştırmacılar tarafından³³³ -ç olarak gösterilen bu ek dönüşlü fiil tabanlarına geldiği için morfemin {-(X)nç} şeklinde alınması daha uygun görülmüştür. Bu ek fiildeki hareketi yapanı, yapılan hareketi veya o hareketle ilgili bir niteliği veya özelliği gösteren soyut isim ve sıfatlar türetir.³³⁴ Kazakça ve Tatarcada iki ünsüz arasında ünlü türemesi olayı görülmektedir.

TT.: *inanç, sevinç, direnç, basınç, utanç, korkunç*³³⁵;

Az.: *gaxınc, sevinc*³³⁶;

Kaz.: *quwanış, ötiniş, qızğaniş*³³⁷;

Tat.: *ükiniç, sùyiniç, yuaniç, kùyiniç*³³⁸;

Özb.: *quwvânç, işânç, ötinç, sâğınç, qizğanç, siqinç, sewinç, qörkinç*³³⁹.

³³⁰ Ferhat Tamir, "Kazak Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri**, Ed. A. B. Ercilasun, Ankara, Akçağ, 2007, s. 443.

³³¹ **TGI**, s. 238.

³³² ULKU.

³³³ Korkmaz, **a.g.e.**

³³⁴ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 76.

³³⁵ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 133.

³³⁶ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 34.

³³⁷ Tamir, **a.g.e.**, s. 443.

³³⁸ **TGI**, s. 238.

³³⁹ Kononov, **a.g.e.**, s. 123.

İncelediğimiz terimlerde bu ek sadece Türkiye Türkçesinde tespit edilmiştir:

TT.: *basınç, ödünç (sözcük).*

{-Ak}

Fiil kök ve gövdelerinden isim yapan işlek bir ektir. Türettiği isimlere yoğun bir biçimde uğramış sonuç kavramı, yer, yöre ve mekân kavramları, araç ve gereç kavramını ve bazı sıfatlara huy, tabiat, alışkanlık kavramlarını katar³⁴⁰.

TT.: *yedek, kaçak, bataklık, tapınak, konak, durak, kavşak, uçak, kayak, yatak³⁴¹;*

Az.: *yatag, döşäk, dayag, äläk, çökäk³⁴²;*

Kaz.: *uşaq³⁴³;*

Tat.: *aksak, yılak, iläk, kadak, tîräk, kûräk, yatak, túrak³⁴⁴;*

Özb.: *tilak, ötâq, quçâq, qiynâq, yamâq, elak, kurak, piçâq, öråq³⁴⁵.*

İncelediğimiz terimlerden bazıları bu ek yardımıyla yapılmıştır:

TT.: *istek (kipi), dilek(-koşul kipi);*

Tat.: *tiläk (nakloneniyisi), cümlä kisäkläri;*

Özb.: *gap bölakları.*

³⁴⁰ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 53-54.

³⁴¹ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 54.

³⁴² Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 32.

³⁴³ Musataeva, **a.g.e.**, s. 16.

³⁴⁴ **TGI**, s. 236.

³⁴⁵ Kononov, **a.g.e.**, s. 121-122.

{-(X)n}

Fiilden isim yapan bu ek geldiği sözcüklere kökün anlamına bağlı olarak ortaya çıkmış sonuç ve ürün kavramlarını katar.³⁴⁶

TT.: *akın, dizin, yazın, yayın, tütün, ekin, besin, yığın*³⁴⁷;

Az.: *biçin, sâpin, âkin, gâlin, axın*³⁴⁸;

Kaz.: *egin, tığın*³⁴⁹;

Tat.: *igîn, erîn, cıgîn, cıyîn, yawîn, tûtûn*³⁵⁰;

Özb.: *yiğîn, ekin, yâğîn, tuğun*³⁵¹.

İncelediğimiz terimler arasında bu ek birkaç örnekte tespit edilmiştir:

TT.: *yazın (dili);*

Kaz.: *buwin, casırın (bastawış);*

Tat.: *ikibuwin, küpbuwin, birbuwin.*

{-GXn}

Geçişsiz ve geçişli tek heceli fiil köklerinde genellikle sıfatlar türeten işlek bir ektir. Olmuş, gerçekleşmiş, bitmiş olay, durum ve bulundurma kavramlarını katarak isimler yapar.³⁵²

TT.: *bilgin, seçkin, baskın, yangın, suskun, bezgin, yorgun, dalgın, yetişkin, solgun*³⁵³;

³⁴⁶ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 131.

³⁴⁷ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 131.

³⁴⁸ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 33.

³⁴⁹ Musataeva, **a.g.e.**, s. 27.

³⁵⁰ TGI, s. 246.

³⁵¹ Kononov, **a.g.e.**, s. 121.

³⁵² Zülfikar, **a.g.e.**, s. 90.

³⁵³ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 90.

Az.: *basgın, gırğın, daşgın, gaçgın, yangın, uçgun*³⁵⁴;

Kaz.: *tasqın, qırğın*³⁵⁵;

Tat.: *tútkın, kırgın, çapkın, taşkın, yangın*³⁵⁶;

Özb.: *hârgin, sölğın, qızğın, keskin, tutqın, sâtqın*³⁵⁷; *bâsqın, yângın, tâşqın, turğın*³⁵⁸.

Türkiye Türkçesinde bu ek yardımıyla yapılan bir terim tespit edilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde ve Kazakçada {-GXn} eki köke fiil köküne gelip isim tabanını oluşturmaktadır:

TT.: *düzgün (hareket);*

Az.: *gärginlik;*

Kaz.: *asqınötkizgiştik;*

{-(y)An}

Bu ek fiillerden isim ve sıfatlar türetir. Bazı durumlarda kalıcı isim yapmaya elverişlidir. Türkiye Türkçesinde Cumhuriyet döneminde bu ek özellikle matematik terimlerin türetilmesi için kullanılmıştır (bilinen, bilinmeyen, bölen, çarpan, kalan vs.). Bu ek, türettiği terimlere işi yapan nesne veya kimse kavramı, bir işle görevli kavramı ve fiilin bildirdiği anlamın sonucu, ortaya çıkmış durumu kavramını katar.³⁵⁹ Bir sıfat fiil yapma ekidir.

³⁵⁴ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 33.

³⁵⁵ Musataeva, **a.g.e.**, s. 21.

³⁵⁶ **TGI**, s. 245.

³⁵⁷ Kononov, **a.g.e.**, s.121-156.

³⁵⁸ Reşetov, **a.g.e.**, s. 98-99.

³⁵⁹ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 57-58.

TT.: *bölen, tamlayan, kesişen, bakan, çeviren, gönderen, düzen, bilinen, kalan, tamlanan*³⁶⁰;

Az.: *yazan, oxuyan, açılan, vuruşan, yazdıran*³⁶¹;

Kaz.: *oqığan, cazğan, aytqan, kelgen, ketken, cürgen*³⁶²;

Tat.: *cilgän, tıçkan, yurgan, karlıgan; salgan, tulgan, tугan, yaramagan*³⁶³.

Özb.: *yâzgan, öqigan, çiqqan, ekkan, berilgan, yuwingan*³⁶⁴.

İncelediğimiz terimlerde bu ekin yaygın olduğu görülmektedir. **{-(y)An}** ekiyle yapılan terimler çoğu zaman sıfat fiil grubu biçiminde olan terimlerin ilk öğeleridir.

TT.: *tamlayan (durumu), yalınlayan (dil), öğrenilen (geçmiş zaman), görülen (geçmiş zaman), bölen;*

Az.: *bölän, tən bölä, dəyişän (cäräyan), dəyişilän (kəmiyyət);*

Kaz.: *(burıñğı) ötken (şaq), (cedel) ötken (şaq);*

Tat.: *tugan tıl, tutaşkan (sawıtlar), (bilgisiz) ütkän (zaman), (bilgili) ütkän (zaman), iyäsı bildirilmägän (cümälä);*

Özb.: *(xikâya) ötgan (zamân), (aniq) ötgan (zamân), lablanmagan (hâlatga ötiş).*

{-(y)AcAk}

Fiilden genel olarak sıfat yapar. Bu ekle türetilen sıfatlar gerektiği zaman isim olarak da kullanılır. **{-(y)AcAk}** eki eklendiği sözcüğe araç gereç ve ilgili olma, belli bir amaca tahsis kavramlarını katar.³⁶⁵ Sıfat fiil ekidir.

³⁶⁰ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 90.

³⁶¹ Hüseyinzade, **a.g.e.**, s. 185.

³⁶² Musataeva, **a.g.e.**, s. 17.

³⁶³ TGI, s. 247; CWT.

³⁶⁴ Kononov, **a.g.e.**, s. 238.

³⁶⁵ Zülfikar, **a.g.e.**, s. 50.

TT.: *çekecek, silecek, tutacak, yiyecek, içecek, yakacak, gelecek*³⁶⁶;

Az.: *olacag, gäläcäk, oxunacag, alınacag, göröläcäk*³⁶⁷;

Kaz.: *bolaşaq, keleşek*³⁶⁸;

Tat.: *bulaçak, salınaçak, kazılaçak, yazılaçak, kütäcäk, kiläcäk, küräcäk*³⁶⁹;

Özb.: *yâzacak, öqiyacak*³⁷⁰.

{-(y)AcAk} eki incelediğimiz terminolojide aynı terimi karşılamak için kullanılmıştır:

TT.: *gelecek zaman*;

Az.: *gäläcäk zaman*;

Tat.: *katgıy kiläcäk zaman, kategorik kiläcäk zaman*.

4.2.2.3. Fiil Yapma Ekleri

Morfolojik yolla yapılan terimlerde ek köke gelebildiği gibi bazı terimlerde tabanlara gelir. Çoğu zamanda taban olarak fiil önümüze çıkmaktadır. Bundan dolayı da ortak fiil yapım eklerine de göz atmak gerekir. Burada terim yapımında sıkça kullanılan ve ele aldığımız beş Türk dili için de ortak olan fiil yapma ekleri ve onların incelediğimiz terminolojilerde kullanımını gösterilmiştir:

{+IA-}

TT.: *ışın+la-ma, bağ+la-ç, nokta+la-ma (işaretleri), devrik+le-me, yük+le-me (hali), ek+le-meli (diller), biçim+le-(y)ici (dil), geniş+le-me, zincir+le-me (tepkileşim);*

³⁶⁶ Zülfiyar, a.g.e., s. 50.

³⁶⁷ Hüseyinzade, a.g.e., s. 187.

³⁶⁸ ACK.

³⁶⁹ TGI, s. 247; CWT.

³⁷⁰ Kononov, a.g.e., s. 239.

Az.: *top+la-(y)ıcı (linza), bağ+la-(y)ıcı, (feli) bağ+la-ma, ävâz+lä-(y)ıcı (güvvä);*

Kaz.: *tolıq+ta-wıış, bas+ta-wıış, cık+te-w (esimdigi), cuwan+da-w, teñ+de-w,*

Tat.: *wak+la-wuçı, tapkır+la-uw, tigız+lä-mä, xikäyä+lä-üw (nakloneniyisi), izolyatsiyä+lä-üwçi (til);*

Özb.: *teñ+la-ma.*

{+lAş-}

TT.: *iyon+laş-ma, buhar+laş-ma, yoğun+laş-ma, aykırı+laş-ma, sedalı+laş-ma, kalın+laş-ma, yak+laş-ma (durumu), uzak+laş-ma (durumu), gen+leş-me, bir+leş-im, (zincirleme) tepki+leş-im, düz+leş-me, haber+leş-me;*

Az.: *ion+laş-ma, galın+laş-ma, bir+läş-mä, bir+läş-miş (gablar), cingilti+läş-mä;*

Tat.: *ion+laş-uw, ara+laş-uw, yañğır+uw+laş-uw, irinsız+läş-üw, isim+läş-üw;*

Özb.: *qattiq+laş-iş, carañli+laş-iş, söz+laş-uw (tili).*

{+lAn-}

TT.: *yarı+lan-ma, parça+lan-ma, boğum+lan-ma, bağ+lan-tılı (diller);*

Az.: *şüa+lan-ma, buxar+lan-ma, parça+lan-ma, geniş+län-mä,*

Kaz.: *buw+lan-uw , dara+lan-uwşı (til), delabial+dan-u, uyan+dan-uw, ion+dan-uw, bölşek+ten-üw;*

Tat.: *wak+lan-ma, nur+lan-ış, tiz+län-ış;*

Özb.: *parça+lan-iş, nur+lan-iş, ion+laş-iş, buğ+lan-iş, kuç+lan-iş, tez+lan-iş,*

{+lAt-}

TT.: *iş+let-me (eki);*

Tat.: *tiz+lät-kîç;*

Özb.: *tez+lat-kîç.*

{+lAndIr-}

TT.: *hız+landır-ıcı, ad+landır-ma;*

Az.: *ad+landır-ma, güc+ländir-ici, sürat+ländir-ici;*

Kaz.: *söz tür+lendir-uwşı (affiks).*

Sıraladığımız isimden fiil yapma ekleri işlek olup ele aldığımız beş Türk dili için ortaktır. Temel fonksiyonu adlandırma olan terimler her dilde de isim olma eylemini göstermektedir. Yukarıda belirttiğimiz fiil tabanlarından isim yapmak için sıkça başvurulmuş ekler {-mA}, {-(X)ş}, {-(y)XcX} ve özellikle Kazakça ve Tatarcada isim fiil eki olarak kullanılan {-(X)g} ekleridir. Ortak terminoloji çalışmaları sırasında bunları {+lAmA} {+lAşmA} {+lAnmA-} {+lAtmA} {+lAndIrMA-} dizisi; {+lAnIş} ve {+lAyIcI}, {+lAşIcI}, {+lAndIrIcI} dizisi olarak isimden isim yapma ekleri olarak değerlendirmek mümkündür. Kazakça ve Tatarca için yaygın kullanılan biçimlere {+lAUw(CI)}, {+lAşUw(CI)} {+lAnUw(CI)}{+lAndIrU(CI)} isimden isim morfeplerini katmak gerekir.

Böylece, beş dilde de incelediğimiz 150 dilbilimi ve 150 fizik-matematik kavramlarını karşılamak üzere kullanılan terimler arasında {+CX}, {+IXk}, {+IX}, {+sXz}, {+DAş} 5 tane isimden isim yapma eki tespit edilmiştir. Belirttiğimiz ekler dışında incelediğimiz dillerin bazılarında terim yapmak üzere kullanılmış ekler mevcuttur. İncelediğimiz Türk dillerinin bazılarında terimler arasında bu eklerle rastlanmazsa da, yeni sözcük türetmek için bu ekler kullanıldığı için ortak terminoloji geliştirme sırasında bu ekler de hesaba katılmalıdır ({+CXk},{+GX} ekleri).

Fiilden isim yapma ekleri arasında incelediğimiz beş dilin terimlerinde görüldüğü 6 ek mevcuttur: {-mA}, {-(X)m}, {-(X)k}, {-X}, {-(y)XcX}, {-(y)n}.

İncelediğimiz terimler arasında örnekleri sadece bazı dillerde bulunan ekin sayısı dokuzdur. $\{-(y)Xş\}$, $\{-GX\}$, $\{-(G)Aç/-(G)Iç\}$, $\{-(X)ntX\}$, $\{-(X)nç\}$, $\{-Ak\}$, $\{-(X)n\}$, $\{-GXn\}$, $\{-(y)AcAk\}$ fiilden isim yapma ekleri ele aldığımız tüm 5 dilin terim örneklerinde bulunmasa da, yeni sözcük türetme sırasında beş dilde de sıkça kullanılır, bundan dolayı bu ekleri de ortak ek havuzuna katmak mümkündür.

Bazı terimler fiil tabanlarına fiilden isim yapma ekleri getirilmesi ile yapıldığı için, beş Türk dilinde de yaygın kullanılan fiilden fiil yapma ekleri de tespit edilmiştir. Bunlar, $\{+IA-\}$, $\{+IAş-\}$, $\{+IAn-\}$, $\{+IAt-\}$, $\{+IAndIr-\}$.

Ortak ekler listesi tezin ekinde verilmiştir.

4.2.2.4. $\{+sAl\}$ eki üzerine

Türkiye Türkçesi terimlerinde çok yaygın bir şekilde kullanılan isimden (bazen de fiilden!) sıfat türeten $\{+sAl\}$ eki vardır. İncelediğimiz fizik-matematik ve dilbilimi terimleri arasında bu ekin kullanımı *doğrusal (hareket)*, *eğrisel (hareket)*, *biçimbirimsel (değişke)*, *sesbirimsel (değişke)* örneklerinde görmek mümkündür. Yapısı ve kullanışı tartışmalı olan bu ekten Türkçeleştirme sırasında fazlaca faydalanılmıştır. Türkçede isimden sıfat yapmak için başka işlek ekler varken bu ek daha fazla tercih edilmiştir. Gerçekten de *doğrusal (hareket)* ve *eğrisel (hareket)* gibi terimlere bakılırsa Azerbaycan Türkçesi, Kazakça ve Tatarcada bu kavramları karşılamak üzere yine sıfat tamlaması kullanılmış, fakat bu dillerde sıfat Türk dili için çok uygun ve dilde yaygın kullanılan $\{+IX\}$ eki ile türetilmiştir (**Az.:** *düxzätli häräkät*, *äyrixätli häräkät*; **Kaz.:** *tüzüwsızıqtı qozğalı*, *qıysıqsızıqtı qozğalı*, **Tat.:** *turısızıklı xäräkät*, *käkrısızıklı xäräkät*).

Modern Türkiye Türkçesinde $\{+sAl\}$ ekinin yaygın kullanımı “dil devrimi” olarak adlandırılan süreçte başlamıştır denilebilir. Esas olarak Türkçedeki Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin dilden tasfiyesini amaçlayan bu süreçte Arapça ve bilhassa Farsça kelimelerde sıkça karşılaşılan $+iyy$ ($+iyye$) ve $+î$ nispet eklerini karşılamak üzere çeşitli eklerden yararlanılmıştır. $+IX$, $+DAn$ gibi ekler bunlar arasındadır. Türkçede *kumsal* (kum+sal) kelimesinde rastlanan $+sAl$ eki ve bazı kelimelerde isim veya sıfat yapan $+Xl$ (kız+ıl, yaş+ıl) eki de bu amaçla kullanılmıştır.

Türkçenin bilgi alışverişinde bulunduğu Farsça ve Arapça gibi dillerde olduğu gibi XIX. yüzyıldan sonra kaynak dil olarak karşımıza çıkan Fransızca ve İngilizce gibi dillerde sentaktik adlandırma yolları arasında sıfat tamlamasının yaygın olması, bu dillerden metin aktarımında, kavram tercümesinde de aynı yapının Türkçeye aktarılması yönünde bir baskı oluşturmuş, bu dillerde sıkça kullanılan +l, +Al (*social, political, dental, medical* vs.) yapılarında benzer bir morfolojik yapı arayışına itmiştir. *Kumsal* ve *kızıl, yeşil* kelimelerinde rastlanan morfolojik unsurların hem Batı dillerindeki yapıya fonolojik benzerliği, hem de morfo-sentaktik olarak Batı dillerindeki sıfat tamlaması yapısını karşılama kabiliyeti hızlıca yaygınlaşmasına yol açmış, Fransızca veya İngilizce gibi dillerde eğitim görmüş bilim insanlarının veya aydınların eliyle bu ekler yeni işlevler kazanarak dile yerleşmişlerdir. Batı dillerinde sıfat tamlaması yapısındaki çoğu terim Türkçeye isim tamlaması şeklinde çevrilebilecekken yine sıfat tamlaması yapısında aktarılmaya çalışılmaktadır:

linguistic relativity = *dilsel görecelik*

linguistic minority = *dilsel azınlık*

semantic change = *anlam değişmesi*

semantic extension = *anlam genişlemesi*

İlk iki örnek sırasıyla *dil göreceliği*, *dil azınlığı* olarak çevrilmiş olsaydı, söz konusu morfemlere ihtiyaç duyulmayabilirdi; nitekim *semantic* ile kurulan benzer yapılardaki terimler Türkçeye isim tamlaması yapısında aktarılmıştır.

herbal oil = *bitkisel yağ*; *domestic waste* = *evsel atık*; *mental process* – = *zihinsel süreç* gibi örnekler için de aynı şey söylenebilir. Bunlar da sırasıyla *bitki yağı*, *ev atığı*, *zihin süreci* olarak çevrilebilirdi.

{+sAl} eki ismi gelen bir morfem iken *eğitsel*, *işitsel*, *görsel*, *öğretsel*, örneklerinde olduğu gibi kurala aykırı olarak fiillere de getirilmiş olması; dil+sel denirken niçin *söz+sel* değil de *söz+el* veya *doğa+sal* değil de *doğa+l* yapısının tercih edildiği cevabı dil içinde bulunmayan sorulardır. Bunun dışında bu morfem kökeni

Türkçe olmayan sözcüklere de getirilerek *parasal, tarihsel, dairesel, ruhsal, hayvansal, dinsel* gibi örneklerin türetilmiştir.³⁷¹

{+sAl} eki, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca ve Özbekçede görülmemektedir. Bundan dolayı ortak terminoloji geliştirme sırasında sıfat yapımında {+IXk} ve {+IX} gibi yaygın olan ve Türk dilleri için ortak olan eke başvurmak daha doğru olabilecektir.

4.3. Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme Yöntem ve İlkeleri

Türk dillerinde fonemik olmayan ses denkliliklere dayanan öğeleri ortak morfem olarak kabul ettik (kök ve ekler):

TT.: *gör-* = Az.: *gör-* = Kaz.: *kör-* = Tat.: *kür-* = Özb.: *kör-*;

TT.: *doy-* = Az.: *doy-* = Kaz.: *toy-* = Tat.: *tuy-* = Özb.: *töy-*;

TT.: *başla-* = Az.: *başla-* = Kaz.: *basta-* = Tat.: *başla-* = Özb.: *bâşla-*;

TT.: *söyle-* = Az.: *söylä-* = Kaz.: *söyle-* = Tat.: *süylä-* = Özb.: *söyla-*;

TT.: *söz* = Az.: *söz* = Kaz.: *söz* = Tat.: *süz* = Özb.: *söz*;

TT.: *çıkış* = Az.: *çixış* = Kaz.: *şığış* = Tat.: *çığış* = Özb.: *çiqış*;

TT.: *oyuncak* = Az.: *oyuncag* = Kaz.: *oyınşıq* = Tat.: *uyınçık* = Özb.: *öyinçâq*.

Yukarıda gösterdiğimiz sözcükler tek kelime, kelime yapımında kullanılan ekler tek morfem olarak kabul edilir.

Türk dilleri genel olarak düşünüldüğünde köklerin alomorfları olabilmektedir. İncelediğimiz beş Türk dili çerçevesinde ET.: *köz* sözcüğünün üç varyantı (TT. ve Az.: *göz*; Kaz. ve Özb.: *köz*; Tat.: *küz*), ET.: *kaş* sözcüğünün dört varyantı (TT. ve Tat.: *kaş*; Az.: *gaş*; Kaz.: *kas*; Özb.: *kâş*), ET.: *min-* fiilinin üç varyantı (TT.: *bin-*; Az., Kaz. ve Özb.: *min-*; Tat.: *mín-*) bulunmaktadır. Verdiğimiz kelime listeleri buna göre oluşturulmuştur.

³⁷¹ Zülfikar, a.g.e., s. 139.

Bu durum ekler için de aynıdır. Köklerde alomorfizm olgusu görüldüğü gibi eklerde de aynı ekin değişik varyantları bulunmaktadır. Türk dilleri için ortak olan çokluk morfeminin {+lAr}, Özbekçede tek biçimi (+lar); Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde iki biçimi (TT.: +lar/+ler; Az.: +lar/+lär), Tatarcada dört biçimi (+lar/+lär/+nar/+när) ve Kazakçada altı biçimi (+lar/+ler/+dar/+der/+tar/+ter) bulunmaktadır. Böylece {+lAr} morfeminin (+lar/+ler/+dar/+der/+nar/+ner/+tar/+ter) sekiz üyesi olmuş olur.

Türk dillerinin kök ve eklerini tespit etme sonucunda ortak kök ve ek havuzu ortaya çıktı. Bu listeler, hem ele alınacak Türk dillerinin sayısı bakımından hem de söz varlık ve morfemler bakımından genişletilebilir. Belirlediğimiz bu imkanları yanında sınırlayıcı bir durum da mevcuttur. Dilbilimsel literatürde yalancı eş değer kelimeler olarak adlandırılan şekil bakımından ortak görülmekle birlikte anlam bakımından farklı olan sözcüklerden ortak terminoloji geliştirme sürecinde uzak durulması yaklaşımını savunuyoruz.

Bu durum nispeten sınırlanmış bir dil malzemesi oluşturuyor. Bu sınırlanmış dil malzemesine dayanarak ortak terminoloji oluşturmasını var sayıyoruz. Sınırlı söz varlığından hareket edilirse terminolojide daha kolay bir şekilde ortaklık sağlamak mümkündür.

Böylece özellikle morfolojik yöntemle yapılacak terimlerde Türk dilleri için ortak kök ve eklerden istifade edilmelidir. Örneğin, Eng.: *plane* terimi için Türkiye Türkçesinde olan *uçak* veya Kazakçada kullanılan *uşaq* şekli öneriliyorsa *uç-* kökünün ve *-Ak* ekinin her Türk dilinde mevcut olup yaygın kullanılması gerekmektedir. *UÇAK* kelimesi bu durumda TT.: *uçak*, Az.: *uçag*, Kaz.: *uşaq*; Tat.: *uçak*, Özb.: *uçâq* varyasyonlarıyla Türk dillerinde ortak bir terim olmuş olur³⁷². *Aksakal* – yaşlı ve bilgili insan. Kazakça, Tatarca ve Özbekçede kullanılırken Türkiye Türkçesinde de kullanılmaya başlamıştır.

³⁷² Bizim gözlemimize göre Türkiye Türkçesinde türetilen “uçak” kelimesi, Kazakça ve Tatarcada da kullanılmaktadır.

Terim oluşturmada iki temel kaynak mevcuttur: Türkçe söz varlığı ve alıntı sözcükler. Arapça ve Farsçadan Türk diline eski dönemlerde giren ve benimsenmiş sözcükler bu çalışma çerçevesinde Türkçe söz varlığı olarak kabul edilmiştir. Bu sözcükler ve bu sözcüklerde kullanılan bazı ekler (-iyyat, -hane, -istan) çoğu Türk dillerinde biçim ve anlam bakımından aynı olduklarından dolayı bazı bilim dallarının terminolojilerinde ortaklık sağlamaktadır (*madde, hareket, kesir, nokta, isim, fiil, sıfat, alfabe, harf, zaman, cümle* vs.).

Alıntı terimler olarak Batı dillerinden (Yunanca ve Latince) giren terimler mevcuttur. Genel olarak bu tür terimler, Türk dillerinin terminolojilerinde yerleşmiş olup uluslararası ilmî literatürde yaygınlaşmış terimlerdir. Batı kaynaklı bu terimler çoğu Türk dillerinde aynı olup ortaklık sağlamaktadır (*akustik, argo, etimoloji, ordinat, simetri, vektör*). Alınan kaynaklara göre Türkiye Türkçesine Fransızcadan, diğer Türk dillerine Rusçadan girdiği için farklı kelime sonlarına sahip olan terimler vardır. Bu farklılıklar anlam ayırıcı önem taşımadıkları için bu tür alıntı terimler de ortak kabul edilir. Türkiye Türkçesine Yunancadan giren terimler *-i* ile biterler. Aynı terimler diğer Türk dillerinde genellikle *-iya* ile biterler:

TT.: *simetri* = Az., Kaz., Tat., Özb.: *simmetriya*;

TT.: *fonoloji* = Az., Kaz., Tat., Özb.: *fonologiya*;

TT.: *etimoloji* = Az., Kaz., Tat., Özb.: *etimologiya*;

TT., Az.: *enerji* = Kaz., Tat., Özb.: *energiya*.

Latineden giren terimler Türkiye Türkçesinde Fransızcadan etkisinden dolayı *-syon* ile biterler. Diğer Türk dillerinde ise aynı terimler Rusçanın telaffuzunu benimseyerek *-tsiya* (Az.: *-siya*) ile biterler:

TT.: *kondansasyon* = Az.: *kondensasiya* = Kaz., Tat., Özb.: *kondensatsiya*;

TT.: *asimilasyon* = Az.: *assimilyasiya* = Kaz., Tat., Özb.: *assimilyatsiya*;

TT.: *disimilasyon* = Az.: *dissimilasiya* = Kaz., Tat., Özb.: *dissimilyatsiya*;

TT.: *transliterasyon* = Az.: *transliterasiya* = Kaz., Tat., Özb.: *transliteratsiya*.

Bazı kavramları karşılamak için Batı terminolojiden sadece kökler alınabilir ve mümkün olduğu durumlarda bu alıntı kökler ortak Türkçe ekler ile donatılabilir. Böylece de ortaklık sağlanabilmektedir:

TT.: *iyonlaşma* = Az.: *ionlaşma* = Kaz.: *iondanuw* = Tat.: *ionlaşuw* = Özb.: *ionlaşış*;

TT.: *polimerleşme* = Az.: *polimerləşmə* = Kaz.: *polimerlenuw* = Tat.: *polimerlaşuw*.

Bu durumlarda ortaklık sağlamak amacıyla kavramların karşılanması için her dilde de aynı eklerin kullanılmasına dikkat edilmelidir.

Her Türk dilinde bir kavramı karşılamak için birden fazla terimin kullanıldığı durumlar vardır. Genellikle bu terimlerden birisi Türkçe olup diğeri alıntı bir sözcüktür. Fikrimizce, Türk dilinin yapısına daha uygun olanı, ortak terim olarak kabul edilmelidir. Örneğin, *dilbilimi* ve *lingüistik* terimleri arasında *dilbilimi* teriminin tercih edilmesi daha uygun olabilir (TT.: *dilbilimi*, Kaz.: *til bilimi*, Tat.: *til bilimi*; ancak Az.: *dilşünaslig*; Özb.: *tilşunâslik*).

Terimler tek bir sözcük ile karşılanmadığı zaman sözcük birleştirme yoluna başvurulur. Bu durumda Türk dilleri için uygun ve ortak yapılar kullanılmalıdır. İncelediğimiz terimlerde en sık rastlanan sözdizimsel yapılar, sıfat tamlaması ve belirtisiz isim tamlamasıdır.

Sıfat tamlamaları:

TT.: *harmonik salınım, altın oran, kinetik enerji, alıntı söz, şimdiki zaman, geçişli fiil*;

Az.: *harmonik rəgs, gızıl orta, kinetik enerji, alınma söz, indiki zaman, təsirli fel*;

Kaz.: *garmonikalıq terbelis, altın qıyma, kinetikalıq enerjiya, kirme söz, osı şaq, sabaqtı etistik*;

Tat.: *garmonik tirbänış, altın kişim, kinetik enerjiya, alınma süz, xäzirgi zaman, küçimli figıl;*

Özb.: *garmonik tebraniş, âltin nisbat, kinetik enerjiya, âlinma söz, hâzirgi zaman, ötimli fe'l.*

Belirtisiz isim tamlamaları:

TT.: *enerji kuantumu, yarılanma süresi, sürtünme kuvveti, ses telleri, noktalama işaretleri, dış ünsüzü;*

Az.: *enerji kvantı, yarımdağılma dövrü, sürtünmä güvväsi, säs telläri, durğu işärläri, dış samiti;*

Kaz.: *energiya kvantı, cartılay ıdırayw periodı, üykelis küşi, dawıs celbezegi, tınıs belgileri, tis dawıssızı;*

Tat.: *energiya kvantı, yarımıarkaluw periodı, ıškıluw küçi, tawış yarıları, tınıs bilgıläri, tiş tartıgı;*

Özb.: *energiya kvanti, yarimyemiriliş dawri, işqalaniş kuçi, un payçalari, tiniş belgilari, tiş undâşi.*

Söz öbeğini oluşturacak unsurlar Türk dillerinde ortak olmalarına dikkat edilmelidir. İng.: *airport* terimi Türkiye Türkçesinde *hava alanı, hava limanı* ve *hava meydanı* olarak karşılanmıştır. Bugün yaygın olarak *hava alanı* kelimesi kullanılmakla beraber *hava meydanı* da kullanılır ve anlaşılır. Diğer Türk dillerine geçen *airport* sözcüğünü Türkçeleştirmek istesek *hava, alan* ve *meydan* sözcüklerin ortaklığını kullanarak bir sonuca ulaşabiliriz. Aşağıdaki tablo incelendiğinde *hava meydanı* terimin Türk dillerinde karşılıklı anlaşılabilirliği sağladığı görülmektedir. Bu durumda Rusçadan alınma *аэропорт (aeroport)* terimi yerine *hava meydanı* terimi kullanılmalıdır:

	TT.	Az.	Kaz.	Tat.	Özb.
<i>hava</i>	+	+	+	+	+
<i>alan</i>	+	-	+	+	-
<i>meşdan</i>	+	+	+	+	+

Türk dillerinde ortak terminolojinin geliştirilmesine öncelikle yeni bilim dalları ile başlamanın daha uygun olacağını düşünüyoruz. Gelişmekte olan bilim alanları veya terminolojileri daha sabitleşmemiş bilimlerin dalları (dilbilimi, bilişim, biyoloji, kimya veya fizik gibi bilim alanlarının yeni dalları) için ortak terminolojiyi geliştirip kullanılmasını sağlamak daha kolay olacaktır. Diğer yandan da terminolojileri gelişmiş olan bilim alanlarında en azından en temel kavramları ortak yapılması üzerine çalışmalar yürütülmelidir, çünkü ilim dili ve ilmî gelişmeler bu temel kavramlara dayanır.

Ortak terminoloji geliştirmenin ilk adımında her dilin mevcut terim varlığı ve bu terimleri yapma yolları incelenmelidir (örnek olarak üçüncü bölüm). Mevcut terim varlığında ortak terimler belirlenmeli, ortak olmayanlar için her dilde anlaşılacak ve dilin kurallarına uygun olacak karşılıklar bulunmalıdır.

Kabul görmüş terim listeleri ilmî literatür aracılığıyla dile girmelidir. Bununla birlikte ortak terimler sözlük olarak ve ortak terminoloji çalışmalarını yürüten kurumun İnternet sitesinde yayınlanmalıdır.

Ortak terminolojinin kullanılması için ilmî yayınlar dışında Türk bilim insanları için ortak çalıştay, kongre, sempozyum gibi etkinliklerin gerçekleştirilmesi önemlidir.

Sayı bakımından küçük olan Türk halkları ortak terminoloji çalışmalarını takip ederek ortak terimleri kendi dillerin fonetiğine uygulayarak basın ve kitap yardımıyla yayabilecek. Kendi dillerinde ilmî literatüre sahip olmayan Türk halkları ise ilmî dili geliştirme fırsatını bulacak.

Ortak terminoloji çalışmalarının yürütülmesi için ilmî bir komitenin kurulmasıyla birlikte devlet düzeyinde de gerek terminolojinin yaygınlaşması, gerekse

masrafların karşılanması için maddi desteğe ihtiyaç olabilir. Bununla birlikte ortak terminoloji geliştirme, yaygınlaştırma ve ortak terminolojinin ilmî faaliyetler sırasında kullanımı için her bilim dalındaki Türk bilim insanların hemfikir olmaları önemlidir.

Her ne kadar Türk dilleri için ortak terminoloji geliştirme çalışmaları önemli olsa da, her Türk dilinden ve o dili kullanan halklardan ortak terminoloji fikrini kabul edeceklerini beklemek gerçekçi olmayabilir. Bununla birlikte dilin de bir doğal organizma olduğunu unutmamak gerekir. Amacımız, dili değiştirmektense, dille aynı yoldan yürüyerek bazen onu gerekli istikamete yönlendirmektir.

SONUÇ

Çalışmada çağdaş Türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkân ve yöntemleri araştırılmıştır. Çalışmada ortak Türk dili oluşturmanın yöntemlerini bulmaktan ziyade ortak iletişimi olumlu taraftan etkileyecek olan terminoloji alanında ortaklık yaratmanın mümkün olup olmadığı sorusuna cevap aranmıştır.

Ortak dil seçimi sürecinde karşılaşılabilecek sorunlar karşısında, bu çalışma dil politikasının yavaş ve kademeli gerçekleştirilmesi yönünde bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Tek bir ortak dilin oluşturulması, farklı Türk halkları temsilcilerinin karşılıklı anlaşabilmesi, bilim, kültür ve diğer alanlarda bilgi değişimi gibi hedefler çerçevesinde, dil ortaklaştırma süreci yukarıdan aşağıya bir yöntem izlemelidir. Yani değişim sürecini ilk olarak bilim insanı, akademisyen, yazar, gazeteci, siyasetçi gibi toplumun entelektüel kısımları başlatmalıdır. Toplumun entelektüel kısmı diğer toplum temsilcilerine göre yeni bilgileri daha çabuk kavramakta, ortak dil kullanmada daha çok motivasyona sahip olmaktadır. Örneğin, ortak dil olduğunda değişik Türk halklarını veya ülkelerini temsil eden siyasetçiler devlet görüşmeleri sırasında çevirmene ihtiyaç duymadan daha kolay ve çabuk anlaşabileceklerdir. Aynı şekilde bilim insanları da çevirmen veya çoğu durumlarda kaliteli çeviri yapamayan makine çevirisini kullanmadan ortak dil yardımıyla bilgi değişimini hızlandırabileceklerdir. Bunun dışında entelektüel çerçeve, toplumun diğer kısımları için bir örnek olup toplumun gelişme yolunu çizmektedir.

Türk dillerinin ortak morfolojik ve sözdizimsel yapılarını göz önünde tutarak bu dillerin söz varlığını ortak yapmak daha gerekli ve önemlidir. Böylece yukarıda bahsettiğimiz toplumun entelektüel kısmını hedef kitle olarak düşündüğümüzde değişik bilim alanlarında dillerin birbirine yakınlaştırılması mantıklıdır. Bu yakınlaştırmanın bilim dilinin temel ögesi olan terimler üzerinden yapılması gerektiğini düşünmekteyiz. Bilim dilinin Türk dilleri için ortak terim sistemine sahip olması; siyasetçi, iktisatçı, bilim insanı gibi eğitim görmüş insanların kendi alanlarında karşılıklı anlaşabilirliğini mümkün kılacaktır. Günlük konuşmada farklı Türk halkları temsilcileri karşılıklı anlaşabilirliği kurmayı becerebildiklerine göre bilim düzeyinde de ortak terimsel söz varlığı yardımıyla bu anlaşabilirliğe ulaşmak mümkündür. Bu

durum Türk ülkelerinin ortak kültür, ekonomi, siyasi gelişmeleri için son derece önemlidir.

Çalışmanın temel sınırlığı; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca ve Özbekçe gibi beş Türk dilinin sosyal bilimler (dilbilimi) ve fen bilimleri (matematik-fizik) alanlarında kullanılan terim varlığı olmuştur. Bu dillerin söz konusu bilim dallarındaki sözlükleri taranarak bugün kullanılmakta olan terimleri belirlendikten sonra terimlerin yapıları incelenmiş; ortak yapılar ortaya konulmuştur.

Her beş Türk dilinde de terimler dört yöntem temelinde oluşmaktadır. Bu terim yapma yolları, 1) Semantik yol olarak adlandırdığımız dilde mevcut sözcüklerin anlam genişlemesi veya anlam daralması sonucunda terimleşmesi; 2) Morfolojik yol olarak adlandırdığımız türetme (taban+ek) yoluyla terimlerin oluşması; 3) Sentaktik olarak adlandırdığımız söz birleşmesi sonucunda terimlerin oluşması ve 4) Ödünçleme olarak adlandırdığımız Türk diline başka dillerden (genellikle Avrupa dillerinden) kavramı adlandırmak için kullanılmış ve daha sonra terimleşmiş alıntılar.

Semantik yolla oluşan terimler genel olarak bilim alanının en temel kavramlarını karşılayan sözcükler olup terimleşme bakımından en erken terimlerdir. Çalışmada semantik yolla yapılan terimler olarak hem öz Türkçe sözcükler hem de Türkçe tarafından benimsenmiş Arapça ve Farsça söz varlığı bazında kurulan terimler ele alınmıştır. Semantik yolla yapılan terim sayısı düşüktür ($\approx$ %13). Bu terimler arasında genelde bir ortaklık (TT.: *dalga*, Az.: *dalğa*, Kaz.: *tolqın*, Tat.: *dulqın*, Özb.: *tölqin*; TT.: *harf*, Az.: *harf*, Kaz.: *ärip*, Tat.: *xäriḫ*, Özb.: *harf*) ya da karşılıklı anlaşabilirlik (TT.: *güç*, Az.: *güc*, Kaz.: *quwat*, Tat.: *küät*, Özb.: *quwwat*; TT.: *alfabe*, Az.: *älifba*, Kaz.: *alfavit/älipbi*, Tat.: *alfavit/älifba*, Özb.: *alifbâ/alfavit*) gözlenmektedir.

Ödünçleme olarak Avrupa dilleri söz varlığı bazında oluşan terimler kabul edilmiştir. Bu terimler Türkiye Türkçesine çoğu durumlarda Fransızca aracılığıyla, kalan dört Türk diline Rusça aracılığıyla girmiştir. Bununla birlikte bugün her beş dilde de İngilizce asıllı terimler yaygınlaşmaktadır. Ödünçleme yoluyla oluşan terimlerde ortaklık oranı çok yüksektir (Bk.: tezin üçüncü bölümü).

Kalan iki terim yapma yolu her beş dilde de en sık kullanılan yöntemlerdir (morfolojik yol $\approx$ %25,5, sentaktik yol $\approx$ %40).

Sentaktik ve morfolojik yöntemleriyle oluşan terimler ortaklığı bozmaktadır.

Sentaktik yöntemle yapılan terimlerde ilk olarak söz birleşme türüne dikkat edilmelidir. Terim inceleme sırasında kelimelerin sıfat tamlaması, belirtisiz isim tamlaması ve iyeliksiz tamlama biçiminde birleştiklerini gördük. İyeliksiz tamlama Türk dilleri için doğal bir sözcük birleşmesi olmasına rağmen bu biçimde yapılan terimler mevcuttur (TT.: *beta-parçacıklar, açığortay, katsayı, zarf fiil, sıfat fiil, biçimbirim, sesbilim* vs.). Terim yapma sırasında iyeliksiz tamlama kullanılacak olursa tüm dillerde de ortak olarak kullanılması gerek.

Sıfat tamlaması ve belirtisiz isim tamlaması her beş dilde de mevcut olan söz birleşme türleri. Bu söz birleşme türü her beş dilde de mevcut olup yapı bakımından terim yapma sırasında ortaklık sağlayacaktır.

Asıl sorun morfolojik yolla yapılan terimlerdeki Taban+ek yapısına uygun olan bu terimlerde iki husus dikkate alınmalıdır. Birincisi, terimlerin tabanları. Ortak terminoloji geliştirmek için ortak kökler kullanılmalıdır. Ortak kökler, her Türk dilinde de mevcut olup her dilde de aynı anlama veya çok yakın anlamlara sahip olan köklerdir. Bunun için ortak kökler sözlükleri hazırlanmalıdır. Çalışmanın ek kısmında böyle bir kelime listesi örneği bulunmaktadır. Sınırlı kaynaklara dayanılarak yapılan bu ortak kök ve tabanlar listesi genişletilebilir. Bu kökler, fonetik olarak her Türk diline has özelliklerini sağlasalar da, ortak terminoloji geliştirilmesini olumlu şekilde etkileyecektir.

Ortak kök havuzu ile birlikte ortak yapım ekleri de kullanılmalıdır. Türk dillerinin ortak yapısı ekler konusunda daha da belirgindir. Çalışmanın ekinde ortak ek listesi mevcuttur. Bu listeye incelediğimiz her beş Türk dilinde mevcut, kullanım bakımından işlek ve köklere kattıkları anlam bakımından ortak ve her dilde de anlaşılan ekler dahil edilmiştir.

Böylece, ortak ek, kök ve yapı kullanılırsa Türk dillerinde, özellikle yeni bilim alanında ortak terminoloji geliştirilip orta/uzun vadede dillerin karşılıklı anlaşabilirlik oranı yükseltilebilir.

KAYNAKÇA

- Abdurahmonov, G.; Mamajonov, S.: **Uzbek Tili va Adabiyoti**, Toşkent, “Uzbekiston”, 2002.
- Adıgüzel, Sedat: “Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED**, S.: 47, Erzurum, 2012, s. 51-56.
- Ağaç, Fatma: “Türk Dünyası, Bilişim Alanında Ortak Terimler Kullanmalı”, **Bilişim**, Sayı 159, 2013, s. 112-129.
- Ahmanova, Olga S.: **Slovar Lingvističeskikh Terminov**, Moskva, Sovetskaya Entsiklopedia, 1966.
- Akalın, Şükrü H.: “Açış Konuşması II”, **Türk Dünyasında Ortak Dil Türkçe Bilgi Şöleni (25 Eylül 2002)**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2008, s.11-14.
- Akalın, Şükrü H.: “Gaspıralı İsmail Beyin Dilde Birlik Ülküsünden Ortak İletişim Türkçesine”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.12-1, 2001, s. 543-555.
- Akılbaev, C. S.; Kurmanov, M. K.: **Russko-Kazahskiy Tolkoviy Slovar Fizičeskikh Terminov**, Almatı, RİK, 1994.
- Akpınar, Yavuz: **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, İstanbul, Ötüken, 2008.
- Alkan, Hanife: “Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerli Sorunu: Türkiye Türkçesi – Özbek Türkçesi – Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği”, **Turkish Studies**, 7 (4), 2012, s. 671-688.
- Argunşah, Mustafa: “Ortak Dil Yaratırken Yapılanlar ve Beklentiler”, **Türk Dünyasında Ortak Dil Türkçe Bilgi Şöleni (25 Eylül 2002)**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2008, s.15-22.
- Axundov, Ağamusa: **Ümumi Dilçilik**, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.

- Aydoğan, Şakir: **Fizik Terimleri Sözlüğü**, Erzurum, Bizim Büro basımevi, 2007.
- Aytbayulı, Umirzak A.: **Osnovı Kazahskoy Terminologii**, Almatı, Abzal-Ay, 2014.
- _____: **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti. Dörd cildde.** Ed. E. Orucov, Bakı, Serq-Qerb, 2006.
- Banguoğlu, Tahsin: **Türkçenin Grameri**, Ankara, TDK Yayınları, 2007.
- Barotchi, M.: “Lingua Franca”, **Concise Encyclopedia of Sociolinguistics**, Ed. by Rajend Mesthrie, Elsevier, Oxford, 2001, s. 503-504.
- Baskakov, Nikolay A.: “Razvitie yazıkov i pismennosti narodov SSSR (na materiale tyurkskih yazıkov)”, **Voprosı yazıkoznaniya**, No 3, May-iyun, 1952, s. 19-45.
- Baskakov, Nikolay A.: **Sovremennoye Sostoyanie Terminologii v Yazıkah Narodov SSSR**, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, 1959.
- Baytursun, Ahmet B.: “O Printsipah Kazahskoy Terminologii”, **Pervıy Vsesoyuznyı Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografıçeskiy Otçet)**, Baku, Nagıl Evi, 2011, s. 267-274.
- Begcanov, Rahim B.; Ahmadcanov, A. İ.: **Kratkiy Russko-Uzbekskiy Slovar po Fizike**, Taşkent, Fan, 1984.
- Bell, Roger T.: **Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems**, London, Batsford, 1967.
- Bingöl, Gökçe; Nasuhoğlu, Rauf; İnan, Demir; Gür, Hasanlı: **Fizik Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK yayınları, 1983.
- Boeschoten, Hendrik: “The Speakers of Turkic Languages”, **The Turkic Languages**, Ed.by Lars Johanson and Éva Á. Csató, London and New York, Routledge, 2006, pp. 1-15.

- Cabré, M. Teresa: **Terminology: Theory, Methods, and Applications**, Translated by Janet Ann DeCesaris, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1999.
- Caferoğlu, Ahmet: **Türk Dili Tarihi I**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.
- Caferoğlu, Ahmet: **Türk Dili Tarihi II**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1974.
- Çakmak, Cihan: **Kazan-Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Görülen Yalancı Eş Değer Kelimeler**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016.
- Çobanzade, Bekir V.: "O Sisteme Nauçnoy Terminologii", **Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet)**, Baku, Nagıl Evi, 2011, s. 249-254.
- Çoker, Doğan; Karaçay, Timur: **Matematik Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK yayınları, 1983.
- Dadaboyev, Hamidulla A.: **"Zamonaviy Uzbek Leksikografiyasi ve Terminologiyasi" Moduli Buyinça Okuv-Uslubiy Macmua**, Toşkent, ToşDOTAU, 2016.
- Dağaşan, Dursun: **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden (Azerbaycan – Özbekistan – Kazakistan) Gelen Öğrencilerin Türkiye Türkçesine İntibakta Karşılaştıkları Güçlükler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Demir, Nurettin: "Türkiye’de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları", **Türkiye’de Dil Tartışmaları**, Derleyenler Astrid Menz, Chistoph Schroeder, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 119-146.
- Develi, Hayati: "Türk Halkları Arasında Ortak Dil Arayışları", **Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı**, İstanbul, 2019, s. 125-129.

- Develi, Hayati: “Türkiye Türkçesi ile Tatarca Arasındaki Ses Denklikleri Üzerine”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c.XXVII, 1997, s. 73-99.
- Develi, Hayati: **Osmanlı’nın Dili**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2009.
- _____ : **Dilbilimi ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ed. Berke Vardar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980.
- _____ : **Dilçilik Ensiklopediyası. I cild**, Ed. F. Veysellin, Bakı, Mütercim, 2006.
- _____ : **Dilçilik Ensiklopediyası. II cild**, Ed. F. Veysellin, Bakı, Mütercim, 2008.
- _____ : **Dîvânu Lugâtî’t-Türk**, Çev. M.S. Kaçalın, Yayına Haz. M. Ölmez, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2019.
- _____ : **Dîvânu Lugâtî’t-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin**, Haz. A. B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Drezen, Ernest K.: **İnternatsionalizatsiya Nauçno-Tehniçeskoy Terminologii**, Moskva-Leningrad, Standartgiz, 1936.
- Drezen, Ernest K.: **Standartizatsiya Nauçno-Tehniçeskih Ponyatij, Oboznaçenij i Terminov**, Moskva-Leningrad, Standartgiz, 1934.
- Ebulfeyz Mustafa Efendi: **Risâle-i Feyziyye filügâtî’l-Müfredâtî’t-Tıbbiyye**, Haz.: Şaban Doğan, 2. Baskı, İstanbul, Değişim Yayınları, 2012.
- Eker, Süer: “Modernleşme Surecinde Türkiye’de Terimbilimi Çalışmalarına Genel Bir Bakış”, **Altaistics and Turkology**, Sayı 1, 2013, s. 68-95.
- Ercilasun, Ahmet Bican: **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ, 2004.
- Ergin, Muharrem: **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak yayım, 2009.

- Ergin, Muharrem: “Türklerde Yazı ve Alfabeler”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 2, Ankara, 1992.
- Faseev, Fazıl S.: **Sposobi Obrazovaniya Terminov v Tatarskom Literaturnom Yazıke** (avtoreferat dis. na soiskanie uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk), Moskva, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, 1961.
- Galavetdinov, İ. G., Gafurov, G. G., Zakirov, V. Z., Husnutdinov, M. Z.: **Matematikadan Rusça-Tatarça Beleşme-Süzlek**, Kazan, Magarif, 1997.
- Galeev, M. S., Timergalin, A. K.: **Rusça-Tatarça Fizika Terminnarı Süzlege**, Kazan, Tat. kit. neşr., 1981.
- Galieva, L. İ, Galyautdinova İ. G., Husnutdinova M. Z.: **Matematičeskiy Russko-Tatarskiy Tolkoviyy Slovar**, Kazan, Tatar. Kn. izd-vo, 2013.
- Gasimov, Mamed Ş.: **Azerbaycan Dili Terminologiyasının Esasları**, Bakı, Elm, 1973.
- Gatiatullina, Z. Z.: **Slovar Slovoobrazovatelnyh Elementov Sovremennogo Tatarskogo Literaturnogo Yazıka**, Kazan, İzd-vo Kazanskogo pedinstitutı, 1984.
- Gaynullin, M. H.: **Kayum Nasiri (ego nauşnaya, literaturnaya i prosvetitel'skaya deyatelnost)**, Kazan, Tatgosizdat, 1945.
- Goad, Harold: **Language in History**, London, Penguin Books, 1958.
- Gökalp, Ziya: **Türkçüğün Esasları**, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul, Kültür Bakanlığı yayını, 1976.
- Grinev-Grineviç, Sergey V.: **Terminovedenie uçeb. posobie dlya stud. vıssh. uçeb. zavedeniy**, Moskva, İzdatelskiy Tsentr "Akademiya", 2008.
- Hacıyev, Tofiq: **Türkler Üçün Ortaq Ünsiyyet Dili**, Bakı, Tehsil, 2013.

- Hall, Robert A.: **Melanesian Pidgin English**, Baltimore, Linguistic society of America, 1943.
- Hatipoğlu, Vecihe: **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK yayınları, 1982.
- Haugen, Einar: "Dialect, Language, Nation", **American Anthropologist**, Vol. 68, No: 4, 1966, pp. 922-935.
- Hengirmen, Mehmet: **Dilbilgisi ve Dilbilimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Engin yayınevi, 1999.
- Hisamova, Fehime: **Tatar Tele Morfologiyese: Yugarı uku yortları öçen dereslek**, Kazan, Tatar. kit. neşr., 2015.
- Hociev, Azim: **Tilşunoslik Terminlarining İzohli Lugati**, Toşkent, "Özbekiston Milliy Ensiklopediyasi davlat ilmiy naşriyoti", t.y.
- Hüseynzade, Muhtar: **Müasir Azərbaycan Dili. III hisse. Morfologiya**, Bakı, Şerq-Qerb, 2007.
- İbrahimov, Elçin: **Türk Xalqlarının Ortaq Elifba, İmla ve Ünsiyyet Dili**, Bakı, Mütercim, 2017.
- İmer, Kamile; Kocaman, Ahmet; Özsoy A. Sumru: **Dilbilimi Sözlüğü**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
- İmer, Kamile: "Dilbilimi Açısından "Doğru-Temiz-Güzel Türkçe Kullanımı" ve "Türkçenin Aşırılığa Kaçmadan Kullanılması", **Radio ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı**, Yay. E. Ateşman, E. Ceylan, B. Erdağı, Ankara, TRT yayını, 1999, s. 41-47.
- Johanson, Lars: **Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler**, Çev. Nurettin Demir, 2. Baskı, Ankara, TDK yayınları, 2014.
- Kahraman, Mehmet: "Türk Dilinin Cumhuriyet Devri Terimsel Gelişim Sürecine Tarihî Bakış (II)". **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, 1289-1312.

- Kahraman, Mehmet: “Kazak Dilinde Terim Yapma Prensipleri Üzerine”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 4, 2014, s. 696-717.
- Kandelaki, Tatyana L.: “Znaçeniya Terminov i Sistemı Znaçeniy Naučno-Tehniçeskih Terminologiy”, **Problemy Yazıka Nauki i Tehniki**, 1970, s. 3-39.
- Karaağaç, Günay: **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Karaman, Burcu İlkay: **Terimbilimi**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Kari-Niyazi, Taşmuhammed N.: **Russko-Uzbekskiy Terminologičeskiy Slovar po Matematike**, Taşkent-Baku, Gosizdat Uz. S. S. R., 1933.
- _____ : “Karma Dil”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, c. 13, İstanbul 2004, Ana Yayıncılık, s. 27.
- _____ : **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü** (Kılavuz Kitap), Ed. A. B. Ercilasun, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991.
- Kartallıoğlu, Yavuz; Yıldırım, Hüseyin: “Azerbaycan Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri**, Ed. A. B. Ercilasun, Ankara, Akçağ, 2007, s. 171-230.
- _____ : **Kazak Edebi Tilinin Sözdüğü. On bes tomдық**. Ed. T. Canuzak vb., Almatı, 2011.
- _____ : **Kazakşa-Orısşa, Orısşa-Kazakşa Terminologiyalık Sözdik: Fizika cene Astronomiya**, Ed. A. Kusayinov, Almatı, Rauan, 1999.
- _____ : **Kazakşa-Orısşa, Orısşa-Kazakşa Terminologiyalık Sözdik: Matematika**, Ed. A. Kusayinov, Almatı, Rauan, 1999.
- Kerimov, Bahtiyar M.: “Ortak Türkçe”, Akt. Ertuğrul Yaman, **Bilig**, Sayı 3, 1996, 190-195.

- Koç, Mustafa: **Baleybelen Muhyi-i Gülşeni İlk Yapma Dil**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005.
- Kononov, Andrey N.: **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1960.
- Korkmaz, Zeynep: **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK yayınları, 1992.
- Korkmaz, Zeynep: **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, 3. Baskı, Ankara, TDK yayınları, 2009.
- Korkmaz, Zeynep: **Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- _____ : **“Kreol”**, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C.14, 2004, s. 6.
- Kurmanbayulı, Şerubay: **Termintanu**. Oku kuralı, Astana, 2009.
- Kurmanbayulı, Şerubay: **Kazak Terminologiyası: Zertteuler, Okulık, Sözdik, Bibliografiya**, Almatı, Sardar, 2014.
- Levend, Agah Sırrı: **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara, Dil Derneği: 22, 2011.
- Lewis, Geofrey: **Trajik Başarı: Türk Dil Reformu**, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004.
- Leyçik, Vladimir M.: **Terminovedenie: Predmet, Metodi, Struktura**, İzd. 4-e, Moskva, Knijny Dom LİBROKOM, 2009.
- _____ : **“Lingua Franca”**, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C.14, 2004, s. 508.
- Lotte, Dmitriy S.: **“Oçeredniye Zadaçi Tehniçeskoy Terminologii”**, **İzvestiya Akademii Nauk SSSR**, 1931, s. 883-891.

- Lotte, Dmitriy S.: **Osnovı Postroeniya Naučno-Tehničeskoy Terminologii**, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, 1961.
- _____: **Lugāt-i Tibbiyye**, Cem'iyet-i Tibbiyye-i Osmaniyye, 1290 (1873).
- Magerramova, F. G.; Seidov, Yu. M.: **Slovar Terminov po Fizike**, Baku, Elm, 1986
- Mallin, Rahmatulla H.: **Russko-Uzbekskiy Terminologičeskij Slovar po Fizike**, Taškent, Ukutuvči, 1974.
- _____: **Matematik Terimleri Sözlüğü**, Haz. H. Hacısalıhoğlu, Ankara, TDK, 2000.
- Menges, Karl H.: **The Turkic Languages and Peoples**, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1968.
- Menzel, Theodor: **Bakü I. Türkoloji Kongresi 26 Şubat-6 Mart 1926**, Çev. Prof. Dr. Selçuk Ünlü, Konya, Palet Yayınları, 2017.
- Merhan Aziz: “Türkçe ve Özbekçe Eşesli Sözcük Karşılaştırması”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED, S.: 47, 2012, Erzurum, s. 1-5.
- _____: **Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991)**, Yayına haz. Nadir Devlet, İstanbul, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992.
- _____: **Mixed Languages: 15 Case Studies in Language Intertwining**, Ed. by Peter Bakker, Maarten Mous, 1994.
- Moiseev, A. İ.: “O Yazıkovoy Prirode Termina”, **Lingvističeskiye Problemy Naučno-Tehničeskoy Terminologii**, 1970, s. 127-138
- Musataeva, Manat Ş.: **Slovar Morfem Kazahskogo Yazıka**, Almatı, Print-S, 2006.

- Nemçenko, Vasiliy N.: **Sovremenniy Russkiy Yazık. Slovoobrazovaniye,** Moskva, Vısşaya Şkola, 1984.
- Nysten, Pierre Hubert: **Dictionnaire de médecine, de chirurgie, de pharmacie, des sciences accessoires et de l'art vétérinaire,** Paris 1839.
- Odabaş, Abibulla A.: “Terminologiya Na Tyurkskih Yazıkah”, **Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet),** Baku, Nagıl Evi, 2011, s. 262-267.
- Ölmez, Mehmet: **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük,** Ankara, BilgeSu, 2013.
- Özaltay, Bülent; Kara, Alpertunga: “19. Yüzyılda Tıp Eğitiminin Türkçeleştirilmesi ve Lûgât-i Tıbbiyye” **Arslan Terzioğlu'na Armağan (Festschrift für Arslan Terzioğlu),** Yay. Erwin Lucius, Afife Mat, Öztan Öncel, Bülent Özaltay, İsis Yayınları, İstanbul 1999.
- Özdemir, Emin: **Terim Hazırlama Kılavuzu,** Ankara, TDK yayınları, 1973.
- Özkan, Fatma: “Bugünkü Türk Lehçelerindeki İletişimi Zorlaştıran Kelimeler”, **III. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996,** Ankara, TDK yayınları, 1990, s. 883-889.
- Özkan, Nevzat: **Türk Dünyası: Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat,** Kayseri, Geçit Yayınları, 1997.
- _____: **Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografičeskiy Otčet),** Baku, Nagıl Evi, 2011.
- _____: “Pidjin”, **Slovar sotsiolingvističeskih terminov,** Moskva, 2006, s. 164-165.
- _____: **Pravila obrazovaniya, sovershenstvovaniya i primeneniya tatarskih terminov.** Komitet pri Kabinete

Ministrov RT po realizatsii Zakona RT “O yazıkah narodov RT”, Pod red. M. Z. Zakieva, İ.M. Nizamova, Kazan, 1995.

_____ : **Problemi Razrabotki i Uporyadoçeniya Terminologii v Akademiyah Nauk Soyuznih Respublik**, Ed. G. V. Stepanov, Moskva, Nauka, 1983.

Qurbanov, Afat: **Ortaq Türk Edebi Dili**, Bakı, Genclik, 1999.

Reformatorskiy, Aleksandr A.: “Çto Takoe Termin i Terminologiya”, **Voprosi Terminologii (Materiali Vsesoyuznogo terminologičeskogo soveščaniya)**, Moskva, 1961, s. 46-62.

Reformatorskiy, Aleksandr A.: “Mıslı o Terminologii”, **Sovremennıye Problemi Russkoy Terminologii**, 1986, s. 163-198.

Reformatorskiy, Aleksandr A.: “Termin kak Çlen Leksiçeskoy Sistemi Yazıkı”, **Problemi Strukturnoy Lingvistiki**, 1968, s. 102-125.

Reşetov, Viktor V.: **Osnovi Fonetiki i Grammatiki Uzbekskogo Yazıkı**, Taşkent, İzdatelstvo “Uçitel”, 1965.

Resulov, Asker: “Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu”, **Türk Dili**, S.: 524, 1995, s. 916-924.

Rey, Alan: **Essays on Terminology**, Translated and edited by Juan C. Sager, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1995.

Rona-Tas, A.: **An Introduction to Turkology**, Szeged 1991.

_____ : **Russko-Tatarskiy Tolkoviy Slovar Lingvistiçeskih Terminov**, Ed. F. İ. Tagirov, F. F. Gaffarova, Kazan, İYaLİ, 2016.

Sadıqova, Sayalı: “Türk Dillerinde Ortaq Terminlerin Yaratma Prinsipleri”, **Türkitildes Elderдин Terminkor Kalıplastıru Tecribesi**, Astana, Ş.Şayametov atındagı Tilderdi dalıtudın respublikalık üylestiru-edistemelik ortalığı, 2011, s. 41-46.

- Sadıqova, Sayalı: **Azərbaycan Dilində Terminologiyanın Təşəkkülü və İnkişafı**, Bakı, Elm, 2005.
- Sadıqova, Sayalı: **Müasir Azərbaycan Edebi Dilində Termin Yaradıcılığı Prosesi**, Bakı, Elm, 2010.
- Sadoğlu, Hüseyn: **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Şahin, Erdal: “Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabeleri”, **Yeni Türkiye**, Sayı 53, 2013, ss. 449- 457.
- Salehova, L. L., Tuktamışov, N. K.: **Matematika: Russko-Tatarsko-Angliyskiy Terminologicheskiy Slovar**, Kazan, İzd-vo Kazan. un-ta, 2014.
- Samarin, William J.: “Lingua Francas of The World”, **Reading in the Sociology of Lanaguage**, ed. by Joshua A. Fishman, The Hague, Paris, Mouton, 1968, p. 660-672.
- Şarafutdinova, N. S.: **Lingvistiçeskaya Tipologiya i Yazikovıye Arealı. Uçebnoe Posobie**, Ulyanovsk, UIGTU, 2009.
- Saray, Mehmet: **Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- Şavkay, Tuğrul: **Dil Devrimi**, Ankara, Gelenek Yayınları, 2002.
- _____ : **Slovar Matematiçeskih Terminov**, ed. Z. İ. Halilov, Baku, İzd-vo Akad. nauk AzSSR, 1958.
- Suleymanov, D. Ş.; Galimyanov, A. F.: “Sistema Tatarskih Terminov v Kompyuternih Tehnologiyah i İnformatike”, **Kompyuternaya Obrabotka Tyurkskih Yazıkov. Pervaya Mejdunarodnaya Konferentsiya**, 2013, s. 61-69.
- Superanskaya, A. V.; Podolskaya, Nataliya: **Obşçaya Terminologiya: Voprosı Teorii**, İzd. 6-e, Otv. red. T. L. Kandelaki, Moskva, Knijnıy Dom "LİBROKOM", 2014.

V.; Vasilyeva,
Nataliya V.:

Tamir, Ferhat: “Kazak Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri**, Ed. A. B. Ercilasun, Ankara, Akçağ, 2007, s. 429-480.

_____: **Tatar Grammatikası:** öç tomda, Tulılandırılğan 2nçe basma, T. I., Ed. Fehime M. Hisamova, Kazan, TEHSİ, 2015.

_____: **Tatar Grammatikası:** öç tomda, Tulılandırılğan 2nçe basma, T. II., Ed. Fehime M. Hisamova, Kazan, TEHSİ, 2016.

_____: **Tatar Telenen Anlatmalı Süzlege. Öç tomda.** Ed. L. T. Mahmutova vb., Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 1977-1981.

Tekin, Talat; Ölmez, Mehmet: **Türk Dilleri Giriş**, İstanbul, Simurg Yayınevi, 1999.

Tekin, Talat: **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**, İstanbul, 1997.

Timurtaş, Faruk Kadri: **Türkçemiz ve Uydurmacılık**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980.

Todd, L.: “Pidgins and Creoles: An Overview”, **Concise Encyclopedia of Sociolinguistics**, Ed. by Rajend Mesthrie, Elsevier, Oxford, 2001, s. 524- 530.

_____: **Tolkoviy Slovar Uzbekskogo Yazıka: V 2-h t.**, Ed. Z. M. Magrufov, Moskva, Russkiy Yazık, 1981.

Topaloğlu, Ahmet: **Dilbilgisi Terimler Sözlüğü**, İstanbul, Ötüken, 1989.

Tural, Sadık: “Açış Konuşması I”, **Türk Dünyasında Ortak Dil Türkçe Bilgi Şöleni (25 Eylül 2002)**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2008, s.7-10.

- _____ : **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, Ed. Emine G. Naskali, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- _____ : **Türk Dünyasında Ortak Dil Türkçe Bilgi Şöleni 25 Eylül 2002**, Ankara, TDK yayınları, 2002.
- _____ : **Türk Lehçeleri Grameri**, Ed. A. B. Ercilasun, Ankara, Akçağ Yayınları, 2007.
- _____ : **Türkçe Sözlük**, Ankara, TDK yayınları, 2011.
- _____ : **Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü**, Ankara, TDK yayınları, 2015.
- _____ : **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları (Ankara (1963-1982); ikinci baskı (Ankara 1993).
- Tursunov, Uluğ: **Özbek terminologiyasi masalalari**, Toşkent, 1933.
- Uğurlu, Mustafa: “Türkçe ve Özbekçede Yalancı Eş Değerler”, **IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri II, 24-29 Eylül**, Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 2082-2085.
- Üser, Hatice Şirin: **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri**, Ankara, 2006.
- Vinokur, Grigoriy O.: O Nekotorih Yavleniyah Slovoobrazovaniya v Russkoy Tehničeskoy Terminologii”, **Trudı Moskovskogo İnstituta İstorii, Filosofii i Literaturı**, T. 5, 1939, s. 3-54.
- Wardhaugh, Ronald: **An Introduction to Sociolinguistics**, 2nd edititon, Oxford, Blackwell, 1992.
- Wurm, Stefan: **The Turkic Languages of Central Asia: Problems of Planned Culture Contact** (A translation of an article entitled “The Turkic Peoples of the U.S.S.R.: The Development of their Languages and Writing” by Professor A. N. Baskakov, with comments by Dr. Stefan Wurm), Issued by the Central Asian Research Centre in association

with St. Antony's College (Oxford) Soviet Affairs Study Group, t.y.

- Xudiyev, Nizami: **Azerbaycan Edebi Dili Tarixi**, Ankara, 1997.
- Yaman, Ertuğrul: “Tarihî Seyirden Hareketle Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 12, 2001, s. 453-473.
- Yaman, Mükremin: “Çağdaş Terimbilimi ve Kurumsal Çalışmalar”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilim Dergisi**, S. 15, 2006, s. 59-76.
- Yıldırım, Hüseyin: “Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Aldatıcı Kelimeler”, **Leyla Karahan Armağanı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013.
- Zakiev, Mirfatih: “O Roli Mnogoyazychny Terminologicheskikh Slovary v Sblizhenii Tyurkskikh Terminofondov”, **Türktilde Elderdin Terminkor Kalplastiru Tecribesi**, Astana, Ş.Şayametov atındaki Tilderdi dalitudın respublikalık üylestiru-edistemelik ortalığı, 2011, s. 12-20.
- Zeynallı, Hanafi B.: “O Sisteme Nauçnoy Terminologii v Tyurkskikh Yazıkah”, **Perviy Vsesoyuzny Tyurkologicheskij Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografiçeskij Otçet)**, Baku, Nagıl Evi, 2011, s.254-262.
- Zeynalov, Ferhat: **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi** (Türkiye Türkçesi Y. Gedikli), İstanbul, Cem yayınevi, 1993.
- Zifeldt-Simummyagi, Artur R.: “O Printsipah Obrazovaniya Nauçnoy Terminologii v Tyurkskikh Yazıkah”, **Perviy Vsesoyuzny Tyurkologicheskij Syezd, 26 fevralya -5 marta 1926 goda (Stenografiçeskij Otçet)**, Baku, Nagıl Evi, 2011, s. 239-248.
- Zülfikar, Hamza: **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1991.

Çevrimiçi (Online) Kaynaklar:

- AA: “Türkiye’de 108 bin uluslararası öğrenci öğrenim görüyor”, **Hürriyet**, Haber Giriş: 17.05.2018 (Çevrimiçi) <http://www.hurriyet.com.tr/kampus/turkiyede-108-bin-uluslararasi-ogrenci-ogrenim-goruyor-40839400> , 18 Aralık 2018.
- Amirhamzin, A.: **Nekotoriye Voprosı Terminologii Kazahskogo Yazıka**, t.y. (Çevrimiçi) http://www.neotech.kz/state_language/razvitie-terminologii-kazahskogo-yazyka/terminology.php, 28 Ağustos 2019.
- Aytbayulı, U. A.: “Ortak Türki Terminologiyasın Kalıptastıru - Bugıngı Kun Talabı”, 2017, (Çevrimiçi) <https://www.termincom.kz/articles/?id=34>, 11 Kasım 2019.
- İsabalayeva, İ.: “Türk dillerinin vahid terminologiyası üçün 6 mine qeder beynelmilel termin toplanılıb”, **TREND**, 2016 (Çevrimiçi) <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2501308.html>, 21 Ocak, 2019
- Mufwene, Salikoko Sangol: “Lingua Franca”, **Encyclopedia Britannica**, t.y., (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/lingua-franca>, 20 Şubat 2019.
- Sadıqova, Sayalı: **Azerbaycan Dili Terminologiyası**, t.y. (Çevrimiçi) <https://science.az/news/open/142>, 11 Eylül, 2019.
- Tekin, Talat: **Türk Dilleri Ailesi**, (Çevrimiçi) http://www.dilbilimi.net/Tekin_Turk_Dilleri_Ailesi.pdf 2 Mayıs 2020.
- Uçman, Abdullah: “İstılâhât-ı İlmiyye Enccümeni”, **Türkiye Diyanet Vakfı İSLÂM Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/istilahat-i-ilmiyye-encumeni> 5 Mayıs 2020.
- Vinogradov Viktor A. (a): “Koiné”, **Lingvistiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar**, (Çevrimiçi) <http://tapemark.narod.ru/les/230b.html>, 20 Şubat 2019.

Vinogradov Viktor A. “Lingua Franca”, **Lingvističeskiy Entsiklopedičeskiy Slovar**, (Çevrimiçi) <http://tapemark.narod.ru/les/267c.html>, 20 Şubat, 2019.

Vinogradov Viktor A. “Pidjini”, **Lingvističeskiy Entsiklopedičeskiy Slovar**, (Çevrimiçi) <http://tapemark.narod.ru/les/374b.html>, 20 Şubat 2019.

“Esperanto”, **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/Esperanto> , 3 Nisan, 2020.

“Terim bilimi”, **Güncel Türkçe Sözlük**, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr> , 19 Ekim 2019.

“Volapük”, **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/Volapuk> , 3 Nisan 2020.

Almaty Corpus Of Kazakh: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/index.php?interface_language=ru

Corpora collection Leipzig University Azerbaijani Language: https://corpora.uni-leipzig.de/en?corpusId=aze_newscrawl_2011

Corpora collection Leipzig University Kazakh Language: https://corpora.uni-leipzig.de/en?corpusId=kaz_wikipedia_2010

Corpora collection Leipzig University Uzbek Language: https://corpora.uni-leipzig.de/en?corpusId=uzb_community_2017

Corpus of Written Tatar: <http://search.corpus.tatar/index.php?of=search/search.php>

Egemen Kazakistan, No: 11 (29490), 18 Ocak 2019, s. 5-6 (Çevrimiçi) <https://pdf.egemen.kz/pdfs/2019/01/18012019.pdf> , 8 Ocak 2020.

Ethnologue (Çevrimiçi) <https://www.ethnologue.com/subgroups/turkic> 2 Mayıs 2020

Federalniy zakon o vnesenii dopolneniya v statyu 3 Zakona Rossiyskoy Federatsii “O yazıkah narodov Rossiyskoy Federatsii” ot 11 dekabrya 2002 goda N 165-FZ (Çevrimiçi)
<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=39953&fld=134&dst=100008,0&rnd=0.39391905439837427#06271513995757968> , 8 Ocak 2020.

<http://azterm.az/az/>, 11 Eylül 2019.

Postanovleniye Kabineta Ministrov Respubliki Tatarstan ot 29 iyulya 1994 g. № 365 **“Ob obrazovanii Komiteta pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan po realizatsii Zakona Respubliki Tatarstan “O yazıkah narodov Respubliki Tatarstan”** (Çevrimiçi)
<http://ivo.garant.ru/#%2Fdocument%2F8102520%2Fparagraph%2F2932%3A0> 5 Mayıs 2020.

Ukaz **“O perevode alfavita kazahskogo yazıka s kirillitsı na latinskuyu grafiku”** ot 27 oktyabra 2017 goda No 569 (Çevrimiçi)
http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku , 8 Ocak 2020.

Wikipedia (Çevrimiçi)
<http://wiki.pinsify.xyz/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvVHVya2ljX2xhbmd1YWdlcw> 2 Mayıs 2020.

EKLER

Ek 1: Ortak Türk alfabesi (OTA)

A a	B b	C c	Ç ç	D d
E e	Ä ä	F f	G g	Ğ ğ
H h	X x	I ı	İ i	J j
K k	Q q	L l	M m	N n
Ñ ñ	O o	Ö ö	P p	R r
S s	Ş ş	T t	U u	Ü ü
V v	W w	Y y	Z z	

Alfabe çevirimi ile ilgili notlar:

1. OTA, Türkiye Türkçesinin alfabe sistemi kullanılan ve kabul edilen ses değerleri karşılar. Türkiye Türkçesinde e harfi açık /e/ sesini gösterse de OTA’da e işareti kapalı /e/ sesini gösterir.
2. Azerbaycan Türkçesindeki kapalı ve açık /e/ sesleri OTA’da bulunan ilgili harflerle karşılanır. Azerbaycan Türkçesinde patlamalı ötümlü art damak ünsüz /g/ sesi q harfi ile karşılanmaktadır. Bunları OTA’daki g harfi ile gösterdik:

Az.: ə = OTA: ä (*əlifba* - *älifba*)

Az.: e = OTA: e (*bel* - *bel*)

Az.: q = OTA: g (*bıcaq* - *bıcağ*)

3. Kazakça, Tatarca ve Özbekçede kullanılan ı, ıı ünsüzleri gibi ve ë, ю, я ünlüleri gibi bazı ortak Kiril harfleri mevcuttur. Bunlar OTA harfleri kullanarak digraflarla karşılanmıştır:

Kiril: **п** = OTA: **ts** (*гравитация* - *gravitatsiya*)

Öz.: **ë** = **yâ** (*пучок* - *piçâq*)

Kiril: **ю** = OTA: **yu** (art sıradan kelimelerde: *аю* - *ayu*)

OTA: **yü** (öz sıradan kelimelerde: *юнәлеш* - *yünälış*)

Kiril: **я** = OTA: **ya** (art sıradan kelimelerde: *аяк* - *ayak*)

OTA: **yä** (ön sıradan kelimelerde: *яшел* - *yäşil*)

4. Kazakçadaki patlamalı ötümsüz art damak ünsüzünü gösteren **к** işareti OTA'daki **q**, patlamalı ötümlü art damak ünsüzünü gösteren **ғ** işareti OTA'daki **ğ** harfi ile gösterilmiştir. Kiril **ж** harfi işe karşılanan sesler Türkçe kökenli sözcüklerde **с** harfi, alıntı kelimelerde (genellikle Rusça kelimelerde) **j** harfi ile gösterdik.

Kaz.: **к** = OTA: **q** (*балық* - *balıq*)

Kaz.: **ғ** = OTA: **ğ** (*шығыс* - *şığıs*)

Kaz.: **ж** = OTA: **с** (Türkçe kökenli kelimelerde: *жоқ* - *coq*)

Kaz.: **ж** = OTA: **j** (alıntı kelimelerde: *журнал* - *jurnal*)

5. Kazakçadaki kapalı ve açık /e/ sesleri OTA'da bulunan ilgili harflerle karşılanır. Kiril **и** ile gösterilen işaret ses uyumuna bağlı kalarak Türkçe kökenli kelimelerde **ya** **ıy** **ya** da **iy** olarak, alıntı kelimelerde **i** olarak gösterilmiştir. Kiril **у** harfi Rusça sözcüklerde OTA'daki **u** harfi ile gösterilmiş, Türkçe kökenli sözcüklerde (**u/ü**)**w** ile gösterilmiştir. Kazakçadaki **ұ** işareti OTA'daki **u** harfi ile karşılanmıştır:

Kaz.: **ә** = OTA: **ä** (*дәріс* - *däris*)

Kaz.: **е** = OTA: **e** (*есім* - *esim*)

Kaz.: **и** = OTA: **iy** (art sıradan kelimelerde: *миық* - *miyıq*)

OTA: **iy** (ön sıradan kelimelerde: *ми* - *miy*)

OTA: **i** (alıntı kelimelerde: *биография* - *biyografiya*)

Kaz.: **у** = OTA: **u** (alıntı kelimelerde: *журнал* - *jurnal*)

OTA: (**u/ü**)**w** (*буын* - *buwin*)

Kaz.: **ұ** = OTA: **u** (*мұрын* - *murın*)

6. Tatarca sesleri düzenli ses denklikleri dışında OTA'daki işaretlerle gösterilmiştir. Bunun dışında OTA'da olmayan Tatar alfabesinde Kiril **ө**

harfi ile karşılanan dar ünlü sesi ù işareti ile, Kiril o harfi ile karşılanan dar ünlü ú işareti ile gösterilmiştir. Düz dar ünlüyü gösteren Kiril e harfini kelime içinde veya sonunda í işareti ile gösterdik³⁷³:

Tat.: **ø** = **ù** (*cøm* - *sùt*)

Tat.: **o** = **ú** (*kouu* - *kúş*)

Tat.: **e** = **í** (*беләк* - *bíläk*)

7. Tatarcada **в** harfi Türkçe kökenli kelimelerde OTA'daki **w** harfi, alıntı kelimelerde **v** harfi ile gösterilmiştir. Kiril **ж** harfi OTA'daki **j**, **ж** işareti ise **с** harfi ile karşılanmıştır:

Tat.: **в** = OTA: **w** (Türkçe kökenli kelimelerde: *авыл* - *awıl*)

OTA: **v** (alıntı kelimelerde: *ваза* - *vaza*)

Tat.: **ж** = OTA: **j** (*журнал* - *jurnal*)

Tat.: **ж** = OTA: **с** (*жыл* - *cıl*)

8. Özbekçedeki patlamalı ötümsüz art damak ünsüzünü gösteren **қ** işareti OTA'daki **q**, patlamalı ötümlü art damak ünsüzünü gösteren **ғ** işareti OTA'daki **ğ** harfi ile gösterilmiştir. Özbek alfabesinde bulunan **х** işareti OTA'daki **h** harfi ile, **в** işareti Türkçe kökenli kelimelerde OTA'daki **w** ile, alıntı kelimelerde **v** harfi ile karşılanmıştır. Özbekçede **нғ** digrafı ile gösterilen geniz sesi OTA'daki **ñ** işe verilmiştir.

Özb.: **қ** = OTA: **q** (*очуқ* - *âçiq*)

Özb.: **ғ** = OTA: **ğ** (*моғ* - *tâğ*)

Özb.: **х** = OTA: **h** (*хўқуз* - *hökiz*)

Özb.: **в** = OTA: **w** (Türkçe kökenli kelimelerde: *совуқ* - *sâwuq*)

OTA: **v** (alıntı kelimelerde)

Özb.: **нғ** = OTA: **ñ** (*энг* - *eñ*)

9. Özbekçede Kiril **o** harfi ile yazılan dudaksız /a/ fonemi OTA'da olmayan **å** işareti ile gösterilmiştir.

Özb.: **o** = **å** (*достон* - *dåstån*)

Özbek alfabesindeki **й** harfi OTA'daki **ö** harfi ile karşılandı.

Özb.: **й** = OTA: **ö** (*хўқуз* - *hökiz*)

³⁷³ Bilgi için: DEVELİ, H. (1997): *Türkiye Türkçesi ile Tatarca Arasındaki Ses Denklikleri Üzerine*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c.XXVII, 73-99.

EK 2: Fizik-matematik terim listesi					
Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Özbekçe	Rusça
apsis	absis	abstsissa	abstsissa	abstsissa	абсцисса
aksiyom	aksiom	aksioma	aksioma	aksioma	аксиома
alfa ışınları	alfa-şüalar	alfa-säwleler	alfa-nurlar	alfa-nurlar	альфа-лучи
genlik	amplitud	amplituda	amplituda kúlaç	amplituda	амплитуда
aritmetik dizi	ädädi silsilä	arifmetikalıq progressiya	arifmetik progressiya	arifmetik progressiya	арифметическая прогрессия
atmosfer	atmosfer	äwe atmosfera	atmosfera	atmosfera	атмосфера
beta-parçacıklar	beta-hissäciclär	beta-bölşek(ter)	beta-kisäkçiklär	beta-zarra(lar)	бета-частица

açıortay	tänbölän	bissektrisa	bissektrisa	bissektriss	биссектриса
vektör	vektor	vektor	vektor	vektor	вектор
madde	maddä	zat	matdä	mâdda	вещество
nem	rütubät nämlik	ılğaldıq	dımlılık	namlik	влажность
dalga	dalğa	tolqın	dulkın	tölqın	волна
çıkarma	çixma	azaytuw	aluw	ayiriş	вычитание
gama-bozunma	gamma-dağılma	gamma-ıdıraw	gamma-tarkaluw	gamma-yemiriliş	гамма-распад
harmonik salınım	harmonik rägs	garmonikalıq terbelis	garmonik tirbänış	garmonik tebraniş	гармонические колебание
geometri	händäsä	geometriya	geometriya	geometriya	геометрия
hiperbol	hiperbola	giperbola	giperbola	giperbola	гипербола
hipotenüs	hipotenuz	gipotenuza	gipotenuza	gipotenuza	гипотенуза
gravite yerçekimi	gravitasiya cazibä	gravitatsiya	gravitatsiya	gravitatsiya	гравитация

basınç	täzyig	qısım	basım	bâsim	давление
hareket	häräkät	qozğalı	xäräkät	harakat	движение
binom ikiterimli	binom ikihädli	binom qosmüşe	binom ikíbuwın	binom ikkihad	двучлен бином
bölme	bölmä	bölüw	bülüw	böliş	деление
bölen	bölän	bölgiş	bülüwçi	böluwçi	делитель
ondalık kesir	onlug kâsr	ondıq bölşek	unarlı waklanma	önli kasr	десятичная дробь
köşegen	diagonal	diagonal	diagonal	diagonal	диагональ
çap	diametr	diametr	diametr	diametr	диаметр
dinamik	dinamika	dinamika	dinamika	dinamika	динамика
kırınım	difraksiya	difraktsiya	difraktsiya	difraktsiya	дифракция
diferansiyel	diferensial	differentsial	differentsial	differentsial	дифференциал
diferansiyel denklem	diferensial tänlik	differentsialdıq teñdew	differentsial tigízlämä	differentsial teñlama	дифференциальное уравнение

difüzyon	diffuziya	diffuziya	diffuziya	diffuziya	диффузия
kesir	käsır	bölşek	waklanma	kasır	дробь
sertlik	särtlik	qatqıldıq	katılık	qattıqlık	жесткость
sönüm	sönmä	öşüw	sünü	söniş	затухание
payda	mäxräc	bölim	waklawçı bülüwçı	maxrac	знаменатель (дроби)
altın oran	gızıl orta	altın qıyma	altın kısım	âltin nisbat	золотое сечение
ışınlama	şüalanma	säwle şıǵaruw	nurlanış	nurlanış	излучение
impuls	impuls	impuls	impuls	impuls	импульс
eylemsizlik	inersiya ätalät	inertsiya	inertsiya	inertsiya	инерция
integral (entegral)	integral	integral	integral	integral	интеграл
iyon	ion	ion	ion	ion	ион
iyonizasyon iyonlaşma	ionlaşma	iondanuw	ionizatsiya ionlaşuw	ionizatsiya ionlaşış	ионизация

			ionlaşdırıw		
irrasyonel sayı	irrational ädäd	irratsional san	irratsional san	irrational san	иррациональное число
buharlaşma	buxarlanma	buwlanuw	parga äylänüw	buğlaniş	испарение
dik kenar katet	katet	katet	katet	katet	катет
enerji kuantumu	enerji kvantı	energiya kvantı	energiya kvantı	energiya kvanti	квант энергии
kinetik enerji	kinetik enerji	kinetikalıq enerjiya	kinetik enerjiya	kinetik enerjiya	кинетическая энергия
salınım	rägs	terbelis(ter)	tibränüw	tebraniş	колебание
kondansasyon yoğunlaşma	kondensasiya	kondensatsiya	kondensatsiya	kondensatsiya	конденсация
koordinat	koordinat	koordinata	koordinata	koordinata	координата
kök	kök	tübir	tamır	ildiz	корень
katsayı	ämsal	koeffitsient	koeffitsient	koeffitsient	коэффициент

eğrisel hareket	äyrixätli hərəkät	qıysıqsızıqtı qozğalış	käkrısızıklı xäräkät	egri çiziy harakat	криволинейное движение
lens mercek	linza	linza	linza	linza	линза
çizgi	xätt	sızıq	sızık	liniya çiziq	линия
manyetik alan	magnit sahəsi	magnittik öris	magnit kırı	magnitawiy maydân	магнитное поле
eksi	minus mänfi	minus	minus	minus	минус
çokyüzlü	çoxüzlü	köpcaq	küpkırlık	köpyâqlık	многогранник
çokgen	çoxbucaglı (figur)	köpburiş	küppuçmaklık	köpburçaklık	многоугольник
polinom çokterimli	çoxhädli	köpmüşe	küpbuwin	köphad	многочлен
güç	güc	quwat	kuwät egärlık	quwwat	мощность

gerilme	gärginlik	kernew	küçänış	kuçlaniş	напряжение
eşitsizlik	bärabärsizlik	teñsizdik	tigizsizlik	teñsizlik	неравенство
monom tekterimli	birhädli	birmüşe	bırbuwın	birhad	одночлен
optik	optika	optika	optika	optika	оптика
ordinat	ordinat	ordinata	ordinata	ordinata	ордината
paralel	paralel	parallel	parallel	parallel	параллель
değişken büyüklük	däyişilän kämiyyät	aynımalı şama	üzgärmä zurlık	özgaruwçan kattalik	переменная величина
alternatif akım	däyişän cäräyan	aynımalı tok	almaş tok	özgaruwçan tok	переменный ток
kesişim	käsişmä	qıyılısuw	kisişüw	kesişiş	пересечение
çevre uzunluğı	perimetr	perimetr	perimetr	perimetr	периметр
yarılanma süresi	yarımdağılma dövrü	cartılay periodı	ıdırayw yarımtarkaluw periodı	yarımyemiriliş dawri	период полураспада
erime	ärimä	balquw	erüw	eriş	плавление

düzlem	müstävi	cazıqtıq	yassılık	tekislik	плоскость
yoğunluk	sıxlıq	tıǵızdıq	matdäniñ tıǵızlıǵı	ziçlik	плотность
alan	sahä	awdan	mäydan	yuz	площадь
artı	plyus müsbät	plyus	plyus	plyus	плюс
yüzey gerilimi	säthi gärlmä	bettik kerilüw	üslık tartılışı	sirtiý tarañlik	поверхностное натяжение
absorpsiya soǵurma	udma udulma	cutuw cutıluw	yútiluw	yutiş yutiliş	поглощение
yarıletken	yarımkeçirici	şalaötkizgiş	yarımütkärgiç	yarimötkazgiç	полупроводник
yarılanma	yarımdaǵılma	cartılay ıdıraw	yarımtarkaluw	yarımyemiriliş	полураспад
potansiyel enerji	potensial enerji	potentsialdıq energiya	potensial enerjiya	potensial enerjiya	потенциальная энергия
iletkenlik	keçiricilik	ötkizgiştik	ütkäruwçänlik	ötkazuwçanlik	проводимость
iletken	keçirici	ötkizgiş	ütkärgiç	ötkazgiç	проводник
dizi	silsilä	progressiya	progressiya	progressiya	прогрессия

izdüşüm	proyektsiya	proektsiya	proektsiya	proektsiya	проекция
saydamlık	şəffaflıq	möldirlik	ütä kürinüwçänlik	şaffäflık tiniqlık	прозрачность
çarpım	hasil	köbeytindi	tapkırçıgış	köpaytma	произведение
türev	törämä	tuwındı	çıgarılma	håсила	производная
aralık	ara fasilä	aralıq	interval aralık	âralık	промежуток
dayanıklılık	möhkämlik	beriktik	nıklık çıdamlık	mustahkamlik	прочность
doğrusal hareket	düzxätli häräkät	tüzüwsızıqtı qozğalı	turısızıklı xäräkät	töğri çizigiy harakat	прямолинейное движение
eşitlik	bärabärlik	teñdik	tigızlık	teñlik	равенство
bileşke kuvvet	äväzläyici güvvä	teñareketi küş	bırdäy täisir itüwçı küç	teñta'sir qıluwçı küç	равнодействующая сила
düzgün hareket	bärabärsürätli häräkät	birqalıptı qozğalı	tigız xäräkät	tekis harakat	равномерное движение

kök işareti	radikal	radikal	radikal	radikal	радикал
çözgen	hălledici	eritkiş	erítkıç	eritgiç	растворитель
genleşme	genişlänmä	keñeyüw ulğayuw	kiñäyüw	keñayış	расширение
parçalanma	parçalanma	bölşektenüw	bülínüw	parçalaş parçalaniş	расщепление
kenar	til	qır	kabırğa	qirra	ребро
aşırıiletkenlik	ifrat keçiricilik	asqınötkizgiştik	gadättän ütkärüwçänlik superütkärüwçänlik	öta ötkazuwçanlik	сверхпроводимость
serbest düşme	särbäst düşmä	erkin tüşüw	tútkarsız tüşüw	erkin tuşış	свободное падение
sıkışım	sıxılma	sıǵıluw qısıluw	kısuw kısıluw	siqış	сжатие
sürtünme kuvveti	sürtünmä güvväsi	üyekelis küşi	ıǵıluw kùçı	işqalaniş kuçı	сила трения
ağırlık kuvveti	ağırlıg güvväsi	awırlıq küşi	awırlık kùçı	âğirlik kuçı	сила тяжести

simetri	simmetriya	simmetriya	simmetriya	simmetriya	симметрия
toplayıcı lens	toplayıcı linza	cıynağış linza	cıyuwçı linza	yığuwcı linza	собирающая линза
birleşim	birləşmə	qosılıs calğastıruw	kuşılma tútaşuw	birikma	соединение
iletişim damarları	birləşmiş gablar	qatınas ıdıstar	tútaş(kan) sawıtlar	tutaş ıdış(lar)	сообщающиеся сосуды
direnme	mügavimät	kedergi	karşılık	qarşilik	сопротивление
toplam	cäm	qosındı	summa	yığindi	сумма
logaritma çizelgesi	logarifm cädväli	logarifmder kestesı	logarifmnar tablitsası	logarifmlar cadwali	таблица логарифмов
çarpım çizelgesi	vurma cädväli	köbeytüw kestesı	tapkırlauw tablitsası	köpaytırış cadwali	таблица умножения
sıcaklık	temperatur	temperatura	temperatura	temperatura	температура
teorem	teorem	teorema	teorema	teorema	теорема
ısı kapasitesi	istilik tutumu	cıluwsıymdılıq	cılısıyışlık	issiqliksiğim	теплоёмкость
ısı transferi	istilikvermə	cıluw berüw	cılılık küçüw	issiqlikuzatış	теплопередача
özdeşlik	eynilik	tepe-teñdik	bırdäylik	ayniyat	тождество

akım	cäräyan	tok	tok	tok	ток
nokta	nögtä	nükte	núhta	nuqta	точка
yörünge	trayektoriya	traektoriya	traektoriya	traektoriya	траектория
transformatör	transformator	transformator	transformator	transformator	трансформатор
ağırlık	ağırlıq	awırlıq	awırlık	âğırlık	тяжесть
açı	bucag	burıç	púçmak	burçak	угол
yansıma açısı	gayıtma bucağı	şağıluw burışı	kaytarıluw púçmagı	qaytış burçagi	угол отражения
çarpma	vurma	köbeytüw	tapkırlauw	köpaytırış	умножение
denklem	tänlik	teñdew	tigızlāmā	teñlama	уравнение
yükseltici yükselteç	gücländirici	küşeytkiş nıǵaytqıř	küçäytkiç	kuçaytırıç	усилитель
ivme	täcil	üdeu	tizläniř	tezlanış	ускорение
hızlandırıcı	sürätländirici	üdetkiş	tizlätkiç	tezlatkiç	ускоритель
faktöriyel	faktorial	faktorial	faktorial	faktorial	факториал
odak	fokus	fokus	fokus	fokus	фокус

formül	formul düstur	formula	formula	formula	формула
ışıl akım	fotocäräyan	fototok	fototok	fototok	фототок
fonksiyon	funksiya	funktsiya	funktsiya	funktsiya	функция
kiriş	vätär	xorda	xorda	xorda	хорда
zincirleme tepkileşim	zäncirvari reaksiya	tizbekti reaksiya	çılıbr reaksiya	zancirreaktsiya	цепная реакция
devre	dövrä sikl	tsikl	tsikl	tsikl	цикл
silindir	silindr	tsilindr	tsilindr	tsilindr	цилиндр
rakam	rägäm	tsifr	tsifr	raqam	цифра
frekans	tezlik	ciyilik	yışlık	çastota	частота
pay	surät	alım	sanauwçı	surat	числитель (дроби)
sayı	ädäd	san	san	sân	число
deneme	eksperiment	eksperiment	eksperiment	eksperiment	эксперимент

elektrik akım	elektrik cərəyanı	elektr toğı	elektr toğı	elektrik tok	электрический ток
elektroliz	elektroliz	elektroliz	elektroliz	elektroliz	электролиз
elektrolit	elektrolit	elektrolit	elektrolit	elektrolit	электролит
elektron	elektron	elektron	elektron	elektron	электрон
enerji	enerji	energiya	energiya	energiya	энергия

EK 3: Dilbilimi terim listesi

Türkiye Türkçesi	Azərbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Özbekçe	Rusça
akustik	akustika	akustika	akustika	akustika	акустика
biçimbirimcik biçimbirimsel değişke dal biçim birimi	allomorf(em)	allomorf	allomorf	allomorf(a)	алломорф
altses sesbirimsel değişke dal ses	allofon	allofon	allofon	allofon(a)	аллофон

alfabe	älifba	alfavit älipbi	älifba alfavit	alifbâ alfavit	алфавит
zıt anlamlı kelime/sözcük	antonim	antonim qarsı sözder	antonim	antonim	АНТОНИМ
argo	argo	argo	argo	argo	арго
boğumlanma	artikulyasiya	artikulyatsiya	artikulyatsiya	artikulyatsiya	артикуляция
asimilasyon benzeşme benzeşim	assimilyasiya	assimilyatsiya ıqpal	assimilyatsiya	assimilyatsiya	ассимиляция
ek	affiks	affiks qosımşa	affiks	affiks	аффикс
aitlik eki	mänsubbiyät şakilçisi	täweldik calğaw	tartım kuşımçası	egalik qoşımçası	аффикс принадлежности
bildirme eki	xäbär şakilçisi	bayandawıstıq affiks	xäbärlık kuşımçası	kesimlik qoşımçası	аффикс сказуемости

çekim eki işletme eki	söz dəyişdirici şakilçi	söz türlendirüwşi affiks	forma yasagıç affiks	turlawçı affiks	аффикс словоизменятельный
yapım eki	sözdüzäldici şakilçi	söz tuwdıruwşı affiks sözcasam affiksi	süzyasagıç kuşımça	söz yasawçı affiks	аффикс словообразовательный
harf	hârf	ärip	xârîf	harf	буква
zaman	zaman	şaq	zaman	zamân (kategoriyasi)	время (категория)
gelecek zaman	gäläcäk zaman	şekti (bolcaldı) keler şaq	kategorik kiläçäk zaman katgıy kiläçäk zaman	aniq kelasi zamân	время будущее (определённое)
şimdiki zaman	indiki zaman	osı şaq	xäzîrgi zaman	hâzirgi zamân	время настоящее
belirsiz geçmiş zaman öğrenilen geçmiş zaman	nâgli keçmiş zaman	burıngı ötken şaq	bilgısız ütkän zaman	xikâya ötgan zamân	время прошедшее (неопределённое)

belirli geçmiş zaman görülen geçmiş zaman	şühudi keçmiş zaman	cedel ötken şaq	bilgılı ütkän zaman	aniq ötgan zamân	время прошедшее (определённое)
yardımcı fiil	kömäkçi fel	kömekşi etistik	yärdämçi figıl	yârdamçı fe'l	вспомогательный глагол
İkinci şahıs	ikinci şäxs	ekinşi caq	ikinci zat	ikkinçi şaxs	второе лицо
hece düşmesi hece yutumu	haplologiya	gaplologiya	gaplologiya	gaplologiya	гаплогология
fiil eylem	fel	etistik	figıl	fe'l	глагол
geçişsiz fiil/eylem	täsirsiz fel keçmâz fel	salt etistik	küçimsiz figıl	ötimsiz fe'l	глагол непереходный
geçişli fiil/eylem	täsirli fel	sabaqtı etistik	küçimli figıl	ötimli fe'l	глагол переходный

vokal ünlü	sait	dawıstı (dıbıs)	suzık	unli (tâwuş)	гласный [звук]
ince ünlü ön ünlü	incä sait dılönü sait	ciñişke dawıstı	yúmşak suzık	âld qatâr unlisi	гласный мягкий
kalın ünlü art ünlü	galın sait dilarxası sait	qatañ dawıstı	kalın suzık artkı rät suzıgı	ârqa qatâr unlisi	гласный твёрдый
ses telleri	säs telläri	dawıs celbezegi	tawış yarıları	un payçalari	голосовые связки
boğaz	boğaz	kömey	bugaz tamak	böğiz	гортань
dil bilgisi	grammatika	grammatika	grammatika	grammatika	грамматика
gerundium ulaç zarf fiil/eylem	feli bağlama	kösemşe	xäl figıl	rawışdâş	деепричастие
düzleşme	delabializasiya	delabialdanuw	delabializatsiya irínsizläşüw	lablanmagan hâlatga ötiş	делабиализация

lehçebilim lehçe bilimi	dialektologiya	dialektologiya	dialektologiya	dialektologiya	диалектология
artzamanlılık art zamanlı yöntem	diaxroniya	diaxroniya	diaxroniya	diaxroniya	диахрония
disimilasyon aykırılışma	dissimilasiya färgläşmä	dissimilyatsiya	dissimilyatsiya	dissimilyatsiya	диссимиляция
gereklilik kipi	vacib forma	qacettilik ray	kiräklük	keraklik mayli	долженствование (наклонение)
nesne	tamamlıg	tolıqtawış	tämamlık	töldiruwçı	дополнение
teklik	täk hal	cekeşe tür	bırlık san	birlik sãn	единственное число
dişilik	gadın cinsi	jenskiy rod	jenskiy rod müännäs xatın-kız cínísí	jenskiy rod	женский род
kalın sıra	galın sıra arxa sıra	til artı	artkı rät	ârqa qatâr qattiq qatâr	задний ряд твёрдый ряд

ödünc sözcük alıntı söz yabancı söz/sözcük	alınma söz	kirme söz	alınma süz	âlinma söz	заимствование
çatı	növ	etis	yünalış	nisbat	зalog
dönüşlü eylem dönüşlü çatı	gayıdış növ	özdik etis	kaytım yünalışı kaytımlı figıl	özlik nisbatı	зalog возвратный
etken çatı	mälum növ	cay etis belsendi etis	tüp yünalış	aniq nisbat	зalog действительный (зalog активный)
edilgen çatı	mächul növ	ırıqsız etis	tüşım yünalışı	machul nisbat	зalog страдательный (зalog пассивный)
ses	säs	dıbıs	awaz	tåwuş	звук
noktalama işaretleri	durğu işaräläri	tınıs belgileri	tınış bilgıläri	tinış belgilari	знаки препинания
anlam	mäna anlam	mağına	mägnä	ma'nâ	значение
somut isim	konkret isim	naqtı esim	konkret isım	konkret ât	имя конкретное

cins isim	ümumi isim	calpı esim	kümäklık isım urtaklık isım	turdâş ât	имя нарицательное
sıfat niteleyici	sifât	sın esim	sıyfat	sifat	имя прилагательное
isim ad	isim	zat esim	isım	ât	имя существительное
sayı adı	say	san esim	san	sân	имя числительное
devrikleme	inversiya	inversiya	inversiya	inversiya	инверсия
mastar	mäsdär	infinitiv tuyıq etistik	infinitiv	infinitiv	инфинитив
haberleşme	ünsiyyät	qatısım	aralaşuw sùyläşüw	kommunikatsiya	коммуникация
kök	kök	tübir	tamır	özak	корень
sözcükbilim sözcükbilimi	leksikologiya	leksikologiya	leksikologiya	leksikologiya	лексикология

söz bilimi					
şahıs	şāxs	caq	zat	şaxs	лицо
ünlem	nida	odağay	ımlık	undāw	междометие
zamir	āvāzlik	esimdik	almaşlık	ālmāş	местоимение
adıl					
şahıs zamiri	şāxs āvāzliyi	ciktew esimdigi	zat almaşlığı	kişilik ālmāş	местоимение личное
kişi zamiri/adılı					
göçüşme	metateza	metateza	metateza	metateza	метатеза
ses aktarımı					
morfem	morfem	morfema	morfem	morfema	морфема
biçimbirim					
şekil birimi					
biçim birimi					
biçimbilim	morfologiya	morfologiya	morfologiya	morfologiya	морфология
şekil bilgisi					

biçim bilgisi					
erkeklik	kişi cinsi	mujskoy rod	mujskoy rod ir cínísí	mujskoy rod	мужской род
kip	modus	ray	nakloneniýí	mayl (kategoriyası)	наклонение
istek kipi	arzu şekli	qalaw ray	tíläk nakloneniýísí	maqsad mayli	наклонение желательное
bildirme kipi	xäbär şekli	aşıq ray	xikäyä figıl xikäyäläüw nakloneniýísí	icrâ mayli	наклонение изъявительное
emir kipi	ämr şekli	buyırq ray	búyırk figıl búyırw nakloneniýísí	buyruq-istaq mayli	наклонение повелительное
şart kipi dilek-koşul kipi	şärt şekli	şarttı ray	şart figıl şart nakloneniýísí	şart mayli	наклонение условное
zarf belirteç	zärf	üstew	räwış	rawış	наречие
adlandırma	adlandırma	nominatsiya	nominatsiya	nâmlaş	номинация

		ataw	isímläşüw		
sedalılaşma	cingiltıläşmä	uyandanuw	yañğırâuwläşuw	carañlılaşış	озвончение
eşadlı kelime/sözcük	omonim	omonim	omonim	omonim	ОМОНИМ
eşsesli kelime/sözcük					
yazım	orfografiya	orfografiya	orfografiya	imlâ	орфография
imlâ		cazılım		orfografiya	
gövde	äsas	negiz	nigíz	asâs	основа
taban					
açık hece	açıg heca	aşıq buwın	açık icík	âçıq böğın	открытый слог
hal	hal	septik	kilış	kelişik	падеж
durum					
akuzatif hali	täsirlık hal	tabıs septik	tüşım kilışı	tuşum kelişigi	падеж винительный
belirtme durumu					

yükleme hali/durumu					
yönelme durumu yaklaşma durumu	yönlük hal	barıs septik	yünälış kilışı	cöналиş kelişigi	падеж дательный
yalın durum	adlıg hal	ataw septik	baş kilış	bâş kelişik	падеж именительный
çıkma durumu uzaklaşma durumu	çixışlıg hal bölüşdürücü hal paylaşdırıcı hal	şığıs septik	çığış kilışı	çiqış kelişigi	падеж исходный
bulunma durumu kalma durumu	yerlik hal	catis septik	urın-wakıt kilışı	örin-payt kelişigi	падеж местный
ilgi durumu tamlayan durumu	yiyâlik hal	ilik septik	iyalík kilışı	qaratqıç kelişigi	падеж родительный
ince sıra	ön sıra	aldıñğı qatar	algı rät	âld qatâr yumşâq qatâr	передний ряд мягкий ряд
kalınlaşma	galınlaşma	cuwandaw	kalınayuw	qattiqlaşış ârqa qatârga ötiş	переход в задний ряд

özne	mübtäda	bastawış	iya	ega	подлежащее
açıklık	genälmä	köteriñki	kütärilış	kâtarilış	подъём
çokanlamlılık	çoxmānalılıg	polisemiya köpmağınalılıq	polisemiya küpmägnälilik	köpma'nälilik	полисемия
ilgeç çekim edatı	goşma	demewlik şılaw septewlik şılaw	bäylık	kömakçı	послелог
atasözü	atalar sözü	maqal	mäkal	maqâl	пословица
ana dil proto dil	kök dil	ata til	baba tıl	bâbâ til	праязык
cümle tümce	cümlä	söylem	cümlä	gap	предложение
ana cümle/tümce	baş cümlä	basıñqı söylem	baş cümlä	bâş gap	предложение главное
kesik cümle	yarımçıg cümlä	tolımsız söylem	kim cümlä	töliqsiz gap	предложение неполное
yan cümle/tümce	budag cümlä	bağınıñqı söylem	iyärçin cümlä	ergaş gap	предложение придаточное

basit cümle yalın cümle/tümce	sadä cümlä	cay söylem	gadi cümlä	sâdda gap	предложение простое
bi(r)leşik cümle/tümce	müräkkäb cümlä	quramdı söylem	tízmä cümlä	murakkab gap	предложение составное
olumlu cümle	täsdig cümläsi	bolımdı söylem	raslauw cümlä	tasdiq gap	предложение утвердительное
önek	önşakilçi	prefiks	alkuşımça	âld qöşimça	префикс (приставка)
iyelik	yyälik	täweldik kategoriyası	tartım	egalik	принадлежность (категория) притяжательность
partisip ortaç sıfat fiil	feli sıfät	esimşe	sıyfat figıl	sıfatdâş	причастие
türev	törämä söz	tuwındı söz	yasalma süz	yasama söz	производное слово
telañfuz	täläñfüz	aytılım	äytılış	talaffuz	произношение

belagat söz sanatı	bäläğät ritorika söz sänäti	ritorika şeşendik söz	ritorika süz sängatı	ritorika	риторика
cins cinsiyet	cins	rod tek	rod	rod (kategoriyasi)	род
anlambilim anlam bilimi	semantika	semantika	semantika	semantika	семантика
eş anlamlı kelime/sözcük	sinonim	sinonim	sinonim	sinonim	синоним
tümcebilim sözdizim söz dizimi	sintaksis	sintaksis	sintaksis	sintaksis	синтаксис
eşzamanlılık eş zamanlı yöntem	sinxroniya	sinxroniya	sinxroniya	sinxroniya	синхрония
yüklem	xäbär	bayandawıış	xäbär	kesim	сказуемое

gizli özne	ğeyri-müäyyän şäxs	casırın bastawış	iyäsí bıldırılmāğan cümlä	yaşirin ega	скрытое подлежащее
kelime hazinesi söz varlığı	leksika söz fondu	leksika söz baylığı sözdik quram	leksika süzlík fondu süzlík xäzinäsí	leksika	словарный фонд лексика
sözcük söz kelime	söz	söz	süz	söz	слово
türetme	söz yaradıcılığı	sözcasam	süz yasauw süz yasalışı	söz yasalışı	словообразование
kelime grubu sözcük grubu	söz birläşmäsi	söz tirkesi	süztízmä	söz birikmasi	словосочетание
hece seslem	heca	buwın	icík	böğın	слог
incelme	incälik	cumsaruw	nıçkärüw	yumşaş	смягчение

				âld qatârğa ötiş	
konsonant ünsüz	samit	dawıssız (dıbıs)	tartık	undâş	согласный
sedasız ünsüz tonsuz ünsüz ötümsüz ünsüz sert ünsüz	kar samit	qatañ dawıssız	sañğırau w tartık	carañsız undâş	согласный глухой
dudak ünsüzü	dodag samiti	erin dawıssızı	irín tartıǵı	lab undâşı	согласный губной
sedalı ünsüz ötümlü ünsüz yumuşak ünsüz tonlu ünsüz	cingiltili samit	uyañ dawıssız	yañğırau w tartık	carañlı undâş	согласный звонкий
diş ünsüzü	diş samiti	tis dawıssızı	tış tartıǵı	tiş undâşı	согласный зубной
bağlaç	bağlayıcı	calğawlıq	tırkägıç	bağlawçı	союз
üslup bilimi	üslubiyyat	stilistika	stilistika	uslubiyat	стилистика

				stilistika uslubşunâslik	
daralma	daralma	tarıluw	tarayuw	târaiş	сужение суживание
transliterasyon çeviri yazı	transliterasiya	transliteratsiya	transliteratsiya	transliteratsiya	транслитерация
üçüncü şahıs	üçüncü şāxs	üşinşi caq	üçinçi zat	uçinçi şaxs	третье лицо
vurgu	vurğu	ekpin	basım	urğu	ударение
fonem sesbirim ses birimi	fonem	fonema	fonema	fonema	фонема
ses bilimi	fonetika	fonetika	fonetika	fonetika	фонетика
fonoloji sesbilim ses bilgisi	fonologiya	fonologiya	fonologiya	fonologiya	фонология

cümle öğeleri	cümlä üzvläri	söylem müşeleri	cümlä kisäkläri	gap bölakları	члены предложения
etimoloji kökenbilim köken bilgisi	etimologiya	etimologiya söz törkini	etimologiya	etimologiya	ЭТИМОЛОГИЯ
dil	dil	til	tıl	til	язык
eklemeli dil bağlantılı dil bitişimli dil	agglütinativ dil	calğamalı tilder agglyutinatıvti tilder	agglyutinatıv tıl	agglyutinatıv til	язык агглютинативный
tekheceli dil yalınlayan dil	amorf dil	tübir til daralanuwşı til	izolyatsiyäläüwçı tıl	amorf til	язык изолирующий
yazın dili edebiyat dili edebî dil	ädäbi dil	ädebiy til	ädäbi tıl	adabiy til	язык литературный
ölü dil	ölü dil	öli til	ülí tıl	ölik til	язык мёртвый
bilim dili	elmi dil	ğılım tili	ğıylım tılı	ilmiy til	язык научный

			fän tılı		
resmi dil	räsmi dil	resmiy til	räsmi tıl ofitsial tılı	rasmiy til	язык официальный
konuşma dili	danışig dil	awızeki til	sùyläm tılı	sözlaşuw tili	язык разговорный
ana dili	ana dili	ana tili	tugan tıl ana tılı	âna tili	язык родной
akraba diller	gohum dillär	tuwıstas tilder tuwıs tilder	kardâş tıllär	qarindâş tillar	язык родственные
çekimli dil bükümlü dil biçimleyici dil	flektiv dil	flektiv til qoparmalı til	flektiv tıl	flektiv til	язык флективный
aracı dil	vasitâçi dil	aralıq til	aradaşçı tıl	wâsita til	язык-посредник
dil atlası	dil atlası	til atlası	tıl atlası	til atlası	языковой атлас
dilbilimi	dilçilik	lingvistika	lingvistika	lingvistika	языкознание
dilbilimi	dilşünaslıg	til bilimi	tıl gıylımı/bılımı	tilşunâslik	(лингвистика)

EK 4: Ortak fiil kökleri listesi

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Özbekçe
Acık-	Acıx-	Aşıq-	Açık-	Âçiq-
Aç-	Aç-	Aş-	Aç-	Âç-
Ağla-	Ağla-	Cıla-	Yıla-	Yığla-
Ak-	Ax-	Aq-	Ak-	Âq-
Al-	Al-	Al-	Al-	Âl-
Anla-	Anla-	Añda-	Añla-	Anla-
As-	As-	As-	As-	Âs-
At-	At-	At-	At-	Ât-
Ayır-	Ayır-	Ayır-	Ayır-	Ayir-
Bağla-	Bağla-	Bayla-	Bäylä-	Bâğla-
Bas-	Bas-	Bas-	Bas-	Bâs-
Başla-	Başla-	Basta-	Başla-	Bâşla-
Bat-	Bat-	Bat-	Bat-	Bât-
Bil-	Bil-	Bil-	Bıl-	Bil-

Bin-	Min-	Min-	Mín-	Mín-
Birleş-	Birläş-	Birles-	Bírläş-	Birlaş-
Bit-	Bit-	Bit-	Bít-	Bit-
Bitir-	Bitir-	Bitir-	Bítir-	Bitir-
Boşal-	Boşal-	Bosa-	Buşa-	Böşa-
Boya-	Boya-	Boya-	Buya-	Böya-
Boz-	Poz-	Buz-	Búz-	Buz-
Böl-	Böl-	Böl-	Bül-	Böl-
Çık-	Çıx-	Şıq-	Çık-	Çiq-
Çiğne-	Çiynä-	Şayna-	Çäynä-	Çayna-
Çürü-	Çürü-	Şiri-	Çíri-	Çiri-
Daral-	Daral-	Tarıl-	Taral-	Taray-
De-	De-	De-	Di-	De-
Değ-	Däy-	Tiy-	Tiy-	Teg-
Dik- (İğne iplikle kumaş, deri vb. şeyler üzerine tutturmak veya kumaş, deri vb. şeylerin	Tık-	Tık-	Tík-	Tık-

parçalarını, sökük, yırtık yerlerini birbirine eklemek)				
Dile-	Dilä-	Tile-	Tilä-	Tila-
Dinle-	Dinlä-	Tiñda-	Tiñla-	Tiñla-
Doğ-	Doğul-	Tuw-	Tu-	Tuğil-
Don-	Don-	Toñ-	Tuñ-	Töñ-
Doy-	Doy-	Toy-	Tuy-	Töy-
Dök-	Tök-	Tök-	Tük-	Tök-
Dur- (ayakta beklemek, =to stand)	Dur-	Tur-	Túr-	Tur-
Dürt-	Dürtälä-	Türt-	Türt-	Turt-
Eğ-	Äy-	İ-	İ-	Eg-
Em-	Äm-	Em-	İm-	Em-
Emzir-	Ämizdir-	Emiz-	İmíz-	Emiz-
Eri-	Äri-	Eruw-	Er-	Eri-
Es-	Äs-	Es-	İs-	Es-
Esne- (Ağzı iyice açarak uzun ve derin bir nefes almak)	Äsnä-	Esine-	İsnä-	Esna-

Et-	Et-	Et-	İt-	Et-
Evlen-	Evlän-	Üylen-	Üylän-	Uylan-
Ez-	Äz-	Ez-	İz-	Ez-
Gel-	Gäl-	Kel-	Kil-	Kel-
Getir-	Gätir-	Keltir-	Kitir-	Keltir-
Gez-	Gäz-	Kez-	Giz-	Kez-
Gir-	Gir-	Kir-	Kır-	Kir-
Git-	Get-	Ket-	Kit-	Ket-
Giy-	Gey-	Kiy-	Kiy-	Kiy-
Göç- (bulunduğu yerden ayrılıp yerleşmek üzere başka yere gitmek)	Köç-	Köş-	Küç-	Köç-
Göm-	Göm-	Köm-	Küm-	Köm-
Gör-	Gör-	Kör-	Kür-	Kör-
Göster-	Göstär-	Körset-	Kürsät-	Körsat-
Gül-	Gül-	Kül-	Kül-	Kul-
Havla-	Hür-	Ür-	Ür-	Hur-

Hazırla-	Hazırla-	Äzirle-	Äzirlä-	Hâzirla-
Hesapla-	Hesabla-	Esepte-	Xisapla- İsäplä-	Xisâbla-
İç-	İç-	İş-	Eç-	İç-
İç-	İç-	İş-	Eç-	İç-
İşit- (kulak yoluyla duymak; haber almak, öğrenmek)	Eşit-	Est-	İşit-	Eşit-
İşle-	İşlä-	İste-	Eşlä-	İla-
İt-	İtälä-	İter-	Et-	İtar-
Kaç-	Gaç-	Kaş-	Kaç-	Qâç-
Kal-	Gal-	Qal-	Kal-	Qâl-
Kana-	Gana-	Qana-	Kana-	Qâna-
Karşıla-	Garşıla-	Qarsıla-	Karşıla-	Qarşıla-
Kaşı-	Gaşı-	Qası-	Kaşı-	Qaşı-
Kes-	Käs-	Kes-	Kis-	Kes-
Kıl-	Gıl-	Qıl-	Kıl-	Qıl-
Kıs-	Gıs-	Qıs-	Kıs-	Qıs-

Kıskan-	gısgan-	Qızğan-	Kızgan-	Qizğan-
Kız-	Gız-	Qız-	Kız-	Qizi-
Kon- (geceyi geçirmek)	Gon-	Qon-	Kun-	Qön-
Kork-	Gorx-	Qorq-	Kur(ı)k-	Qörk-
Kov- (uzaklaşmasını, gitmesini sert bir şekilde söylemek)	Gov-	Quw-	Ku-	Quw-
Koy-	Goy-	Qoy-	Kuy-	Qöy-
Kudur-	Gudur-	Qutır-	Kútır-	Qutur-
Kuru-	Guru-	Quwra-	Kúr-	Quri-
Kus-	Gus-	Kus-	Kús-	Qus-
Oku-	Oxu-	Oqı-	Ukı-	Öqi-
Ol-	Ol-	Bol-	Bul-	Böl-
Otla-	Otla-	Otta-	Utla-	Utla-
Otur- (vücûdun belden yukarı kısmı dik duracak ve vücut ağırlığı kaba etler üzerine binecek şekilde bir yere yerleşmek)	Otur-	Otır-	Utır-	Ötir-
Oyna- (bir oyuna katılmak; bir rolü canlandırmak)	Oyna-	Oyna-	Uyna-	Öyna-

Öğren-	Öyrän-	Üyren-	Üyrän-	Örgan-
Öl-	Öl-	Öl-	Ül-	Öl-
Ölç-	Ölç-	Ölşe-	Ülçä-	Ölça-
Ölç-	Ölç-	Ölşe-	Ülçä-	Ölça-
Öldür-	Öldür-	Öltir-	Ütír-	Öldir-
Öp-	Öp-	Öp-	Üp-	Öp-
Ör- (örgü yapmak; iplikten vb giyecek veya kullanacak eşya haline getirmek)	Hör-	Ör-	Ür-	Ör-
Piş-	Biş-	Pis-	Piş-	Piş-
Saç- (yaymak, dağıtmak)	Saç-	Şaş-	Çäç-	Sâç-
Sat-	Sat-	Sat-	Sat-	Sât-
Semir-	Sämir-	Semir-	Simír-	Semir-
Sep- (dökmek)	Säp-	Sep-	Sip-	Sep-
Sev-	Sev-	Süy-	Sùy-	Sev-
Sez-	Sez-	Sez-	Siz-	Sez-
Silk-	Silk-	Silkile-	Sílk-	Silki-

Sol-	Sol-	Sol-	Sul-	Söl-
Sor-	Soruş-	Sura-	Súra-	Söra-
Sök-	Sök-	Sök-	Süt-	Sök- Söt-
Sön-	Sön-	Sön-	Sün-	Sön-
Söv-	Söy-	Sök-	Sük-	Sök-
Söyle-	Söylä-	Söyle-	Sùylä-	Söyla-
Süpür-	Süpür-	Sıpir-	Síbír-	Supur-
Sürt-	Sürt-	Sürt-	Sùrt-	Surt-
Süz-	Süz-	Süz-	Sùz-	Suz-
Şiş-	Şiş-	İs-	Şış-	Şiş-
Tak-	Tax-	Taq-	Tak-	Taq-
Tanı-	Tanı-	Tanı-	Tanı-	Tanı-
Tara- (saçları taramak)	Dara-	Tara-	Tara-	Tara-
Taş-	Daş-	Tas-	Taş-	Taş-
Taşı- (götürmek)	Daşı-	Tası-	Taşı-	Taşı-

Tat-	Dad-	Tat-	Tat-	Tåt-
Terle-	Tärlä-	Terle-	Tirlä-	Terla-
Titre-	Titrä-	Titire-	Títrä-	Titra-
Tut-	Tut-	Tut-	Tút-	Tut-
Tükür-	Tüpür-	Tükir-	Tùkír-	Tupur-
Uç-	Uç-	Uş-	Úç-	Uç-
Ulu-	Ula-	Ulı-	Ula-	Uwla-
Unut-	Unut-	Umit-	Únıt-	Unut-
Utan-	Utan-	Uyal-	Úyal-	Uyal-
Uyan-	Oyan-	Oyan-	Uyan-	Uygân-
Üşü-	Üşü-	Üsi-	Ùşí-	Uşu-
Var-	Var-	Bar-	Bar-	Bår-
Ver-	Ver-	Ber-	Bir-	Ber-
Vur-	Vur-	Ur-	Bår-	Ur-
Yağ-	Yağ-	Caw-	Yaw-	Yâğ-
Yak-	Yag-	Caq-	Yak-	Yâq-

Yandır-	Yandır-	Candır-	Yandır-	Yândir-
Yala-	Yala-	Cala-	Yala-	Yala-
Yan-	Yan-	Can-	Yan-	Yân-
Yanıl-	Yanıl-	Cañıl-	Yalgış-	Yañlış-
Yapış-	Yapış-	Cabıs-	Yabış-	Yâpiş-
Yar-	Yar-	Car-	Yar-	Yâr-
Yara-	Yara-	Cara-	Yara-	Yara-
Yaralan-	Yaralan-	Caralan-	Yaralan-	Yaralan-
Yarat- (sadece yoktan var etmek, halketmek anlamında)	Yarat-	Carat-	Yarat-	Yarat-
Yaşa-	Yaşa-	Casa-	Yäşä-	Yaşa-
Yat- (Yatay veya yataya yakın duruma gelmekle ilgili; bulunmak; tembellik yapmak; hastalanmak; yatağa girmek)	Yat-	Cat-	Yat-	Yât-
Yay-	Yay-	Cay-	Cäy-	Yây-
Yaz-	Yaz-	Caz-	Yaz-	Yâz-
Yen-	Yen-	Ceñ-	Ciñ-	Yeñ-

Yetmek	Yet-	Cet-	Cit-	Et-
Yık-	Yıg-	Cıq-	Yık-	Yiq-
Yırt-	Yırt-	Cırt-	Yırt-	Yirt-
Yum-	Yum-	Cum-	Yúm-	Yum-
Yut-	Ud-	Cut-	Yút-	Yut-
Yürü-	Yeri-	Cür-	Yürí-	Yur-
Yüz-	Üz-	Cüz-	Yüz-	Yuz-

EK 5: Ortak isim kökleri listesi

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Kazakça	Tatarca	Özbekçe
Acı	Acı	Aşçı	Açı	aççıq
Aç	Ac	Aş	Aç	Åç
Açık	Açıg	Aşıq	Açık	Åçıq
Adam	Adam	Adam	Adäm	Odam
Adım	Addım	Adım	Adım	Ådim
Adres	Adres	Adres Mekencay	Adres	Adres
Ağaç	Ağaç	Ağaş	Agaç	Yāğāç
Ağır	Ağır	Awır	Awır	Åğir
Ağız	Ağız	Awız	Awız	Åğiz
Ağrı	Ağrı	Awıruw	Awırtuw	Åğriq
Ak	Ağ	Aq	Ak	Åq
Akıl	Ağıl	Aqıl	Akıl	Aql
Aksak	Axsag	Aqsaq	Aksak	Åqsāq

Akşam	Axşam	Aqşam	Akşam	Åqşam
Alem	Aläm	Älem	Galäm	Ålam
Alfabe	Älifba	Älipbi	Älifbä	Alifbå
Alim	Alim	Ğalım	Gälim	Ålim
Alt	Alt	Astı	As(t)	Åst
Altın	Gızıl Altun	Altın	Altın	Åltin
Ambar	Anbar	Qamba	Ambar	Åmbår
Ana, anne	Ana	Ana	Ana	Åna
Anket	Anket	Anketa	Anketa	Anketa
Ara	Ara	Ara	Ara	Åra
Arka	Arxa	Arqa	Arka	Årqa
Artık	Artıg	Artıq	Artık	Årtiq
Asıl	Äsil	Asıl	Asıl	Asl
Asır	Äsr	Ğasır	Gasır	Asr
Asker	Äsgär	Äsker	Gaskär	Askar

Aş	Aş	As	Aş	Åş
At	At	At	At	Åt
Ata	Ata	Ata	Ata	Åta
Av	Ov	Awlaw	Auw	Åw
Ay	Ay	Ay	Ay	Åy
Ayak	Ayag	Ayaq	Ayak	Åyåq
Ayaz	Ayaz	Ayaz	Ayaz	Ayåz
Ay1	Ay1	Ayu	Ayu	Ay1q
Ayıp	Ay1b	Ayıp	Gayıp	Ayb
Az	Az	Az	Az	Åz
Azap	Äzab	Azap	(g)azap	Azåb
Azat	Azad	Azat	Azat	Åzåd
Bagaj	Bagaj	Bagaj	Bagaj	Bagaj
Bağ	Bağ	Baw	Bauw	Båğ
Bahçe	Bağ(ça)	Baq(şa)	Bakça, bag	Båğ(ça)
Baht	Båxt	Baqıt	Båxıt	Baxt

Bal	Bal	Bal	Bal	Bål
Bala	Bala	Bala	Bala	Båla
Balçık	Palçıg	Balşıq	Balçık	Balçiq
Balık	Balıg	Balıq	Balık	Balıq
Balta	Balta	Balta	Balta	Bålta
Baş	Baş	Bas	Baş	Båş
Başka	Başga	Basqa	Başka	Båşqa
Bayrak	Bayrag	Bayraq	Bayrak	Bayrâq
Bayram	Bayram	Meyram	Bäyräm	Bayram
Bel	Bel	Bel	Bil	Bel
Beşik	Beşik	Besik	Bişik	Beşik
Beyin	Beyin	Miy	Mi	Miya
Bez (gudde)	Büz	Bez	Biz	Bez
Bıçak	Bıçag	Pışaq	Pıçak	Piçâq
Bıldır	Bildir	Bıltır	Bıltır	Bultur
Bıyık	Bığ	Mıyıq	Mıyık	Miyiq

Bilek	Biläk	Bilek	Biläk	Bilak
Biraz	Bir az	Biraz	Biraz	Bir åz
Birlik	Birlik	Birlik	Birlık	Birlik
Biyografi	Biografiya	Biyografiya	Biografiya	Biografiya
Borç	Borc	Boriş	Burıç	Burç
Boş	Boş	Bos	Buş	Böş
Boy	Boy	Boy	Buy	Böy
Boya	Boya	Boyaw	Buyauw	Böyâq
Boynuz	Buynuz	Müiz	Müğiz	Muguz
Böbrek	Böyräk	Büyrek	Büyir	Buyrak
Buğday	Buğda	Bıyday	Búday	Buğdây
Bulut	Bulud	Bult	Búlt	Bulut
Burun	Burun	Murın	Búrın	Burun
Buz	Buz	Muz	Búz	Muz
Buzağı	Buzov	Buzaw	Búzauw	Buzâq
Bülbül	Bülbül	Bulbul	Bılbıl	Bulbul

Bütçe	Büdcä	Byüdjjet	Byüdjjet	Byudjet
Can	Can	Can	Can	Cân
Cehennem	Cähännäm	Cahannäm	Cähännäm	Cahannam
Cennet	Cännät	Cännat	Cännät	Cannat
Cevap	Cavab	Cawap	Cawap	Cawâb
Cin	Cin	Cin	Cen	Cin
Çağ	Çağ	Şaq	Çak	Çâğ
Çağrı	Çağırış	Şaqıruw	Çakıruw	Çaqiriş
Çay	Çay	Şay	Çäy	Çây
Çeyrek	Çäräk	Şiyrek	Çirík	Çârak
Çıkış	Çıxış	Şıǵıs	Çıgış	Çiqış
Çiçek	çiçäk	Şeşek	Çäçäk	Çeçak
Çoban	Çoban	Şopan	Çaban	Çöpân
Çöl	Çöl	Şöl	Çül	Çöl
Çubuk	Çubug	şıbıq	Çıbık	Çiwiq
Çukur	Çuxur	Şuñqır	Çúkır	Çuqur

Çürük	Çürük	Şirik	Çırık	Çirik
Dağ	Dağ	Taw	Tauw	Tağ
Daima	Daim(a)	Däyim	Daimi	Dâim(â)
Dalga	Dalğa	Tolqın	Dulkın	Tölqın
Damar	Damar	Tamır	Tamır	Tâmir
Damga	Damğa	Tañba	Tamga	Tamğa
Damla	Damla Damcı	Tamşı	Tamçı	Tâmçi
Dana	Dana	Tana	Tana	Tana
Dar	Dar	Tar	Tar	Târ
Darı	Darı	Tarı	Tarı	Tariq
Defter	Däftär	Däpter	Däftär	Daftar
Delik	Dälik	Tesik	Tişik	Teşik
Delil	Dälil	Dälel	Dälil	Dalil
Demir	Dämır	Temir	Timır	Temir
Deniz	Däniz	Teñiz	Diñgız	Deñiz

Denk	Tän	Teñ	Tiñ	Teñ
Derece	Däräcä	Därece	Däräcä	Daraca
Dergi (jurnal)	Jurnal	Jurnal	Jurnal	Jurnal
Deri	Däri	Teri	Tirí	Teri
Ders	Därs	Däris	Däres	Dars
Destan	Dastan	Dastan	Dastan	Dåstân
Dev	Div	Däw	Däüw	Dew
Deve	dävä	Tüye	Düyä	Tuya
Devir	Dövr	Däwír	Däwír	Dawr
Dış	Dış	Tıs	Tış	Taş(qı)
Dil	Dil	Til	Til	Til
Dilek	Diläk	Tilek	Tiläk	Tilak
Din	Din	Din	Din	Din
Dip	Dib	Tüp	Tüp	Tub
Diri	Diri	Tiri	Tirí	Tirík
Dirsek	Dirsäk	Şıntaq	Tırsäk	Tirsak

Diş	Diş	Tis	Tiş	Tiş
Diz	Diz	Tiz	Tíz	Tiz
Doğru	Doğru	Tüzüw	Turı	Töğri
Doku	Tugıma	Toqıma	Tukıma	Töqıma
Dolu	Dolu	Tolı	Tulı	Töla
Dost	Dost	Dos	Dus	Döst
Dua	Dua	Duğa	Dúga	Duå
Duman	Duman	Tuman	Túman	Tuman
Duygu	Duyğu	Tüysik	Túygı	Tuyğu
Düğme	Düymä	Tüyme	Tüymä	Tugma
Düğün	Toy	Toy	Tuy	Töy
Dünya	Dünya	Düniye	Dùnya	Dunyå
Düşman	Düşmän	Duşpan	Duşman	Duşman
Edebi	Ädäbi	Ädebiy	Ädäbi	Adabi
Edebiyat	Ädäbiyyat	Ädebiyet	Ädäbiyät	Adabiyât
Edep	Ädäb	Ädep	Ädäp	Adab

Ekran	Ekran	Ekran	Ekran	Ekran
Elma	Alma	Alma	Alma	Ålma
Elmas	Almaz	Almas	Almaz	Ålmås
Emanet	Ämanät	Amanat	Ämanät	Åmånat
Emir	Ämr	Ämir	Ämir	Amr
En	En	En	İn	En
En (sıfat ve zarflarda)	Än	Eñ	İn	Eñ
Erken	Erkän	Erte	İrtä	Erta
Eser	Äsär	Äser	Äsär	Asar
Eski	Äski	Eski	İskí	Eski
Eşek	Eşşäk	Esek	İşäk	Eşak
Et	Ät	Et	İt	Et
Ev	Ev	Üy	Üy	Uy
Fakir	Fağır	Paqır	Fäkıyr	Faqır
Fayda	Fayda	Payda	Fayda	Fâyda
Felsefe	Fälsäfä	Pälsapa	Fälsäfä	Falsafa

Fıstık	Fıstıg	Piste	Pístä	Pista
Fikir	Fikir	Pikir	Fikír	Fıkr
Fil	Fil	Pil	Fil	Fil
Gelecek	Gäläcäk	Kelesi	Kiläçäk	Kelacak
Gelin	Gälin	Kelin	Kilín	Kelin
Gerek	Gäräk	Kerek	Kiräk	Kerak
Gök	Göy	Kök	Kük	Kök
Göl	Göl	Köl	Kül	Köl
Gölge	Kölgä	Köleñke	Külägä	Kölanka
Gömlek	Köynäk	Köylek	Külmäk	Köylak
Gönül	Könül	Köñil	Küñil	Köngil
Gövde	Gövdä	Kewde	Gäüdä	Gawda
Göz	Göz	Köz	Küz	Köz
Güç (kuvvet)	Güc	Küş	Kuç	Kuç
Gün	Gün	Kün	Kùn	Kun
Günah	Günah	Künä	Gùnah	Gunâh

Güneş	Günäş	Kün	Kúyaş	Quyâş
Güreş	Güläş	Küres	Küräş	Kuraş
Haber	Xäbär	Xabar	Xäbär	Xabar
Hafta	häftä	Apta	Atna	Hafta
Halk	Xalg	Xalıq	Xalık	Xalq
Han	Xan	Xan	Xan	Xân
Hareket	Häräkät	Äreket	Xäräkät	Harakat
Harf	Härf	Ärip	Xärif	Harf
Harita	Xäritä	Karta	Karta	Xarita Karta
Hava	Hava	Äwe Awa	Hawa	Hawâ
Hayal	Xäyal	Qıyal	Xıyal	Xayâl
Hayvan	Heyvan	Xaywan	Xaywan	Haywân
Hazır	Hazır	Äzir	Äzir	Hâzir
Her	Här	Är	Här	Har

Hesap	Hesab	Esep	Xisap İsöp	Hisâb
Heybet	Heybät	Aybat	(H)äybät	Haybat
Hiç	Heç	Eş	Hiç	Heç
Hikâye	Hekayä	Xikaya	Xikäyä	Hikâya
Hilekâr	Hiylägär	Aylaker	Xäyläkär	Hiylagar
Hizmet	Xidmät	Qızmet	Xizmät	Xizmat
Hoş	Xoş	Xoş	Xuş	Xuş
Hukuk	Hügug	Quqıq	Xúkuk	Huquq
Hüküm	Hökm	Ükim	Xükim	Hukm
Hükümet	Hökumät	Ükimet	Xükümät	Hukumat
Hürmet	Hörmät	Qurmet	Xürmät	Hurmat
Ilık	İlğ	Cılı	Cılı	Iliq
Irak	İrag	Cıraq	Yırak	Yırâq
İç	İç	İş	Eç	İç
İğne	İynä	İyne	Enä	İgna

İhtimal	Ehtimal	Iqtıymal	İxtimal	Ehtimâl
İkiz	Äkiz	Egiz	Igiz(äk)	Egizak
İlham	İlham	İylxam	İlham	İlhâm
İlim	Elm	Ğılım	Gıylım	İlm
İmla	İmla	Emle	İmla	İmlâ
İmtihan	İmtihan	Emtixan	İmtixan	İmtihân
İp	İp	Cip	Cıp	İp
İpek	İpäk	Cibek	Efäk	İpak
İri	İri	Iri	Erí	Yirik
İrin	İrin	Iriñ	Erín	Yiriñ
İsim	İsim	Esim	İsım	İsm
İş	İş	İs	Eş	İş
İt	İt	İt	Et	İt
İz	İz	İz	Ez	İz
Kabuk	Gabıg	Qabıq	Kabık	Qâbiq
Kadın	Gadın	Qatın	Xatın	Xâtın

Kağan	Xagan	Qağan	Kagan	Xaqan
Kağıt	Kağız	Qağaz	Kägaz	Qığaz
Kahraman	Gährämän	Qaharman	Kaharman	Qahraman
Kahve	Gähvâ	Kofe	Kofî	Kofe
Kalem	Gälâm	Qalam	Kalâm	Qalam
Kalın	Galın	Qalıñ	Kalın	Qalin
Kalıp	Gälib	Qalıp	Kalıp	Qalıp
Kamçı	Gamçı	Qamşı	Kamçı	Qamçı
Kamış	Gamış	Qamıs	Kamış	Qamış
Kan	Gan	Qan	Kan	Qan
Kanat	Ganad	Qanat	Kanat	Qanat
Kapak	Gapag	Qaqpaq	Kapkaç	Qapqaq
Kaptan	Kapitan	Kapitan	Kapitan	Kapitan
Kar	Gar	Qar	Kar	Qar
Kara (renk)	Gara	Qara	Kara	Qara
Karar	Gärar	Qarar	Karar	Qarar

Karga	Garğa	Qarğa	Karga	Qarğa
Karın	Garın	Qarın	Karın	Qarın
Karpuz	Garpız	Qarbız	Karbız	Tarwuz
Karşı	Garşı	Qarsı	Karşı	Qarşı
Kaş	Gaş	Qas	Kaş	Qaş
Kaşık	Gaşıq	Qasıq	Kaşık	Qâşiq
Kaz	Gaz	Qaz	Kaz	Ğâz
Kazan	Gazan	Qazan	Kazan	Qâzân
Kazık	Gazıq	Qazıq	Kazık	Qâziq
Kelebek	Käpänäk	Köbelek	Kübäläk	Kapalak
Kepek	Käpäk	Kebek	Kürpä	Kepak
Kıl	Gıl	Qıl	Kıl	Qıl
Kılıç	Gılnc	Qılış	Kılıç	Qiliç
Kırlangıç	Garanguş	Qarlığaş	Karlıgaç	Qaldirğâç
Kısa	Gısa	Qısqa	Kıska	Qisqa
Kış	Gış	Qıs	Kış	Qiş

Kız	Gız	Qıs	Kız	Qız
Kızıl	Gızıl	Qızıl	Kızıl	Qızıl
Kim	Kim	Kim	Kím	Kim
Kirpi	Kirpi	Kirpi	Kírpí	Kirpi
Kirpik	Kirpik	Kirpik	Kírfík	Kiprik
Kişi	Kişi	Kisi	Kíşí	Kişi
Kitap	Kitab	Kitap	Kitap	Kitáb
Kol	Gol	Qol	Kul	Qöl
Korkak	Gorxag	Qorqaq	Kurkak	Qörqâq
Korku	Gorxu	Qorquw	Kurku	Qörqış
Kömür	Kömür	Kömir	Kümír	Kömir
Köprü	Körpü	Köpir	Küpír	KöpriK
Köpük	Köpük	Köbik	Kübik	Köpik
Kral	Kral	Korol	Korol	Korol
Kucak	Gucag	Quşaq	Kúçak	Quçâq
Kul	Gul	Qul	Kúl	Qul

Kulak	Gulag	Qulaq	Kúlak	Qulåq
Kulun	Gulun	Qulın	Kúlın	Qulun
Kum	Gum	Qum	Kúm	Qum
Kumar	Gumar	Qumar	Kúmar	Qimår
Kunduz	Gunduz	Qundız	Kúndız	Qunduz
Kurak	Gurag	Qurğaq	Kúrı	Qurğåq
Kurbağa	Gurbağa	Baq	Baka	Baq
Kursak	Gursag	Qursaq	Kúrsak	Qursåq
Kurşun (metal)	Gurğuşun	Qorğasın	Kurgaş(ın)	Qörğåşın
Kurt (solucan)	Gurd	Qurt	Kúrt	Qurt
Kuru	Guru	Qurğaq	Kúrı	Quruq
Kuş	Guş	Qus	Kúş	Quş
Kuvvet	Güvvä	Quwat	Kuwät	Quwwat
Kuyruk	Guyrug	Quyriq	Kúyrık	Quyruq
Kuyu	Guyu	Qudıq	Kúyı	Quduq
Küçük	Kiçik	Kişkentay	Kiçkinä	Kiçkina

Kül	Kül	Kül	Kül	Kul
Kürek	Küräk	Kürek	Küräk	Kurak
Layık	Layig	Layıq	Layık	Lâyıq
Leylek	Leyläk	Läylek	Läkläk	Laylak
Limon	Limon	Limon	Limon	Limon
Madalya	Medal	Medal	Mídal	Medalь
Makale	Mägalä	Maqala	Mäkalä	Maqâla
Maksat	Mägsäd	Maqsat	Maksat	Maqsad
Mal	Mal	Mal	Mal	Mâl
Mana	Mäna	Mağına	Mägnä	Ma'nâ
Mandalina	Mandarin	Mandarin	Mandarin	Mandarin
Maymun	Meymun	Maymıl	Maymıl Mäymün	Maymun
Mecbur	Mäcbur	Mäcbür	Mäcbür	Macbur
Meclis	Mäclis	Mäcilis	Mäclís	Maclis
Medeniyet	Mädäniyyät	Mädeniyet	Mädäniyät	Madaniyat

Mektep	Mäktäb	Mektep	Mäktäp	Maktab
Merhum	Märhum	Marqum	Märxüm	Marhum
Mermer	Märmär	Märmär	Märmär	Marmar
Mertebe	Märtäbä	Märtebe	Märtäbä	Martaba
Mescit	Mäscid	Meşit	Mäçit	Mascid Maçit
Mesela	Mäsälän	Mäselen	Mäsälän	Masalan
Meşakkat	Mäşäggät	Maşaqat	Mäşakat	Maşaqqat
Meşhur	Mäşhur	Mäşhür	Mäşhür	Maşhur
Metal	Metal	Metall	Mítall	Metall
Meydan	Meydan	Awdan	Mäydan	Maydân
Miras	Miras	Miras	Miras	Merâs
Misal	Misal	Mısal	Misal	Misâl
Mit	Mif	Mif	Mif	Mif
Mühür	Möhür	Mör	Mühír	Muhr
Mülk	Mülk	Mülik	Milík	Mulk

Mümkün	Mümkün	Mümkin	Mùmkin	Mumkin
Namus	Namus	Namıs	Namus	Nâmus
Nar	Nar	Anar	Anar	Anâr
Nergis	Nârgiz	Nârkes	Nârkis	Nargis
Nesil	Nâsil	Nâsil	Nâsıl	Nasl
Netice	Nâticâ	Nâtice	Nâticâ	Natica
Nokta	Nögtâ	Nükte	Núkta	Nuqta
Nur	Nur	Nur	Nur	Nur
Ocak	Ocag	Oşaq	Uçak	Öçâq
Odun	Odun	Otın	Utın	Ötin
Oğul	Oğul	Ul	Ul	Öğil
Ok	Ox	Oq	Uk	Öq
Oklava	Oxlov	Oqtaw	Uklauw	Öqlâq
Omurga	Onurğa	Omırtqa	Umırtka(lık)	Umurtqa
Orman	Orman	Orman	Urman	Örmân
Orta	Orta	Orta	Urta	Örta

Oyun	Oyun	Oyın	Uyın	Öyin
Oyuncak?	Oyuncag	Oyınşiq	Uyınçık	Öyinçâq
Öd	Öd	Öt	Üt	Öt
Öküz	Öküz	Ögiz	Ügiz	Hökiz
Ölü	Ölü	Öli	Üli	Ölik
Ölüm	Ölüm	Ölim	Ülüm	Ölim
Ömür	Ömür	Ömir	Gúmır	Umr
Örümcek	Hörümçäk	Örmekşi	Ürmäküç	Örgimçak
Padişah	Padişah	Padişax Patşa	Padişah Patşa	Pâdşâ(h)
Paket	Paket	Paket	Pakít	Paket
Parmak	Barmag	Barmaq	Barmak	Barmâq
Paşa	Paşa	Paşa	Paşa	Pâşşâ
Pazar	Bazar	Bazar	Bazar	Bâzâr
Perde	Pärdä	Perde	Pärdä	Parda
Peygamber	Peyğämbär	Payğambar	Päygambär	Payğambar

Pilav	Plov	Palaw	Pılaww	Palâw
Problem	Problem	Problema	Problema	Problema
Put	Büt	Put	Pút	But
Resmi	Räsmi	Resmiy	Räsmi	Rasmiy
Ruh	Ruh	Rux	Rux	Ruh
Ruhsat	Rüxsät	Ruqsat	Rüxsät	Ruxsat
Saat	Saat	Sağat	Säğat	Såat
Sabır	Säbir	Sabır	Sabır	Sabr
Sabun	Sabun	Sabın	Sabın	Sâwun
Saç	Saç	Şaş	Çäç	Sâç
Sağlık	Sağlıg	Densawlıq	Sauwlık	Sâğlıq
Sahne	Sähnä	Saxna	Säxnä	Sahna
Sakal	Saggal	Saqal	Sakal	Sâqâl
Saray	Saray	Saray	Saray	Sarây
Sarı	Sarı	Sarı	Sarı	Sariq
Sarımsak	Sarımsag	Sarımsaq	Sarımsak	Sarimsâq

Sebep	Säbäb	Sebep	Säbäp	Sabab
Sefer	Säfär	Sapar	Säfär	Safar
Seyrek	Seyräk	Siyrek	Siräk	Siyrak
Sıçan	Siçan	Tıışqan	Tıçkan	Siçqân
Sınıf	Sinif	Sınıp	Sıynıf	Sinf
Sır	Sirr	Sır	Sır	Sir
Soğuk	Soyug	Suwıq	Suwık	Såwuq
Sol	Sol	Sol	Sul	Söl
Son	Son	Soñğı	Súñ(gı)	Söñgi
Soru	Sorğu	Suraq	Súrauw	Sörâq
Söz	Söz	Söz	Süz	Söz
Su	Su	Suw	Su	Suw
Sultan	Sultan Soltan	Sultan	Súltan	Sultân
Suret	Surät	Suwret	Surät	Surat
Sümbül	Sünbül	Sümbil	Sùmbıl	Sunbul

Süpürge	Süpürgä	Sıpırğış Sibirtki	Síbirkí	Supurgi
Süt	Süd	Süt	Sùt	Sut
Şad	Şad	Şat	Şat	Şåd
Şafak	Şäfäg	Şapaq	Şäfäk	Şafaq
Şah	Şah	Şax	Şah	Şäh
Şalvar	Şalvar	Şalbar	Çalbar	Çalwar
Şaman	Şaman	Şaman	Şaman	Şãmân
Şarap	Şärab	Şarap	Şärab	Şarbb
Şart	Şärt	Şart	Şart	Şart
Şecere	Şäcärä	Şecire	Şäcärä	Şacara
Şehir	Şähär	Şahar	Şähär	Şahar
Şeker	Şäkär	Şeker	Şikär	Şakar
Şeytan	Şeytan	Şaytan Saytan	Şaytan	Şaytân
Şişe	Şüşä	Şını	Şışä	Şişa

Taban	Daban	Taban	Taban	Tâwân
Tabiat	Täbiät	Tabıyğat	Tabigat	Tabiat
Tabut	Tabut	Tabıt	Tabut	Tâbut
Taç	Tac	Tăc	Tac	Tăc
Taht	Taxt	Taq	Tăxıt	Taxt
Talep	Tălăb	Talap	Talăp	Talab
Tan	Dan	Taň	Taň	Tăň
Tane	Dănă	Dana	Dană	Dăna
Tarak	Darag	Taraq	Tarak	Tarâq
Tarih	Tarix	Tarix	Tarix	Tarix
Taş	Daş	Tas	Taş	Tâş
Tat	Dad	Tat	Tatım	Tât
Tava	Tava	Taba	Taba	Tâwa
Tavuk	Toyug	Tawıq	Tawık	Tâwuq
Ten	Tăn	Tăn	Tăn	Tan
Tepe	Tăpä	Töbe	Tübä	Tepa

Ter	Tär	Ter	Tir	Ter
Tertip	Tärtib	Tärtip	Tärtip	Tartib
Tesir	Täsir	Äser	Täesir	Ta'sir
Tez	Tez	Tez	Tiz	Tez
Tırnak	Dırnag	Tırnaq	Tırnak	Tirnâq
Tilki	Tülkü	Tülki	Tülkí	Tulki
Tok	Tox	Toq	Tuk	Tök
Top	Top	Dop	Tup	Tup
Toprak	Toprag	Topraq	Tufrak	Tuprâq
Topuk	Topug	Tobıq	Tubık	Töpiq
Toz	Toz	Tozañ	Tuzan	Tözân
Turna	Durna	Tırna	Tırna	Turna
Tuz	Duz	Tuz	Túz	Tuz
Tuzak	Duzag	Tuzaq	Túzak	Tuzâq
Tükürük	Tüpürcäk	Tükirik	Tükírik	Tupurik
Uç	Uc	Uş	Úç	Uç

Ulu	Ulu	Ulı	Úlı	Uluğ
Umut Ümit	Ümid	Ümit	Ümít	Umid
Usta	Usta	Usta	Ústa	Usta
Uyku	Yuxu	Uyqı	Yúkı	Uyqu
Uzun	Uzun	Uzın	Úzın	Uzun
Ülke	Ölkä	Ölke	Úlkä	Ölka
Üst	Üst	Üst(i)	Ús(t)	Ust
Üzüm	Üzüm	Cüzim	Yüzim	Uzum
Vakit	Vaxt	Waqıt	Wakıt	Waqt
Var	Var	Bar	Bar	Bår
Vasiyet	Väsiyyät	Ösiyet	Wasıyat	Wasiyat
Vatan	Vätän	Otan	Watan	Watan
Vazo	Vaza	Vaza	Vaza	Vaza
Vekil	Väkil	Wäkil	Wäkil	Wakil
Vezir	Väzir	Wäzir	Wäzir	Wazir

Yağmur	Yağmur	Cañbır	Yañgır	Yâmğır
Yaka	Yaxa	Cağa	Yaka	Yâqa
Yakın	Yaxın	Caqın	Yakın	Yaqın
Yalan	Yalan	Calğan	Yalgan	Yâlğân
Yalın ayak	Ayagyalın	Calañ ayaq	Yalanayak	Yalang âäk
Yalnız	Yalnız	Calğız	Yalgız	Yâlğız
Yama	Yamag	Camaw	Yamau	Yamâq
Yan	Yan	Caq	Yak	Yâq
Yanlış	Yanlış	Cañsaq	Yalgış	Yanglış
Yapışık	Yapışığ	Cabısqaq	Yabışkan	Yâpişqâq
Yaprak	Yaprag	Capıraq	Yafrak	Yaprâq
Yara	Yara	Cara	Yara	Yara
Yardım	Yardım	Cârdem	Yârdäm	Yârdam
Yarı, yarım	Yarım	Cartı	Yartı, yarım	Yarım
Yastık	Yastığ	Castıq	Yastık	Yâstiq
Yaş (göz)	Yaş	Cas	Yâş	Yâş

Yaş (zaman)	Yaş	Cas	Yäş	Yåş
Yayla	Yayla	Cayılım	Cäyläuw	Yaylâw
Yaz	Yay	Caz	Cây	Yâz
Yel	Yel	Cel	Cil	El
Yele	Yal	Cal	Yal	Yâl
Yelken	Yelkân	Celken	Cilkân	Yelkan
Yem	Yem	Cem	Cim	Yem
Yenge	Yengä	Ceñge	Cingä	Yanga
Yeni	Yeni	Caña	Yaña	Yañi
Yer	Yer	Cer	Cir	Yer
Yeşil	Yaşıl	Casıl	Yäşıl	Yaşıl
Yeter	Yetär	Cetkilikti	Citär	Yetar
Yetim	Yetim	Cetim	Yätim	Etim
Yıl	İl	Cıl	Yıl	Yil
Yılan	İlan	Cılan	Yılan	İlân
Yıldız	Ulduz	Culdız	Yüldız	Yulduz

Yırtık	Yırıtg	Cırtıq	Yırtık	Yırtıq
Yığıt	İgid	Cıgit	Yıgıt	Yigit
Yok	Yox	Coq	Yuk	Yöq
Yol	Yol	Col	Yul	Yöl
Yudum	Udum	Cutım	Yútım	Yutum
Yukarı	Yuxarı	Coğarı	Yugarı	Yuqarı
Yumuşak	Yumşag	Cumsaq	Yúmşak	Yumşaq
Yurt	Yurd	Curt	Yúrt	Yurt
Yuva	Yuva	Uya	Úya	Uya
Yük	Yük	Cük	Yük	Yuk
Yün	Yun	Cün	Yún	Cun
Yürek	Ürək	Cürek	Yürək	Yurak
Yüz (çehre)	Üz	Cüz	Yüz	Yuz
Yüzük	Üzük	Cüzik	Yüzik	Uzuk
Zalim	Zalım	Zalım	Zalim	Zâlim
Zarar	Zârär	Zalal	Zarar	Zarar

Zelzele	Zälzälä	Zilzala	Zilzilä	Zilzila
Zeytin	Zeytun	Zäytün	Zäytün	Zaytun
Zincir	Zäncir	Şıncır	Zıncır	Zancir
Zindan	Zindan	Zından	Zindan	Zindân
Ziyan	Ziyan	Zıyan	Zıyan	Ziyân
Zümrüt	Zümrüd	Zübarcat	Zübärcät	Zumrad
Zürafa	Zürafä	Jiraf	Jiraf	Jirafa Ziråfa

EK 6: Ortak yapım ekleri					
İsimden isim yapma ekleri					
Morfem	Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Tatarca	Kazakça	Özbekçe
{+CX} 1. Bir işi kendisine meslek veya sanat edinmiş kimse; 2.bir inancı, bir görüşü benimsemiş olma; 5.bir işi uzmanlık derecesinde yapan kimse; 6.bir işi davranış haline getirme; 7.ismin bildirdiği iş veya durumla ilgili bulunma	+çı +çi +çu +çü +cı +ci +cu +cü	+çı +çi +çu +çü	+çı +çı	+şı +şi	+çi
{+IXk} 1. isim veya sıfatın taşıdığı anlamları genelleştirerek onlara nitelik, özellik kavramları katar;	+lık +lik +luk +lük	+lıg +lik +lug +lük	+lık +lık	+lıq +lik +dıq +dik +tıq +tik	+lik

2. topluca bir yerde, bir alanda bulunma, bulundurma, bir grup halinde olma; 3. araç, gereç kavramı; 4. uğraş edinme, meslek, uğraş kavramları; 5. elbise, giyim eşyası kavramı; 6. renk adlarının niteliğini genelleştirerek bürünme, kaplanma kavramlarını katar; 7. hacim, ağırlık, zaman, uzunluk, sınırlandırma niteliğinden yararlanarak ölçü kavramı kazandırır; 8. zaman adlarına gelerek belli sürelerde olan, yapılan kavramlarını katar.					
{+DAş} Aynı durumda bulunma, birtakım değerlere ortak sahip olma	+daş +deş +taş +teş	+daş	+daş +däş +taş +täş	+das +des +tas +tes +las +les	+dåş
{+IX} 1.sahiplik, bulundurma kavramı;	+h +li +lu +lü	+h +li +lu +lü	-h -lí	+h +li +dı +di +tı +ti	+li

2.özellik, nitelik kavramı; 3.bir yere ait olma (kuruluş, millet, kavim); 4. ilgili olma kavramı; 5.selahiyet verilmiş, tanınmış kavramı.					
{+sXz}	+sız +süz	+sız +süz	+sız +süz	+sız +süz	+süz
1.kökteki birtakım özellikleri taşımam, eksik ve yetersiz kalma kavramı; 2.yokluk, yoksuzluk anlamı; 3.süreklilik kavramı.					
{+CXk}	+cık +cük +cuk +cük +çık +çik +çuk +çük	+cığ +cık +cug +cük	+çık +çık	+şık +şik	+çık +ciq

{+GI} İsimden sıfat yapan işlek ek	+gı +gi +gu +gü +kı +ki +ku +kü	+kı +ki +kü	+gı +gı +kı +kí	+ğı +gi +qı +ki	+gi +ki +qi
Fiilden isim yapma ekleri					
{-(y)Xş} 1.yapılan işin adı kavramı.	-(y)ış -(y)iş -(y)uş -(y)üş	-(y)ış -(y)iş -(y)uş - (y)üş	-(ı)ş -(i)ş	-(ı)s -(i)s	-(i)ş
{-mA} 1.yapılan işin adı; 2.araç gereç kavramı; 3.yemek, yiyecek kavramı; 4.hastalık adı; 5.mekan kavramı.	-ma, -me	-ma -mä	-ma -mä	-ma -me -ba - be -pa -pe	-ma

{-(X)m} 1.fiilden doğan hareketin sonucu kavramı; 2.işin adı kavramı; 3.fiile işin bir ürün olarak anlatılması kavramı, somut isimler kurar.	-(ı)m –(i)m – (u)m –(ü)m	–ım –im – um –üm	-(ı)m –(i)m	-(ı)m –(i)m	-(i)m – (u)m
{-GX} 1.kullanılacak olan araç ve gereç kavramı; 2.fiilin bildirdiği yoğun bir işin sonunda yapılmış olanı, sonucu kavramı katar; 3.fiilin bildirdiği işin ürünü kavramı	-gı -gi -gu - gü -kı -ki -ku - kü	-ğı -gi -ğu - gü -gı -ki -gu - kü	-gı -gı -kı -kí	-ğı -gi -qı -ki	-ğı -ğu - gi -qi -ki
{-(G)Aç/-(G)Xç} 1. araç gereç kavramı; 2. işi uzmanlık derecesinde yapan kavramı; 3. içinde bulunulan durum	-gaç -geç - kaç -keç -gıç -giç -guç -güç	-gac -kăc - ğac -găc	-gıç -gíc -kıç -kíc -wıç -wíc	-ğış -giş -qış - kiş -wış -wiş	-ğic -giç -qiç -kiç

	-kıç -kiç -kuç -küç				
{-(X)k} 1.kökün bildirdiği anlama uğramış sonuç kavramı; 2.araç, gereç kavramı katar; 3.nitelik, özellik kavramı; 4.yer, mekan anlamı;	-ık -ik -uk - ük	-(ı)g -(i)k - (u)g -(ü)k	-(w)(ı)k -(w)(i)k	-(ı)q -(e)k	-(i)q - (i)k - (u)q - (u)k
{-X} ET’de fiilden isim yapma eki olarak kullanılmış olan -g eki günümüzde de aynı görevle kullanılmaya devam etmektedir. Kaz., Tat., Öz. Dillerinde kalıcı isimler de oluşturur.	-ı -i -u -ü	-ı -i -u -ü	-uw -üw	-(u)w -(ü)w	-(u)w - (å)w

{-(y)XcX}³⁷⁴ 1.bir işi meslek, uğraşı olarak yapan kavramı; 2.işi yapan kavramı; 3.belli bir takım özellikler taşıyan kavramı; 4. araç gereç anlamı.	-(y)ıcı –(y)ici -(y)ucu – (y)ücü	-(y)ıcı – (y)ici -(y)ucu – (y)ücü	-uwçı -üwçı	-(u)wşı	-(u)vçı - (â)vçı
{-(X)ntX} 1.huy, tabiat kavramı; 2.aralıklarla tekrarlanan isin adı; 3.süreklilik gösteren işin adı; 4.ortaya çıkan sonuç, oluşmuş ürün kavramı; 5.parça, bölüm kavramı	-(ı)ntı –(i)nti -(u)ntu – (ü)ntü	-(ı)ntı – (i)nti – (u)ntu – (ü)ntü	-(ı)ntı – (i)ntı -(ı)ndı – (i)ndı	-(ı)ndı –(i)ndi	-indi

³⁷⁴ Kazakça, Tatarca ve Özbekçede -Uw isim fiili olduğu için -IcI eki -Uw isim fiil eki ve +ÇI isimden isim yapma ekinin birleşmesi olarak önümüze çıkmaktadır.

{-(X)nç} hareketi yapanı, yapılan hareketi veya o hareketle ilgili bir niteliği veya özelliği gösteren soyut isim ve sıfatlar türetir	-(ı)nç –(i)nç –(u)nç – (ünç)	-inc -inc	-nıç -nıç	-nış -nış	-(i)nç -(å)nç
{-Ak} 1.nitelik, özellik bulundurma kavramı; 2.yer kavramı katar; 3.aracı gereç kavramı katar;	-ak -ek	–(a)g –(ä)k	-(a)k –(ä)k	-aq -ek	-(å)q – (a)k
{-(X)n} 1.kökün anlamına bağlı olarak ortaya çıkmış sonuç, ürün kavramı; 2.kökün anlamına bağlı hareketin adı; 3.hareketin gerçekleşmesi için mekan adı.	-in -in -un - ün	-in -in	-(ı)n –(i)n	-(ı)n –(i)n	-(i)n – (u)n
{-GXn} 1.ruh hali, davranış biçimi, tabiat kavramları; 2.olgunluk, yetişkinlik kavramı;	-gın -gin - gun -gün	-ğın -gin - ğun -gün	-gın -gín - kın -kín	-ğın -gin -ğun -gün	-ğın -gin -qın -kın -ğun –

3.olmuş, gerçekleşmiş, birmiş olay, durum kavramı; 4 yaklaşmış olma, benzerlik kavramı; 5.yapabilirlik, olabilirlik kavramı.	-kın -kin - kun -kün	-gın -kin - gun -kün			gun - qun - kun
{-(y)An} 1.işi yapan nesne veya kimse; 2.bir işle görevli; 3.fiilin bildirdiği anlamın sonucu, ortaya çıkmış durumu kavramı katar.	-(y)an –(y)en	-(y)an – (y)än	-gan -gän - kan -kän	-ğan -gen -qan -ken	-gan
{-(y)AcAk} 1. alet, hal vaziyet bildiren isimler yapar	-(y)acak - (y)ecek	-(y)acag – (y)äcäk	-(y)açak - (y)äçäk	-(y)aşak - (y)eşek	-(y)acak
Fülden fiil yapma ekleri					
{+lA-}	+la- +le-	+la- +lä-	+la- +lä-	+la- +le- +da- +de- +ta- +te-	+la-

{+lAş}	+laş- +leş-	+laş- +läş-	+laş- +läş	+las- +les- +das- +des- +tas- +tes-	+laş-
{+lAn}	+lan- +len-	+lan- +län-	+lan- +län-	+lan- +len- +dan- +den- +tan- +ten-	+lan
{+lAt}	+lat- +let-	+lat +lät-	+lat- +lät	+lat- +let- +dat- +det- +tat- +tet-	+lat-
{+lAndIr}	+landır- +lendir-	+landır- +ländir-	+landır- +ländir	+landır- +lendir- +dandır- +dendir- +tandır- +tendir-	+landir-

EK 7: Bazı Yalancı Eş Değerli Kökler					
TT.:	öt-	=kuşların ses çıkarması eylemi	Az.:	öt-	=geçmek
Az.:	öt-		Kaz.:	öt-	
			Tat.:	üt-	
			Özb.:	öt-	
TT.:	koş-	=ileri doğru hızla gitmek	Kaz.:	qos-	=birleştirmek, toplamak
			Tat.:	kuş-	
			Özb.:	köş-	
TT.:	kaldır-	=bulunduğu yerden almak, yukarı doğru hareket etmek, yükseltmek	Kaz.:	qaldır-	=bırakmak, bırakıp gitmek
Az.:	qaldır-		Tat.:	kaldır-	
			Özb.:	qâldır-	
TT.:	kat-	=eklemek, ilave etmek	Kaz.:	qat-	=katı hale gelmek, donmak
Az.:	qat-		Tat.:	kat-	
			Özb.:	qât-	
TT.:	ata-	=bir göreve getirmek, tayin etmek	Kaz.:	ata-	=ad vermek, adlandırmak
			Tat.:	ata-	

			Özb.:	ata-	
TT.:	yap-	=etmek	Kaz.:	cap-	
Az.:	yap-	= pişirmek için tandırın duvarına yapıştırmak	Tat.:	yap-	=kapamak, kapatmak
			Özb.:	yâp-	
TT.:	izle-	=takip etmek,	Kaz.:	izde-	
Az.:	izlä-	gözlemek, incelemek	Tat.:	ezlä-	=aramak
			Özb.:	izla-	
TT.:	geliş-	=ilerlemek, inkişaf etmek	Kaz.:	kelis-	
			Tat.:	kilış-	=anlaşmak
			Özb.:	keliş-	
TT.:	geliştir-	=gelişmesini sağlamak	Kaz.:	kelisir-	
			Tat.:	kiliştir-	=barıştırmak
			Özb.:	keliştir-	
TT.:	güt-	=hayvan sürüsünü otlatarak sürmek	Kaz.:	küt-	
			Tat.:	küt-	=beklemek

			Özb.:	kut-	
TT.:	atla-	=bir engeli	Kaz.:	atta-	
Az.:	atla-	sıçrayarak veya fırlayarak aşmak	Tat.:	atla-	=adım atmak,
			Özb.:	âtla-	adımlamak
TT.:	dal-	=suyun içine bütün vücuduyla hızla girmek	Tat.:	tal-	
Az.:	dal-		Özb.:	tâl-	=yorulmak
TT.:	tap-	=gelişmesini sağlamak	Az.:	tap-	
			Kaz.:	tap-	=bulmak
			Tat.:	tap-	
			Özb.:	tâp-	
TT.:	dur-	=hareketsiz duruma gelmek	Kaz.:	tur-	
Az.:	dur-		Tat.:	tuúr-	=ayağa kalkmak,
			Özb.:	tur-	bir yerde yaşamak
TT.:	duy-	=işitmek	Az.:	duy-	
			Tat.:	túy-	=hissetmek

			Özb.:	tuy-	
TT.:	ot	=toprak üstündeki küçük bitkiler	Kaz.:	ot	=od, ateş
			Tat.:	ut	
			Özb.:	öt	
TT.:	geç	=belirli zamandan sonra olan	Kaz.:	keş	=akşam
Az.:	gec		Tat.:	kiç	
			Özb.:	keç	
TT.:	gece	=güneş battıktan sonra başlayan ve gün ağarincaya kadar süren karanlık zaman	Kaz.:	keşe	=dün
Az.:	gecä		Tat.:	kiçä	
			Özb.:	keça	
TT.:	tütün	= sigara	Kaz.:	tütün	=duman
Az.:	tütün		Tat.:	tútín	
			Özb.:	tutun	

EK 8: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Tercüme Merkezi faaliyet raporu

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Tercüme Merkezi

15 Mayıs 1995 tarihinden bu yana görev yapan Üniversitemiz Terimler Sözlükleri Hazırlama ve Tercüme Merkezi çalışmalarını ihtiva eden rapor aşağıda bilgilerinize sunulmuştur.

A- KURULUŞU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Terimler Sözlükleri Hazırlama ve Tercüme Merkezi Başkanlığı 15 Mayıs 1995 tarihinde üniversitemizin Çimkent Bölümü'nde **"Türk Dünyası Ortak Terimler Sözlüklerini Hazırlama Komisyonu"** olarak kurulmuştur.

Komisyon başkanlığına merhum Akad. Bektayev Kaldıbay atanmış olup, 45 gün sonra komisyon başkanının vefatı münasebetiyle çalışmaları komisyon Genel Sekreteri Nejdet Albay yürütmüştür.

Komisyon, Rektörlük buyruğuyla Çimkent şehriden Türkistan'a taşınmış, Mütevelli Heyet toplantısında yapılan isim değişikliğiyle "Tercüme Merkezi" olarak adlandırılmış ve çalışmalarına 1 Aralık 1996 tarihinden Türkistan'da devam etmiştir.

1999-2000 öğretim yılından başlayarak, 15.09.1999 tarih ve 7 nolu Senato kararıyla Merkezin adı, **"Terimler Sözlükleri Hazırlama ve Tercüme Merkezi"** olarak değiştirilmiştir.

B- KOMİSYONUN ÇİMKENT ŞEHRİNDEKİ ÇALIŞMALARI:

Komisyon bir yıllık çalışma süresi içinde 11 dilde (Türkçe, Kazakça, Rusça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe, Karakalpakça, Uygurca, Azerbaycanca, Başkurtça ve Tatarca) aşağıda isimleri belirtilen ortak terimler sözlüklerini hazırlamıştır. Bu çalışmada temel maksat birbirini anlamakta zorlanan Türk Dünyasını ortak terim birliği içinde bütünleştirerek dillerimizi birbirine yakınlaştırmaktır.

Hazırlanan Sözlükler:

- a) Ekonomi Terimleri Sözlüğü
- b) Siyaset Terimleri Sözlüğü
- c) Hukuk Terimleri Sözlüğü
- d) Sosyoloji Terimleri Sözlüğü

C- KOMİSYONUN TÜRKİSTAN ŞEHRİNDEKİ ÇALIŞMALARI:

Terimler Sözlüklerini Hazırlama ve Tercüme Merkezi olarak yeniden yapılanan birim, iki yıllık bir çalışma neticesinde aşağıdaki terimler sözlüklerini hazırlamıştır:

1. **Ekonomi Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça, İngilizce olmak üzere 4 dilde hazırlanan bu sözlük 4006 terimden ibarettir.)
2. **Hukuk Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 1649 terimden ibarettir.)
3. **Siyaset Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 1671 terimden ibarettir.)
4. **Edebiyat Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 951 terimden ibarettir.)
5. **Gramer Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 1173 terimden ibarettir.)

6. **Tıp Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 1350 terimden ibarettir.)
7. **Sanat Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 1346 terimden ibarettir.)
8. **Sosyoloji Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 530 terimden ibarettir.)
9. **Tarih Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 1527 terimden ibarettir.)
10. **İnşaat Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 2753 terimden ibarettir.)
11. **Din Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 1000 terimden ibarettir.)
12. **Bilgisayar Terimleri Sözlüğü** (Türkçe, Kazakça, Rusça, İngilizce olmak üzere 4 dilde hazırlanan bu sözlük 1019 terimden ibarettir.)
13. **Küçük Sözlük-1** (Türkçe, Kazakça, Rusça, İngilizce olmak üzere 4 dilde hazırlanan bu sözlük 1000 kelimeden ibarettir.)
14. **Küçük Sözlük-2** (Türkçe, Kazakça, Rusça olmak üzere 3 dilde hazırlanan bu sözlük 2500 kelimeden ibarettir.)
15. **Kazakça-Türkçe Sözlük** (Kazakça-Türkçe olarak 2 dilde hazırlanan bu sözlük 17.000 kelimeden ibarettir.)
16. **Kazak Dilini Öğrenelim** (200 sayfalık bu ders kitabı yabancı memleketlerden gelen öğrencilere Kazakça'yı öğretmek maksadıyla hazırlanmıştır.)

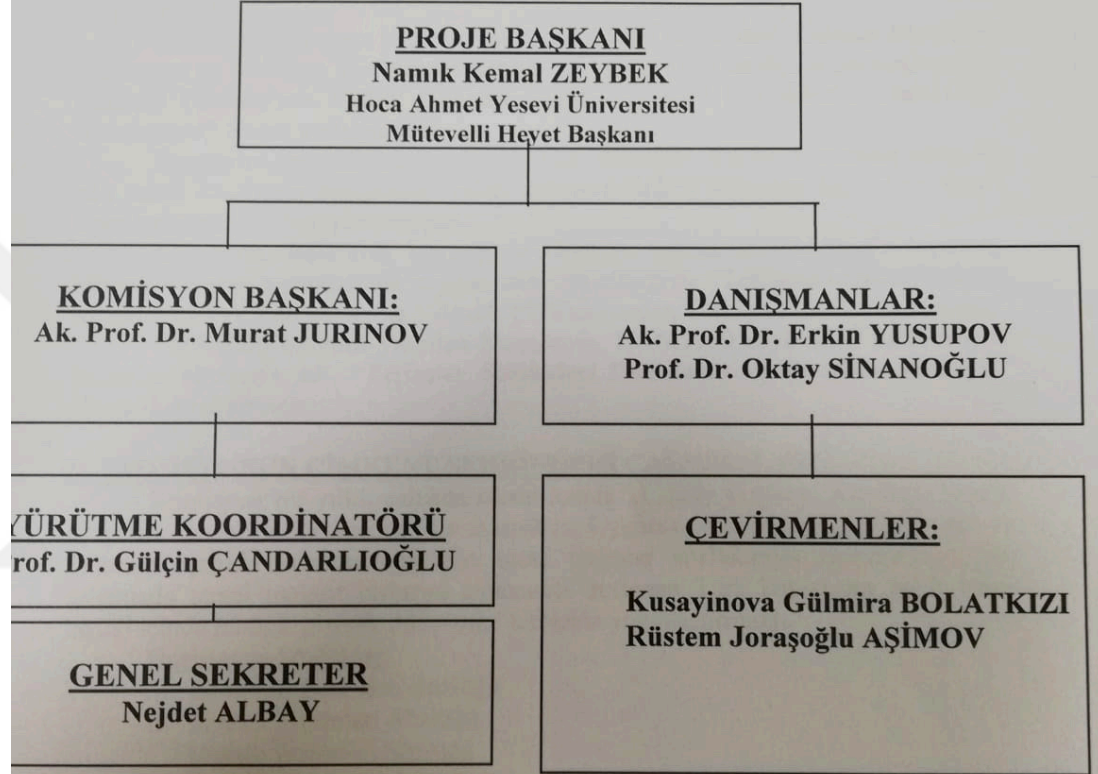
Tercüme Merkezi tarafından yukarıda gösterilen çalışmalara ilaveten Türkiye'den gelen öğretim üyelerinin fakülte ve bölümlerde Türkçe olarak anlattıkları aşağıda liste halinde sunulan derslerin (100'den fazla) Kazakça'ya çevirileri yapılmış, kitapçık haline dönüştürülen bu kitapçıkların öğrencilere dağıtımı gerçekleştirilmiştir.

DERS NOTLARI ÇEVİRİLERİ:

1. Yönetim Organizasyon
2. Pazarlama
3. Makro Ekonomi
4. Mikro Ekonomi
5. İşletme
6. Para Banka
7. Dış Ödemeler Dengesi
8. Finansal Yönetim
9. Uluslararası Ekonomik İlişkiler
10. Ön Büro Yönetimi
11. ---
12. ---

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Türk Dünyası Ortak Terimler Sözlüğü Hazırlama Kurulu Başkanlığı

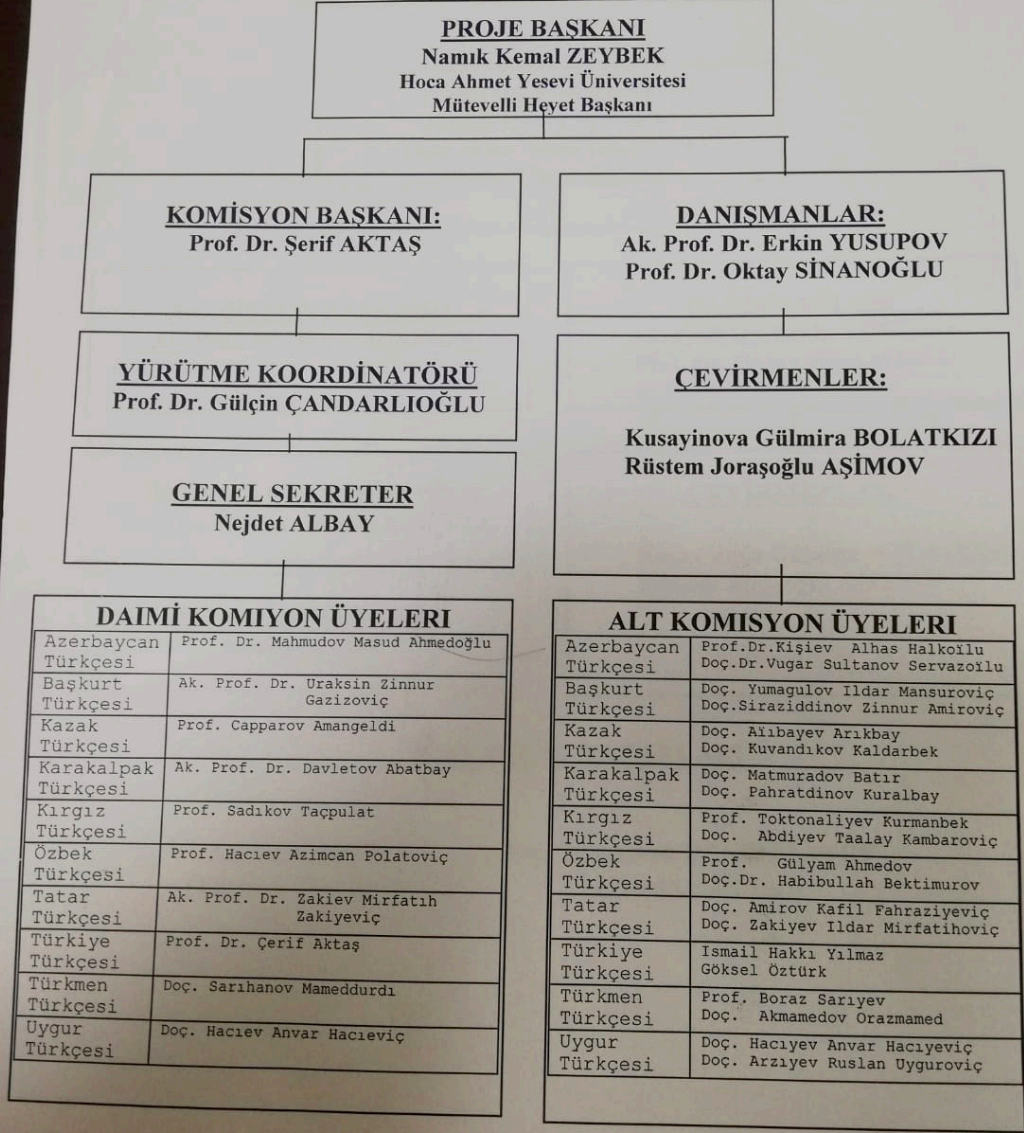
GRAMER TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

SÖZLÜĞÜN YAZARLARI

Nejdet ALBAY - Doç. Almasbek BELBOTAYEV
(Türkiye Türkçesi) (Kazak Türkçesi)

HUKUK TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Alina Minsafina

Doğum yeri: : Rusya Federasyonu

e-posta: : minsafina@yandex.com

Eğitim Durumu

Lisans : Kazan Federal Üniversitesi, Şarkiyat Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, İngiliz Dili

Yüksek lisans : İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doktora : İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Bilimsel Faaliyetler

Makaleler:

Minsafina, A., “Tatar Sözlükbiliminde İkidilli Sözlükler: Madde Başı Rusça Sözlükler”, **İstanbul Üniversitesi Dilbilim Dergisi**, Sayı: 34, Cilt: 1, 2019, 9-30.

Minsafina, A., “Pötr Simon Pallas’ın Tüm Dillerinin ve Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü Üzerine Leksikografik İnceleme”, **İstanbul Üniversitesi Dilbilim Dergisi**, Sayı: 35, Cilt: 2, 2019, 71-83.

Minsafina, A., “Savaşa Katılan Sanatçılar: Musa Celil Örneği”, **Savaş ve Edebiyat Tanıklığında Savaşlar ve Sonrası**, İstanbul, 2019, 153-166.

Minsafina, A., “Rus Edebiyatından İlginizi Çekecek 10 Roman”, **Her Boydan. Dünya Edebiyatından Öykü ve Yazıları**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2016, 156-157.

Minsafina, A., “Kazan Tatar Edebiyatının Gelişimi”, **Her Boydan. Dünya Edebiyatından Öykü ve Yazılar**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2016, 158-160.

Bildiriler:

Minsafina, A., “1990 yıllarından Sonra Tataristan’da İkidillilik: Tatarca Şehirde Yaşayacak mı?” **Congist 2019: Şehrin Dili**, 18-20 Eylül, 2019.

Minsafina, A., “**Switching From Arabic Lexicographical Tradition: Case Study – Tatar Dictionaries**”, AsiaLex 2019 Lexicography: Past, Present and Future, 19-21 June, 2019.

Minsafina, A., “**Türk Dilleri Sınıflandırılmasında Glottokronoloji Yöntemi**”, 3. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi, 2-3 Aralık, 2017.

Minsafina, A., “**Pötr Simon Pallas’ın «Tüm Dillerin ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlüğü»**”, II. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu: Elektronik Sözlükler, 03-04 Kasım, 2015.

Minsafina, A. “**Vliyaniye Angliyskoy Leksiki na Sovremennyy Turetskiy Yazık**”, Aktualniye Problemy Razvitiya Sovremennoy Turtsii, 21 Nisan, 2010.

Çeviriler:

Petrov, G., **Finlandiya: Beyaz Zambaklar Ülkesinde**, Çev. Alina Minsafina, İstanbul, Hayykitap, 2019.

Dostoyevski, F., **Yeraltından Notlar**, Çev. Alina Minsafina, İstanbul, İnsan Yayınları, 2018.

Celil, M., **Son Şarkı. Şarkılarım. Saplantılı Fikirler. Şair**. Çev. Alina Minsafina, *Her Boydan. Dünya Edebiyatından Şiirler*, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2016, 104-111.

Vısotskiy, V., **Zaptedilmez Atlar**, Çev. Alina Minsafina, *Her Boydan. Dünya Edebiyatından Şiirler*, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2016, 152-155.

Kitaplar:

Petrov, D., **Tatarskiy Yazık. Bazoviy Trening**, Ed.: A. Minsafina, Moskva, İzdatelstvo Dmitriya Petrova, 2020 (Tatarca ders kitabı).

Petrov, D., **Turetskiy Yazık. Bazoviy Trening**, Ed.: A. Minsafina, Moskva, İzdatelstvo Dmitriya Petrova, 2016 (Türkçe ders kitabı).

Feyzi, M., **Genç Gönül – Yâş Künel**, Haz.: A. Minsafina, U.Gürsu, İstanbul, Akademi Titiz Yayınları, 2016.